

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**THE NEW BACKBONE OF
BANKING: BASEL III
SYSTEM EVOLUTION**

№ 3(8)-2023
səh. 7-14

Ayaz MUSEYIBOV,
Advisor to Executive director at the CAERC,
UNEC PHD candidate

rafigoglu.ayaz@gmail.com

The new backbone of banking: Basel III System Evolution

Ayaz MUSEYIBOV,
Advisor to Executive director at the CAERC,
UNEC PHD candidate

SUMMARY

This article analyzes the impact of Basel 3 standards on the banking system's development post-2008 financial crisis. Focusing on global implications and Azerbaijan's specific context, it discusses Basel 3's role in bolstering banking resilience through enhanced capital requirements, liquidity management, and risk mitigation strategies. Despite benefits like improved stability and confidence in the financial system, the article critiques Basel 3 for potentially overburdening smaller banks and incurring economic costs. It also outlines adoption challenges in Azerbaijan, such as regulatory complexities and resource constraints. The conclusion recommends tailored implementation strategies in Azerbaijan to reconcile global standards with local economic needs, ensuring banking sector strength and overall economic growth.

Keywords: Economic impact, financial stability, global banking supervision, regulatory challenges

JEL code: E50; E59

INTRODUCTION

The global financial crisis of 2008 revealed significant weaknesses in the banking sector's regulatory framework, prompting the need for more robust measures to ensure financial stability. In response to these vulnerabilities, the Basel Committee on Banking Supervision introduced Basel 3, a comprehensive set of international banking standards aimed at enhancing the resilience and stability of the global banking system. This article examines the tangible significance of Basel 3 standards in the progression of the banking system, highlighting their pivotal role in ensuring the security of financial institutions and the broader economy. Basel 3, formally known as "Basel 3: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems," represents a significant evolution of the Basel II framework. Basel 3 was developed in the aftermath of the 2008 financial crisis and consists of a set of guidelines, principles, and regulations designed to address the shortcomings of its predecessor and strengthen the global banking system. (BCBS, 2010).

METHODOLOGY

We conducted an extensive review of existing literature on Basel 3 standards, their historical background, key components, practical importance, criticisms, and challenges in adoption to understand the subject and identify knowledge gaps. Furthermore, we collected information from primary sources, which included official records, reports, and publications issued by regulatory bodies. We also referenced secondary sources, such as academic journals and well-respected news sources, with a particular emphasis on exploring the global and Azerbaijan-specific ramifications of Basel 3. The historical development of the Basel Committee on Banking Supervision, its transformation into a global regulatory authority, and the evolution of Basel standards from Basel I to Basel 3 to provide context was examined. Challenges specific to Basel 3 adoption in Azerbaijan, covering regulatory complexities, liquidity standards, macroprudential elements, credit information scarcity, and resource constraints has been examined. Key discoveries and suggestions are presented, with a focus on the need for a balanced adoption of these findings in Azerbaijan and the preservation of region-specific regulatory attributes to bolster vital economic sectors. This methodology ensures a comprehensive exploration of Basel

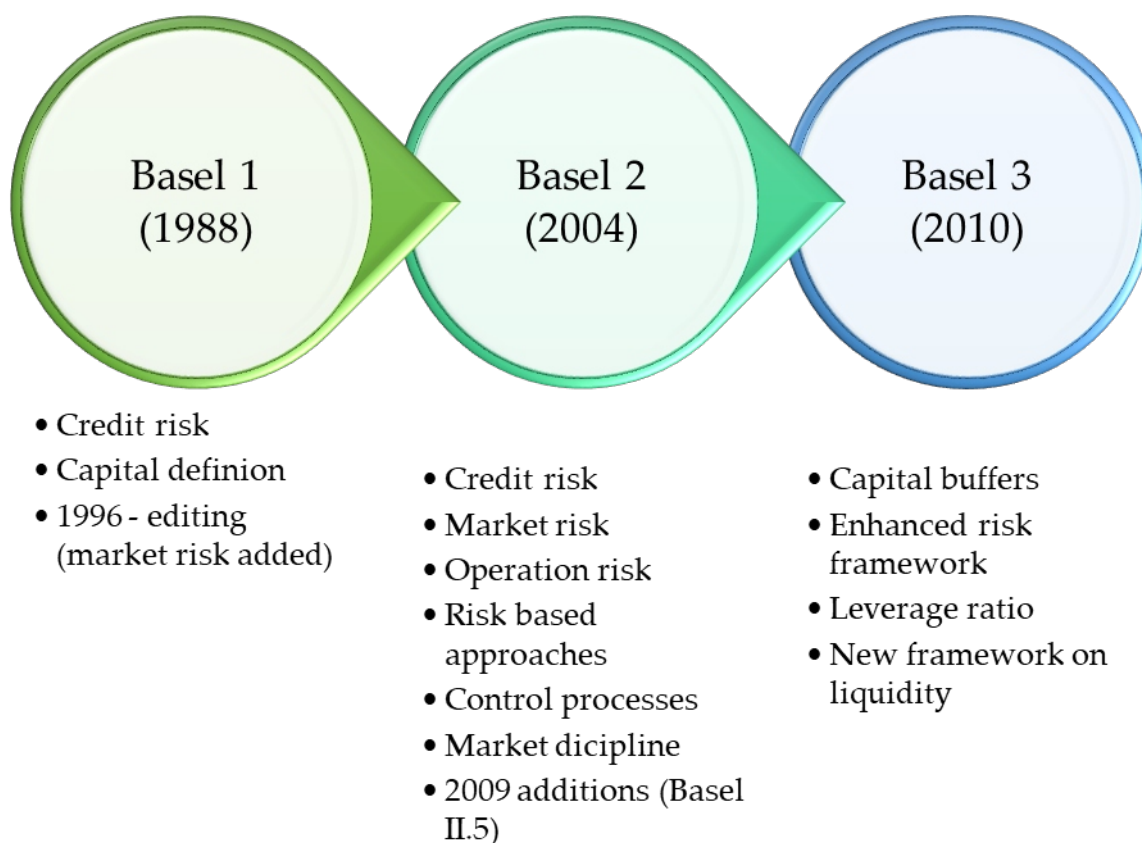
3's practical importance, considering historical context, key components, criticisms, economic implications, and specific adoption challenges in Azerbaijan, with practical recommendations for policymakers and regulators.

HISTORICAL BACKGROUND

The Basel Committee on Banking Supervision, commonly known as the Basel Committee, represents a pivotal international body in the realm of global banking regulation and supervision. Its inception can be traced back to the late 1970s, when the international financial landscape was marred by continuous crises, including the Bankhaus Herstatt incident in West Germany. These financial crises highlighted the urgent requirement for an all-encompassing and synchronized strategy regarding financial regulation and risk control. In response, the Basel Committee was founded in late 1974, with participation from the central banks of ten nations. It was created as a response to the challenges posed by the dismantling of the Bretton Woods system, which had been in place from 1944 to 1973. As the Bretton Woods system disintegrated, international financial markets became increasingly turbulent, necessitating the development of new structures to promote stability and resilience in the global banking sector. The committee held its first official gathering in February 1975, signaling the commencement of a series of meetings that persist to the present day. These gatherings take place at regular intervals, usually three to four times annually, and provide a forum for member nations to participate in sustained collaboration and discussion regarding banking oversight and financial regulation matters. The committee, initially known as the "Group of Ten" (G10), has evolved significantly over the years. In response to changing global dynamics and the increasing importance of international cooperation, it expanded its membership in both 2009 and 2014. Today, the Basel Committee comprises 45 institutions representing 28 countries.

The headquarters of the Basel Committee are located in Basel, Switzerland, housed within the Bank for International Settlements (BIS). This choice of location underscores the committee's international character and its commitment to fostering collaboration among central banks and regulatory authorities from various nations. A key goal of the Basel Committee is to strengthen worldwide financial stability. It strives to realize this aim by advocating for the implementation of top-tier banking supervision methods and resilient financial regulations. The committee serves as a vital forum for member countries to engage in regular cooperation and share best practices related to banking supervision. The membership of the Basel Committee consists of central banks and regulatory authorities responsible for overseeing banking activities within their respective jurisdictions. In addition to these members, the committee includes observer members from various institutions, such as central banks, regulatory authorities, international organizations, and other entities. This diverse composition ensures that a wide range of perspectives and expertise is brought to bear on the committee's activities. One of the most notable contributions of the Basel Committee to the world of finance has been the development of international standards for capital adequacy, collectively known as Basel I, Basel II, and Basel 3. Many nations and regions have embraced these standards, resulting in increased alignment of global banking regulations. They have also played a crucial role in improving the resilience of the global banking system and reducing the risk of financial crises. (BIS, 2013).

Graph 1. Evolution of the Basel standards

Source: Prepared by the author

KEY COMPONENTS OF BASEL 3 STANDARDS

Basel 3 brought in more rigorous capital requirements to guarantee that banks uphold a higher level of core capital, providing a greater capacity to absorb losses when facing economic challenges. The Tier 1 capital requirement was increased, and new capital buffers, such as the Capital Conservation Buffer and the Countercyclical Buffer, were introduced. Basel 3 focuses on improving liquidity risk management within banks. It introduced the Liquidity Coverage Ratio (LCR) and the Net Stable Funding Ratio (NSFR) to ensure that banks have sufficient high-quality liquid assets and stable funding to meet their obligations, even in times of market stress. Basel 3 introduced a leverage ratio to limit excessive borrowing and maintain a more conservative level of capital relative to a bank's total exposure. This functions as a protective barrier against excessive borrowing and plays a role in preventing financial institutions from reaching a size where their failure would have catastrophic consequences. The standards include measures to address counterparty credit risk, such as the introduction of the Credit Valuation Adjustment (CVA) risk capital charge, to account for potential losses from counterparty defaults. Basel 3 refined the market risk framework, incorporating more comprehensive risk measures and requiring banks to hold capital commensurate with their market risk exposure. (FSB, 2014)

PRACTICAL IMPORTANCE OF BASEL 3 STANDARDS

Basel 3 standards significantly contribute to the stability of the banking system by requiring banks to maintain higher capital buffers. This diminishes the chances of insolvency occurring during economic downturns and averts the chain reaction that can arise from the collapse of a major institution. The focus on liquidity risk management and capital adequacy encourages banks to adopt more prudent risk management practices. This guarantees that banks are more adequately prepared to withstand financial crises and lessens the dependency on government bailouts. Basel 3 standards have instilled greater confidence in the global banking system among

investors, depositors, and the public. The increased transparency and accountability promote trust in financial institutions.

Basel 3 standards create a level playing field for banks across the world by establishing uniform regulatory requirements. This prevents the manipulation of regulations to gain competitive advantages through lower regulatory standards. Basel 3's focus on reducing leverage and limiting interconnectedness helps mitigate systemic risk, making it less likely that the failure of one institution will trigger a widespread financial crisis. (De Pooter, M., Martin, R., & Pruitt, S., 2015)

CRITISISMS TO THE BASEL STANDARDS

The Basel standards primarily target large international banks and may not fully consider the circumstances of individual credit institutions. A study by Copenhagen Economics (CE) suggests that the finalized Basel 3 framework might bring more costs than benefits to the European economy. Despite European banks having substantial capitalization since the 2008 crisis, additional capital requirements are unlikely to significantly boost financial stability, according to research, including the International Monetary Fund (IMF). Before the onset of the COVID-19 pandemic, the European Banking Authority (EBA) estimated a capital deficit in Europe to be around EUR 124.8 billion, although it is expected that the actual capital levels will substantially exceed this projection. However, an increased reliance on relatively expensive equity capital will drive up borrowing costs for households and businesses, potentially causing a persistent reduction in GDP and job losses, especially for households and SMEs that lack access to alternative sources of funding. Considering these factors, CE suggests that the European Commission should reassess the implications of the reform package, not only focusing on short-term effects, through a new impact assessment, and perhaps consider postponing its implementation. Additionally, close monitoring of temporary measures adopted in other regions is essential to prevent competitive disadvantages. (EU, 2021)

ECONOMIC COSTS AND BENEFITS OF THE BASEL 3 FINALIZATION IN THE EU PRACTICE

The implementation of the Basel 3 finalization involves moderate short-term economic costs but promises substantial long-term benefits. In times of economic stability, it leads to a short-term reduction of 0.1% in GDP growth for a few years, after which these costs gradually fade. Completing the Basel 3 reforms plays a pivotal role in strengthening the overall health of banks. Despite the initial decrease in the Common Equity Tier 1 (CET1) capital ratio due to increasing risk-weighted exposures, this phase stimulates banks to bolster their capital reserves over time. As a result, by 2030, CET1 capital sees a remarkable 11% increase, reinforcing the solvency of the banking system and contributing to lower funding costs.

The introduction of EU-specific adjustments may serve to curtail short-term costs, but it's important to note that these changes can also dilute the long-term benefits by as much as 40%. Particularly noteworthy is the advantage extended to banks that rely on the internal ratings-based (IRB) approach for calculating risk-weighted assets. Finalizing Basel 3 ensures that IRB banks, in particular, undergo a more substantial improvement in their solvency, making them more resilient in the event of economic shocks. When considering modifications to the implementation of the output floor alongside EU-specific adjustments, it becomes apparent that these alterations do not lead to further reductions in short-term costs. However, they do have the effect of diminishing the long-term benefits.

When appraising these estimates, it's crucial to note that the fundamental assumptions are prudent or erring on the side of caution. For instance, the model operates on the premise that banks won't anticipate the phase-in of Basel 3 changes, though, in reality, they have ample time to prepare and adjust before the new rules take effect. Moreover, the examination is restricted to the most prominent banks in the euro area, and this specific focus may potentially overemphasize the overall cost estimates. Furthermore, the assumptions include the notion that banks will not

raise capital through equity markets or new share issuances, which could potentially underestimate the resilience of banks in adapting to Basel 3 requirements. (Budnik, K., Dimitrov, I., Groß, J., Lampe, M., & Volk, M., 2021).

BASEL 3 ADOPTION CHALLENGES

First and foremost, it is essential to note that the 2022-2026 Social-Economic Development Strategy envisages aligning the regulatory framework of all segments of the financial sector with international standards for financial stability. In this context, for the banking sector, the goal is set to achieve a positive dynamic annually in the share of 'compliant' ratings under the Basel principles until 2026, with the aim of exceeding 80 percent. (President.az, 2022)

At present, the Azerbaijani banking system ensures the consideration of the counter-cyclical capital buffer based on the Basel III standards. According to the 'Rules for Calculating Bank Capital and its Adequacy,' the Central Bank of Azerbaijan can apply a counter-cyclical capital buffer ranging from 0 to 2.5% on top of the Tier 1 capital and total capital adequacy ratios, in accordance with the economic cycle and the dynamics of the credit portfolio. The counter-cyclical capital buffer, as a macro-prudential tool, aims to prevent systemic risks resulting from excess credit growth in the banking sector and reduce sensitivity to cyclical processes. Credit-to-GDP gap is accepted as the main indicator for calculating the counter-cyclical capital buffer. When the credit-to-GDP gap varies between 2-10%, the counter-cyclical capital buffer is determined in the range of 0-2.5% correspondingly. Currently, the credit-to-GDP gap stands at 1.1%. (Mərkəzi Bank, 2023)

In addition to concerns about the effectiveness of Basel 3 in regulating major international banks, mega regulator in Azerbaijan may face specific obstacles when it comes to implementing these global standards. Basel 3 introduces an added layer of complexity and compliance costs, exacerbating the already challenging task of implementing Basel II. While Basel I consisted of a concise thirty pages, the full Basel 3 standards document sprawls over 1800 pages. Some components of Basel 3, such as the new capital definitions, capital conservation buffer, simple leverage ratio, and standards for domestic systemically important banks, are relatively straightforward to put into practice. However, other aspects, notably the macro prudential elements, introduce more intricate challenges. The incorporation of macro prudential standards is generally positively received by regulators in Azerbaijan. Nevertheless, these standards require adjustments to reflect the primary sources of systemic risk often found in the country, including external macroeconomic shocks like fluctuations in commodity prices, capital flows, and interconnections among banks.

Basel 3's liquidity standards are more intricate and are based on assumptions that may not hold in a country with less mature financial markets and banking systems like developing countries. As a consequence, revisions are essential to harmonize these standards with the unique local conditions. One significant impediment to the successful implementation of Basel 3 is the scarcity of comprehensive credit information. This information is vital for assessing the systemic importance of financial institutions and determining which banks should be subject to additional capital buffers, as per the D-SIB standard. Regulators in Azerbaijan have an authority and resources to effectively execute the macroprudential elements. (E-qanun.az, 2019) However, conducting macroprudential surveillance may face numerous practical challenges, including data collection and model specification for stress testing.

Moreover, it should be noted that Basel 3 may create incentives for banks to divert credit away from sectors crucial for inclusive economic development in the country. The implementation of these complex standards can also divert regulatory resources from other critical tasks, potentially leaving potential weaknesses in the regulatory system unaddressed. In summary, while Basel 3 aims to enhance financial stability and risk management, it introduces complexity and compliance challenges, particularly for regulators in Azerbaijan. It's vital to take into account the practical consequences and resource limitations during the adoption of these global standards, as complexity doesn't necessarily translate to a more resilient financial regulatory system, particularly in resource-constrained contexts.

CONCLUSION

In summary, the Basel Committee on Banking Supervision has a rich history rooted in the need for global coordination in banking regulation. The transformation from a limited association of central banks to a diverse and all-encompassing international institution underscores its enduring commitment to bolstering financial stability and advancing effective global banking supervision. Through its standards and cooperative endeavors, the committee remains instrumental in shaping the international financial landscape, with the goal of ensuring a more stable and secure global banking system. Basel 3 standards have had a profound practical impact on the development of the banking system, promoting financial stability, enhancing risk management, and increasing confidence in the global banking sector. These standards exemplify a united effort to prevent a reoccurrence of the 2008 financial crisis through the imposition of stricter regulatory requirements on banks. Despite presenting initial challenges for financial institutions, their enduring benefits in terms of a more resilient and stable banking system cannot be overstressed. Basel 3 has become a cornerstone in shaping the future of banking worldwide, ensuring that the industry remains robust and able to weather economic storms. However, Basel 3 is not without challenges and criticisms. It primarily targets large international banks, potentially overlooking the unique circumstances of smaller institutions. The economic costs and benefits of Basel 3 implementation, especially in the European Union, raise concerns about their impact on economic growth and lending costs. In the context of Azerbaijan, specific challenges, like regulatory intricacies and resource limitations, require thorough consideration. Therefore, as a results of analysis it is recommended taking into consideration certain considerations when applying Basel standards:

- Implement Basel 3 in the Azerbaijan with proportionate regulation, considering factors like bank size, business model, risk profile, and interconnectedness;
- Maintain regulatory elements specific to Azerbaijan that cater to sectors such as SMEs and infrastructure, as they are customized to meet the country's economic needs and strategies.
- Regulator should continually assess the impact of Basel 3 standards on the banking sector, making adjustments as necessary to balance financial stability with economic growth;
- Revisions are essential to harmonize these standards with the unique local conditions of the country;
- Collaboration among regulatory authorities in different countries can help harmonize implementation efforts and reduce regulatory arbitrage;
- Additionally, close monitoring of temporary measures accepted in other countries is critical to prevent competitive disadvantages;
- To address criticisms, regulator should enhance risk assessment capabilities, especially regarding smaller financial institutions, to ensure effective supervision and risk management.

By taking these recommendations into account, regulator can effectively address the challenges posed by Basel 3, all the while ensuring the strength and stability of the banking sector, contributing to the broader economic prosperity in Azerbaijan.

REFERENCES

1. BCBS (2010). Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems
<https://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf>
2. BIS (2013). Bank for International Settlements. Basel Committee membership.
<https://www.bis.org/bcbs/membership.htm?m=3%7C14%7C573%7C71>
3. FSB (2014). Financial Stability Board. Standards and Processes for Global Securities Financing Data Collection and Aggregation.
<https://www.fsb.org/wp-content/uploads/Global-SFT-Data-Standards-Consultative-Document.pdf>

4. De Pooter, M., Martin, R., & Pruitt, S. (2015). The Liquidity Coverage Ratio and Security Prices. *Journal of Money, Credit and Banking*, 47(2-3), 343-377.
https://www.banque-france.fr/sites/default/files/15_muller.pdf
5. EU (2021). EU Implementation of the Final Basel 3 Standard Impact on the European banking sector and the real economy.
https://copenhageneconomics.com/wp-content/uploads/2021/12/copenhagen-economics_eu-implementation-of-the-final-basel-iii.pdf
6. Budnik, K., Dimitrov, I., Groß, J., Lampe, M., & Volk, M. (2021). Macroeconomic impact of Basel III finalisation on the euro area.
https://www.ecb.europa.eu/pub/financial-stability/macprudential-bulletin/html/ecb.mpbu202107_1~3292170452.en.html#toc6
7. President.az (2022). 2022-2026-cı illər üzrə Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası.
https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
8. Mərkəzi Bank (2023). MALİYYƏ SABİTLİYİ HESABATI.
<https://uploads.cbar.az/assets/23949ab8f9f3afaeb97e232fc.pdf>
9. E-qanun.az (2019). "Bankın sistem əhəmiyyətli bank kimi qiymətləndirilməsi Meyarları"nın təsdiq edilməsi haqqında Qaydalar.
<https://e-qanun.az/framework/41867>

BANKÇILIĞIN YENİ FUNDAMENTAL ƏSASI: BAZEL III SİSTEMLİ TƏKAMÜLÜ

Ayaz MÜSEYİBOV

XÜLASƏ

Bu məqalə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra bank sisteminin inkişafına Bazel 3 standartlarının ümumi təsirini təhlil edir. Məqalədə bank sisteminin dayanıqlığını artırmaq üçün Bazel 3-ün əhəmiyyəti, artan kapital tələbləri, likvidlik idarəetməsi və riskin azaldılması strategiyaları vasitəsilə qlobal təsirlərə və xüsusi olaraq Azərbaycan kontekstinə xüsusi diqqət yetirilərək, müzakirə olunur. Maliyyə sisteminin sabitliyini və sektora inamı artırmaq kimi faydalarına baxmayaraq, məqalədə Bazel 3-ün kiçik banklara potensial olaraq aşırı tənzimləyici yük təşkil etməsi və iqtisadi xərclərə səbəb olma potensialı tənqid edilir. Həmçinin, Azərbaycanda müvafiq standartların qəbul edilmə çətinlikləri, məsələn, tənzimləmə sistemi mürəkkəblikləri və resurs məhdudiyyətləri qeyd edilir. Nəticədə məqalədə Azərbaycanda qlobal standartlar əsasında və yerli iqtisadi ehtiyacların uzlaşdırılmış formada fərdiləşdirilmiş tətbiq strategiyaları tövsiyə edilir ki, bu da bank sektorunun gücünü və ümumi iqtisadi inkişafı təmin edə bilər.

Açar sözlər: iqtisadi təsir, maliyyə sabitliyi, qlobal bank nəzarəti, tənzimləyici problemlər

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 24.07.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.08.2023

Çapa qəbul olunub: 14.11.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**İNNOVATİV
İQTİSADİYYATIN
İNKİŞAFINDA İNSAN
KAPİTALININ ROLU**

№ 3(8)-2023
səh. 15-24

i.e.n., dos. Mətanət RƏSULOVA,
Bakı Dövlət Universiteti,
Maliyyə və menecment kafedrasının dosenti,
İİTKM-in insan resursları üzrə meneceri

Sura TAĞIYEVA,
Bakı Dövlət Universiteti,
Maliyyə və menecment kafedrasının magistri
İİTKM, islahat könüllüsü

matanat.rasulova@ereforms.gov.az

İnnovativ iqtisadiyyatın inkişafında insan kapitalının rolu

i.e.n., dos. Mətanət RƏSULOVA,
Bakı Dövlət Universiteti,
Maliyyə və menecment kafedrasının dosenti,
İİTKM-in insan resursları üzrə meneceri

Sura TAĞIYEVA,
Bakı Dövlət Universiteti,
Maliyyə və menecment kafedrasının magistri
İİTKM, islahat könüllüsü

XÜLASƏ

İqtisadiyyatda uğur əldə edilməsi innovativ potensialın olması və onun həyata keçirilməsi şərtləri ilə əlaqədardır. Məqalədə innovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün insan fəaliyyətinə effektiv iqtisadi baxışın zəruriliyi əsas götürülmüşdür. Azərbaycanın insan kapitalı üzrə beynəlxalq aləmdə mövəzinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə müqayisəli təhlil aparılmış, təhlil əsasında bu sahədəki mövcud vəziyyət, göstəricilərin dinamikası verilmişdir. İllər üzrə ölkəmizin mövqeyində baş verən dəyişikliklər reyting göstəricilərinə təsir edən amillərlə əlaqədardır. Reytinglər üzrə göstəricilərin zəif tərəflərinin yaxşılaşdırılması, ümumilikdə isə yüksək kəmiyyət göstəricilərinin əldə edilməsi üçün sistemli planlaşdırmanın həyata keçirilməsi öz aktuallığını qoruyur. Bununla yanaşı zəif göstəricilər üzərində genişmiqyaslı araşdırmaların aparılması, səbəblərin konkret olaraq müəyyənləşdirilməsi və dövlət səviyyəli həll mexanizimlərinin tətbiq edilməsi beynəlxalq hesabatlarda Azərbaycanın mövqeyinin artmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizdə aparılan islahatların təhlili göstərir ki, insan kapitalının idarə edilməsinə yönəldilmiş düzgün dövlət siyasəti sayəsində Azərbaycan Respublikasında innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılması və inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Açar sözlər: *insan kapitalı, reyting, innovativ iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf*

JEL kodu: E22; R42

GİRİŞ

Bu gün planetimizin vahid iqtisadi bazara çevrilməsi dövrünü yaşayırıq. Öz növbəsində, bu transformasiya prosesi "sərhədsiz dünya" müasir konsepsiyasını inkişaf etdirərək ölkələrin güclərinin birləşməsinə tələb edir. Bu cür çağırışlara cavab olaraq 2015-ci ildə BMT-yə üzv ölkələr 2030-cu ilə qədər Dayanıqlı İnkişaf üzrə global Gündəliyi, "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlər"ini qəbul etdilər. Bu Gündəliyin məqsədi milli strategiyaları iqtisadi, sosial və ekoloji prinsiplərin üçlüyünü təmin edən bütün bəşəriyyətin gələcəyinə dair universal baxışa uyğunlaşdırmaqdır.

Yeni çağırışlar göstərir ki, yüksək keyfiyyətli insan kapitalı olmadan hər hansı davamlı inkişaf məqsədini effektiv həyata keçirmək mümkün deyil. Nəticə etibarilə təhsilə olan tələbat sürətlə artır, çünki iqtisadiyyat və iqlimdəki global problemlər insan kapitalının, yəni həyat tərzinin, mentalitetinin və vərdislərinin sürətlə transformasiyasını tələb edir. Bu dəyişikliklərin reallığa çevrilməsi üçün davamlı olaraq cəmiyyətin inkişafını təmin edəcək yeni praktiki bacarıqlar, dəyər meyarları və davranış münasibətləri lazımdır.

İNSAN KAPİTALI DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Son zamanlar bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr dayanıqlı iqtisadi artımın prioritetlərini müəyyənləşdirmişlər. İstənilən ölkədə milli iqtisadiyyatın davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi üçün ilk öncə milli iqtisadi inkişaf strategiyasının konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasına, praktiki cəhətdən reallaşdırılmasına nail olmaq zəruri hesab olunur. Bu gün ölkədə bilik iqtisadiyyatını, iqtisadi təfəkkür tərzini və cəmiyyəti innovativ olaraq inkişaf etdirmək məqsədi ilə sosial-iqtisadi, ekoloji problemlərin həll edilməsi dövlətin ən aktual prioritetlərindəndir.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə reallaşdırılması nəzərdə tutulan beş Milli Prioritetdən üçüncü rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanına nail olmaqdır. Sənəddə insan kapitalının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, bazar və dövlət mexanizminin tətbiq edilməsində innovasiyalı investisiya fəallığının artırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtədir [1]. Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf siyasətində əsas məqsəd ölkədə rəqabətə davamlı insan kapitalını, təhsili, səhiyyəni, müasir innovasiyalar məkanını XXI əsrin şərtlərinə uyğun reallaşdırmaqdan ibarətdir.

İnsan kapitalı dedikdə, cəmiyyətdə insanın özünü tam olaraq realizə etməsi və cəmiyyətin yaratdığı imkanlardan yararlanması üçün insanın sahib olduğu bilik, bacarıq, peşəkarlıq və əlaqələrinin cəmi başa düşülür. İlk dəfə Teodor Şults tərəfindən işlədilən bu termini sonradan davamçısı Heri Bekker inkişaf etdirmişdir. Əvvəllər insan kapitalı termini insana sərf edilən investisiya kimi başa düşülürdü. Anlayış genişləndirildikdən sonra isə bura insanın istehlak xərcləri, təhsil, təcrübə, səhiyyə xərcləri və s. aid edilmişdir [15].

Vətəndaş amili, əhalinin yüksək rifahı və layiqli həyat səviyyəsi Azərbaycanda dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Müasir dövrdə isə dövlət əmək bazarının tələblərinə cavab verəcək bilik və bacarıqların formalaşdırılması, rəqabət qabiliyyətli insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın innovativ texnologiyalar əsasında formalaşdırılması ilə sosial rifah səviyyəsini artırmağı hədəfləyir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dövləti dünyada gündən-günə artmaqda olan rəqabətə uyğun insan kapitalının formalaşdırılması nəticəsində arzu edilən rifaha nail olmağı prioritet olaraq müəyyən etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyatın və texnologiyaların inkişaf etməsi üçün əlverişli infrastrukturun yaxşılaşdırılması istiqamətində fəal tədbirlər həyata keçirilir.

Həmçinin, idarəetmə sahəsində effektivliyin artırılması və təkmilləşmə əsas götürülərək insan kapitalının, kadr potensialının inkişafı, istedadlı kadrların aşkar edilməsi üçün yeni layihələr həyata keçirilməkdədir.

İqtisadiyyatın inkişafı ilə bərabər olaraq dünya ölkələrinin bu sahədə irəliləyişləri iqtisadçıların tədqiqlərində xüsusi yer tutur. Bir cəmiyyətin rəqabət gücünə bağlı olaraq onun iqtisadi gücünü müəyyənləşdirmək olar. Rəqabət gücünün artırılmasına təsir edən ən effektiv vasitə isə innovasiyadır. Bunu innovasiyanın məhsuldarlığı artırması qabiliyyəti ilə əlaqələndirə bilərik. İnnovasiyanın tətbiqi yeni yaranan ideyalarla elm və texnikanı inkişaf etdirərək gələcək artması, məşğulluq probleminin aradan qaldırılması və ümumilikdə iqtisadi vəziyyətin inkişafına səbəb olur. İnnovasiya ölkələrin iqtisadi baxımdan inkişafı və rifahının yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Bu isə innovasiyanın elmi-texniki nailiyyətlərdən yüksək səviyyədə istifadəsi, yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi və beləliklə, iqtisadi artımın əldə olunmasına yönəldilmiş olması ilə əlaqədardır.

Digər ölkələrlə yanaşı Azərbaycanda da innovasiya siyasətində effektivlik əldə edilməsi dövlət səviyyəsində xüsusi önəm kəsb edir. Sosial-iqtisadi sahədə innovasiya siyasəti dövlət siyasətinin əsas hissəsi olmaqla elm, texnologiya cəhətdən hakimiyyət orqanlarının apardığı fəaliyyətin məqsədini və növlərini müəyyənləşdirir. Ölkəmizdə innovasiya siyasəti əsasında innovativ iqtisadiyyatın qurulması əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixində "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Fərmanı ilə təsdiq edilən strateji sənədlərdə innovasiyalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir [2].

QLOBAL İNNOVASIYA İNDEKSİ ƏSASINDA TƏHLİL

Dünya ölkələrindəki innovasiya mexanizmlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və innovasiya sahəsindəki performanslarının müqayisəsi üçün Qlobal İnnovasiyalar İndeksi (Qİİ) hesabatı nəşr edilir. Qİİ layihəsi professor Soumitra Duttaya məxsusdur. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) 2011-ci ildə Qİİ ilə əməkdaşlıq edərək, 2012-ci ildən etibarən Qİİ-ni birgə nəşr etməyə başlamışlar. 2013-cü ildən 2020-ci ilə qədər Kornell Universiteti, INSEAD və ÜƏMT tərəfindən birgə nəşr olunan Qİİ 2021-ci ildən etibarən ÜƏMT tərəfindən Portulans İnstitutu, müxtəlif korporativ və akademik şəbəkə tərəfdəşləri və Qİİ Məsləhət Şurası ilə birlikdə nəşr olunur. Qİİ müxtəlif faktorları nəzərə alaraq ölkələrin innovasiya potensialını və inkişafını müqayisə etmək üçün hazırlanır. [4]

Ölkələrin innovasiya sahəsindəki potensialının ölçülməsi üçün istifadə edilən göstəricilərə elmi və texnoloji potensial, istehlakçı tədqiqatları, yaradıcı sahələrin inkişafı və s. aiddir. Bu indeks, ölkənin elmi və texnoloji potensialını, iqtisadi inkişaf səviyyəsini və s. qiymətləndirməklə yanaşı, bu sahədəki güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir.

Ölkələrdə innovasiyanın mövcud vəziyyətini dolğun olaraq ifadə etmək üçün indeks iki fərqli alt-indekslərə ayrılır: İnnovasiya amilləri alt-indeksi (innovation input) və innovativ nəticələr alt-indeksi (innovation output). Ümumilikdə isə Qİİ tərkibində 7 komponenti birləşdirir. Bu komponentlərdən 5-i (İnstitutlar, İnsan kapitalı və tədqiqatlar, İnfrastruktur, Bazar inkişafı, Biznesin inkişafı) İnnovasiya amilləri alt-indeksinə, 2-si (Elmi-texnoloji yeniliklər, Kreativ nəticələr) isə innovativ nəticələr alt-indeksinə aiddir. 132 ölkəni əhatə edən 2023-cü il hesabatına əsasən qeyd edə bilərik ki, təxminən 82 amil nəzərə alınaraq ölkələrin innovasiya potensialını və mövcud inkişafı qiymətləndirilir [4].

Azərbaycanın da yer aldığı Qİİ hesabatının 2023-cü il nəşrinə əsasən bu ilin ən innovativ iqtisadiyyatı İsveçrəyə məxsusdur, ondan sonra İsveç, ABŞ, Böyük Britaniya və Sinqapur gəlir. Postsovet ölkələri arasında reyting təhlili apardıqda isə görürük ki, 2022-ci il hesabatında olduğu kimi bu ildə ön sıralarda ardıcıl olaraq Estoniya 16-cı, Litva 34-cü, Latviya 37-ci yerdə qərarlaşmışdılar.

Cədvəl 1. Bəzi postsovet ölkələrinin Qİİ üzrə reyting göstəriciləri

Ölkələr	2023		
	Qİİ	İnnovasiya amilləri	İnnovasiya nəticələri
Estoniya	16(+2;+5)	14(+1;+10)	16(+6;+4)
Litva	34(+5;+5)	32(+2;+3)	37(+10;+6)
Latviya	37(+4;+1)	38(+1;=)	39(+3;=)
Rusiya	51(-4;-6)	58(-12;-15)	53(-3;-1)
Qazaxıstan	81(+2;-2)	68(-3;-7)	87(+10;+14)
Azərbaycan	89(+4;-9)	76(+3;-2)	104(+6;-13)
Qırğızıstan	106(-12;-8)	94(-9;-13)	112(-4;+7)
Tacikistan	111(-7;-8)	109(-5;-5)	107(-6;-11)

Mənbə: Qlobal İnnovasiya İndeksinin 2021-2023-cü illər üzrə hesabatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qeyd: xanalarda mötərizədəki 1-ci rəqəm 2022-ci il, 2-ci rəqəm isə 2021-ci il ilə müqayisədə dəyişən reytingin kəmiyyətlə ifadəsidir. Müvafiq olaraq rəqəmlərin qarşısındakı "+" işarəsi reytingdəki irəliləyişi, "-" işarəsi isə geriləməni ifadə edir.

Cədvəl 1-də Azərbaycanın və digər postsovet ölkələrinin 2023-cü il və son iki il ilə müqayisədə reytinglərdəki dəyişikliklər əks olunmuşdur. Qİİ-nin indikatorlarının tərkibindəki dəyişikliklər Qİİ reytinglərinin illik müqayisə edilməsinə təsir göstərir. 2022-ci il hesabatında Qİİ üzrə ölkəmiz 93-cü yerdə qərarlaşmışdır. 2023-cü il hesabatında Azərbaycan mövqeyini 4 pillə, yəni 93-cü yerdən 89-cu yerə yüksəltməklə yaxşılaşdırmışdır. Azərbaycan "İnnovasiya amilləri" alt-indeksi üzrə reytingə uyğun olaraq ötən ilə nisbətən sıralamada 3 sətir yüksələrək 76-cı yerdə qərarlaşmışdır.

İnnovativ nəticələr alt-indeksi üzrə reytingə nəzər saldıqda isə görürük ki, bundan əvvəlki il üçün 110-cu yerdə olduğu qeyd olunan Qİİ hesabatının 2023-cü il nəşrində artıq 6 pillə, yəni 104-cü yerədək yüksəldiyi açıqlanmışdır. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz 2021-ci il ilə müqayisədə eyni alt indeks üzrə indiki mövqeyindən 13 pillə daha yüksəkdə, 91-ci yerdə qərarlaşmışdır.

**Cədvəl 2. 2023-cü il üzrə bəzi postsovet ölkələrinin
Qİİ indikator qruplarına görə mövqeyi**

Komponentlər							
Ölkələr	İnstitutlar	İnsan kapitalı və tədqiqat	İnfra-struktur	Bazarın inkişafı	Biznesin inkişaf səviyyəsi	Bilik və texnologiya sahəsində nəticələr	Kreativ nəticələr
Estoniya	11(+1)	34(=)	5(+5)	5(-2)	25(=)	20(+1)	15(+9)
Litva	19(+7)	42(+2)	43(+2)	34(-2)	35(+2)	29(+19)	41(+6)
Latviya	39(-4)	43(+5)	33(+19)	61(+4)	37(-1)	49(-5)	31(+11)
Rusiya	110(-21)	26(+1)	72(-10)	56(-8)	44(=)	54(-3)	53(-5)
Azərbaycan	42(+4)	87(=)	95(-5)	85(-5)	64(+13)	114(+3)	100(+5)
Ukrayna	100(-3)	47(+2)	77(+5)	104(-2)	48(=)	45(-9)	37(+26)
Gürcüstan	25(+5)	69(+1)	80(+3)	77(-5)	58(+6)	72(+3)	81(+5)
Belarus	128(+2)	37(-2)	71(-4)	99(-3)	74(-2)	47(-7)	88(+3)
Özbəkistan	55(+8)	89(+6)	73(+1)	69(-9)	78(-4)	78(+2)	93(+9)
Qazaxıstan	61(-9)	59(+1)	59(-1)	87(+3)	75(-7)	83(-2)	90(+28)
Qırğızıstan	122(-9)	49(+14)	92(-6)	71(-20)	114(-7)	96(-4)	116(+5)
Tacikistan	90(+1)	99(-14)	122(-1)	94(=)	110(+18)	85(-1)	123(-7)

Mənbə: 2022-2023-cü illər üzrə Qİİ hesabatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qeyd: Komponentlər üzrə bu ilki mövqelərin 2022-ci il ilə müqayisəsi məntəzində rəqəmlərlə ifadə edilmişdir. Müvafiq olaraq rəqəmlərin qarşısındakı "+" işarəsi reytingdəki irəliləyişi, "-" işarəsi isə geriləməni ifadə edir.

Cədvəl 2-də alt-indekslərə daxil olan komponentlər üzrə reytingləri göstərilmişdir. Bu nəticələr 7 komponentin hər birinə ayrı-ayrılıqda məxsus olan göstəricilərin reytinglərinə əsasən müəyyən edilir. Azərbaycanın 2023-cü il Qİİ hesabatında 89-cu yerdə qərarlaşması müvafiq sahələrin müxtəlif səviyyədə inkişafı nəticəsində bu göstəricilərin güclü və zəif tərəfləri ilə əlaqədardır. 2023-cü il Qİİ hesabatında Azərbaycanın güclü tərəfləri kimi, biznesin aparılması siyasəti - 22; işdən çıxarılma xərcləri - 51; hökumətin effektivliyi - 58; şagird-müəllim nisbəti, orta təhsil - 17; hökumət maliyyəsi/şagird,orta,%ÜMD - 28; tədqiqatçılar - 44; təbiət və texniki elmlər (mühəndislik) məzunları - 47; universitet-sənaye-tədqiqat əməkdaşlığı - 25; klasterlərin inkişafı - 28; elmi dərəcəsi olan işləyən qadınlar - 55 və s. indikatorları üzrə qeyd olunmuşdur. 2023-cü ilin Qİİ hesabatında açıqlanan nəticələrə əsasən Azərbaycanın zəif tərəflərinə isə universitetlərin reytingi, ilk 3-də olan universitetlərin orta göstəricisi - 71; tədqiqat və işləmələrlə investisiya yatıran top 3-də olan global şirkətlər - 40; ümumi kapital formalaşması (investisiyaların ÜDM-ə nisbəti) - 122; birgə müəssisələrin strateji əməkdaşlıq müqavilələri -

115; xaricdən maliyyələşdirilən elmi tədqiqatlar - 96; patent ailəsi/mlrd PPP\$ ÜDM) - 95; istehsal və ixracın mürəkkəbliyi - 114; kreativ məhsulların ixracı – 121 və s. indikatorlar qeyd olunmuşdur.

Ölkəmizin dünya üzrə innovativ mövqeyin formalaşdırın güclü tərəflərinin olması ilə yanaşı bəzi göstəricilərdə zəif reyting əldə etdiyini də qeyd etmək lazımdır. Buna baxmayaraq, bir neçə komponentə daxil olan göstəricilərin hal-hazırda tutduğu yer Qİİ hesabatındakı lider ölkə olan İsveçrənin, postsovet ölkələri üzrə birinci olan Estoniyanın eyni göstəriciləri üzrə reytingindən daha yüksəkdir. Belə ki, Azərbaycanda İnsan kapitalı və tədqiqatlar komponentinə daxil olan Orta təhsildə şagird başına görə dövlət xərcləri göstəricisi üzrə 28-ci, Şagird-müəllim nisbəti, orta təhsil göstəricisi üzrə isə 17-ci olduğu halda İsveçrədə bu göstəricilərin reyting səviyyəsi uyğun olaraq daha geri, yəni 34-cü və 27-ci yerlərdə mövqələşmişdir. Estoniyada isə orta təhsildə şagird başına görə dövlət xərcləri alt indikatoru üzrə reyting bizim reytingdən 23 pillə geridə, yəni 51-ci yerdədir. Bununla yanaşı Estoniya Bazar inkişafı komponentinə daxil olan Daxili bazarın həcmi göstəricisi reytingi üzrə 101-ci, Biznesin inkişaf səviyyəsi bölməsi olan Klasterlərin inkişafı göstəricisi reytingi üzrə 62-ci olduğu halda ölkəmizin bu istiqamətlər üzrə mövqeyi daha yüksəkdir. Belə ki, Azərbaycan qeyd olunan birinci sahə üzrə 27 pillə fərqlə 74-cü, ikinci sahə üzrə isə 34 pillə fərq ilə 28-ci yerdə bərqərar olmuşdur.

Yuxarıda ümumi olaraq ölkəmizin 7 komponent üzrə reytingi və bu komponentlərin alt indikatorları üzrə güclü və zəif tərəfləri qeyd olunmuşdur. Ancaq mövzunun məqsədinə uyğun olaraq insan kapitalına aid indikatorların üzərində ayrıca dayanıb, bu göstəricilər üzrə zəif nəticə əldə edilməsinin səbəbini təhlil etməyə çalışacağıq.

Tədqiqat və işləmələrə investisiya yatıran top 3-də olan global şirkətlər. 2023-cü il hesabatına görə ölkəmiz bu göstərici üzrə 40-cı, ötən il isə 38-ci yerdə qərarlaşmışdır. Sözü gedən indikator metodologiyasına əsasən beynəlxalq səviyyədə olan üç ən böyük şirkət tərəfindən tədqiqat və inkişafa çəkilən orta xərclər indeksi ilə ölçülür. Azərbaycan da həmçinin listinqdə şirkətləri olmayan ölkələr sırasında olduğu üçün bu göstərici üzrə 0 balla qiymətləndirilmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ancaq müəyyən proqrama əsaslanmaqla, sistemli planlaşdırma həyata keçirməklə tədqiqat və inkişaf prosesi effektiv olaraq reallaşdırıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, respublikamızda tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı 2021-ci ildə 134, 2022-ci ildə isə 131 olmuşdur. Ayrı-ayrı hissələrə ayırdıqda isə 2021-2022-ci ildə dövlət sektoru üçün uyğun olaraq 90 və 86; özəl sektorda 2021-ci ildə 7, 2022-ci ildə isə 6; ali təhsil müəssisələri üzrə isə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı 2021-ci ildə 37, 2022-ci ildə isə 39-dur [5].

Qeyd olunan təşkilatlar tərəfindən ümumilikdə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclər 2021-2022-ci illər üzrə müvafiq olaraq 194 197,3 min manat və 202 676,9 min manat təşkil etmişdir. Bu xərclər dövlət sektorunda 2021-ci ildə 158 679,4 min manat, 2022-ci ildə 157 094,3 min manat, özəl sektorda 2021-ci ildə 5 729,3 min manat, 2022-ci ildə 3 657,0 min manat, universitetlərdə isə 2021-ci ildə 29 788,6 min manat, 2022-ci ildə isə 41 925,6 min manat olmuşdur [5].

Təqdim edilən məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, 2021-ci ildə ümumi xərcin yalnız 2,9 faizi, 2022-ci ildə 1,8 faizi özəl sektor tərəfindən qarşılanmışdır. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərdə, təşkilatların sayında artım müşahidə olunmasına baxmayaraq, bu prosesin həyata keçirilməsində özəl sektor olduqca geridədir. Bunun isə müxtəlif səbəbləri ola bilər.

Universitetlərin reytingi, ilk 3-də olan universitetlərin orta göstəricisi. 2023-cü il hesabatına görə ölkəmiz bu göstərici üzrə 71-ci, 2022-ci ildə isə 72-ci yerdə olmuşdur. Ötən illə müqayisədə 1 pillə irəliləyiş müşahidə olunsada ümumi nəticə heç də ürəkaçan deyildir. "Universitetlərin reytingi, ilk 3-də olan universitetlərin orta göstəricisi" indikatoru ölkə üzrə ilk üçlükdə olan universitetlərin orta balı indeksi ilə ölçülür. QS Dünya Universitetləri Reytingi 2023-cü il hesabatına əsasən Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti QS Dünya Reytingində TOP 1,100-1,200 sırasında yer almışdır. 2021 və 2022-ci illərdə də adı çəkilən universitetlər reytingə daxil olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz yalnız 2021-ci

ildən etibarən bu reytingdə iştirak edə bilmişdir[14]. Artıq Azərbaycanın 3-cü dəfə bu reytingə daxil olmasına baxmayaraq arzulanan nəticəni hələ də əldə edə bilməməyimiz mövcud olan bir sıra problemlərlə əlaqədardır. Müəllimlərin tədqiqatçı, yenilikçi səviyyəsinin aşağı olması QS Dünya Reytingində də qeyd olunduğu kimi həm akademik nüfuza, həm də elmi tədqiqatların statistikasına çox böyük mənfi təsir göstərən amillərdən biri hesab edilə bilər. Çünki elm daima yenilənir, uyğun olaraq müəllimlərin məlumatlarının yenilənməməsi hər il auditoriyalarda eyni məlumatların təkrarlanmasına səbəb olur, bu isə inkişafı təzad təşkil edir.

Növbəti amil kimi tələbələr üçün əlverişli şəraitin olmamasını göstərə bilərik. Bu da xarici tələbələrin Azərbaycana maraqlarının azalmasına, azərbaycanlı tələbələrin isə xaricdə təhsilə meyllənməsinə səbəb olur. Ali təhsilin beynəlmilləşməsinin sosial, mədəni, siyasi, iqtisadi və elmi motivləri var, ancaq onun əsas məqsədi dünyada ali təhsil sistemlərinin harmonizasiyasıdır. Ali təhsilin beynəlmilləşməsinə şərtləndirən amillərə, xüsusilə də, Qərbdə son onilliklərdə ali təhsildə iştirakın sürətli artımı, "qlobal bilik iqtisadiyyatı" – yəni, texnologiya və elm əsaslı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə keçid və bu baxımdan tədqiqatın önəminin artması, insan kapitalının formalaşmasında ali təhsilin roluna artan diqqət, akademik muxtariyyət və azadlıqların institutlaşması, universitetlərin global sıralaması sistemlərinin formalaşması daxildir [6].

Nəticə zəifliyinin səbəbi təkcə qeyd olunan problemləri əhatə etmir. Bu prosesin iştirakçıları ilə bağlı müxtəlif səbəbli maneələri qeyd etmək olar. Müxtəlif səbəbli problemlərin olması qaçınılmaz haldır, lakin buna baxmayaraq bu maneələrin aradan qaldırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilməlidir. Buna misal olaraq, elmi potensialın gücləndirilməsi, beynəlxalq elmi əməkdaşlıqların qurulmasına meylliliyin artırılması, bu istiqamətdə beynəlxalq əlaqələr şəbəkəsinin genişləndirilməsi, QS reytinglərinin metodologiyasını öyrənmək, sosial şəbəkələrlə fəal iş nümayiş etdirilməsini və s. göstərə bilərik.

Ölkəmizin bu reytingdə mövqeyinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tipli tədbirlər həyata keçirilir. Misal olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 16 noyabr tarixli 711 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nı qeyd edə bilərik. Dövlət Proqramında qeyd olunmuşdur ki, inkişaf etmiş ölkələr davamlı və uğurlu iqtisadi tərəqqiyə məhz ali təhsil sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəldilməsi sayəsində nail olmuşlar. Proqramın əsas hədəfi ən qabaqcıl elmi nailiyyətlərdən, innovativ təlim-tədris texnologiyalarından yararlanaraq, ölkəmizdə yeni nəsil mütəxəssislərin yetişdirilməsi, Azərbaycan ali təhsil sisteminin məzmun və keyfiyyət göstəricilərinin beynəlxalq ikili diplom proqramları ilə müasirləşdirilməsidir [3].

Bununla yanaşı innovasiyaların təşviq edilməsi və insan kapitalının yüksək səviyyədə inkişafı ilə bağlı məsələlər ətraflı şəkildə öz əksini tapmış olduğu "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ni də qeyd edə bilərik. Təhsil, elm və innovasiya arasında effektiv qarşılıqlı əlaqənin qurulması, yəni "bilik üçbucağı"nın formalaşdırılması məqsədilə "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə ali təhsil müəssisələrində "təhsil-tədqiqat-innovasiya" formatında inkişafın təşviqi ayrıca tədbir kimi nəzərdə tutulmuşdur. Universitet klasterlərinin yaradılması "təhsil - tədqiqat - innovasiya" zəncirinin effektivliyini artırılmasına xidmət edir. Universitet klasterlərinin yaradılması araşdırma və təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsini, elmi nəticələrin istehsalat tətbiqini, təhsil-elm-istehsal əlaqələrinin səmərəliliyi yüksələcəkdir.

Bu kontekstdə universitetlərin və elmi-tədqiqat institutlarının elmi fəaliyyətinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prioritet əhəmiyyət daşıyır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyaların əsasən uzunmüddətli dövrdə bəhrə verməsini nəzərə alsaq bu istiqamətdə aparılan düzgün dövlət siyasətinin aparılması nəticəsində perspektivdə innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində uğurlarımız şübhəsizdir. Bu da, Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə və "İnsan inkişafı indeksi" reytingində ölkəmizin mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxaracaq.

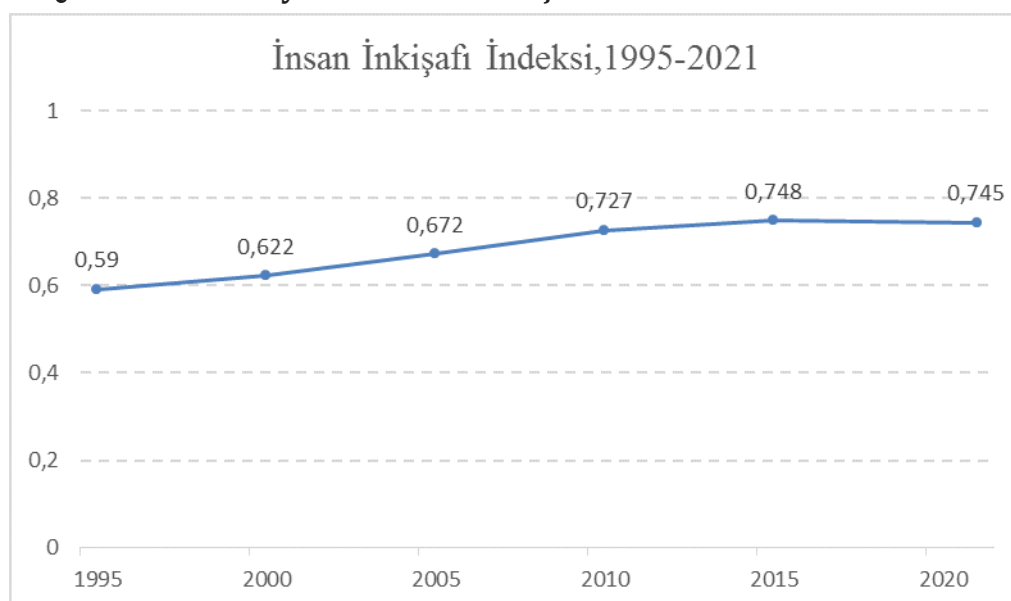
İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİ

İnsan inkişafı haqqında müasir təsəvvürlərin formalaşmasında Məhbub ul Haqın və Amartya Senin ən böyük rolu olmuşdur. "İnsan inkişafı haqqında düşüncələr" kitabının müəllifi kimi bu mövzunu hərtərəfli araşdırmış Pakistanlı iqtisadçı-alim Məhbub ul Haq həm də 1990-cı ildə BMT-nin İnsan İnkişafı haqqında ilk hesabatının təşəbbüskarı olmuşdur. Sonradan iqtisadi elmlər sahəsində Nobel mükafatı laureatı Amartya Sen bu konsepsiyanın nəzəri əsaslarını daha da təkmilləşdirmişdir. Dövrünün yenilikçi ideyası sayılan insan inkişafı yanaşması Məhbub ul Haqın təşəbbüsü və sonradan rəhbərliyi ilə BMT İnkişaf Proqramının ekspertlər qrupu tərəfindən təkmilləşdirildi və 1990-cı ildən etibarən hər il nəşr olunan İnsan İnkişafı haqqında Qlobal Hesabatın konseptual bünövrəsinə çevrildi.[7] Qlobal inkişafı ölçən İnsan İnkişafı İndeksi(İİİ) ölkələrin inkişaf səviyyələrini müqayisə etmək üçün əsas vasitə hesab olunur. Bu məlumatlar haqqında hesabat müntəzəm olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) tərəfindən dərc olunur.

"İnkişafın vəzifəsi yoxsulluğun ən bədbin təzahürləri üzərinə prinsipial hücumun təşkili kimi qəbul edilməlidir. İnkişaf məqsədləri qida çatışmazlığı, xəstəliklər, savadsızlıq, səfalət, işsizlik və qeyri-bərabərliklərin ardıcıl surətdə azaldılması və tədricən tamamilə aradan qaldırılması kimi ifadə olunmalıdır." [16]

İnsanların yaşama keyfiyyətini ölçən İİİ özündə sağlamlıq, təhsil və yaşama səviyyəsi komponentlərini birləşdirir. Birinci komponent olan sağlamlıq gözlənilən ömür uzunluğu ilə ölçülür. Qlobal inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan Təhsil komponenti metodologiyasına əsasən məktəbəqədər yaşda olan uşaqların gözlənilən məktəb illəri və yaşlı əhəlinin orta məktəbdə oxuduğu illər ilə ölçülür. Orta təhsil illəri 25 və daha yuxarı yaşda olan yetkinlərin ümumi məktəbdə təhsil aldıkları illərin təxmini orta sayı müəyyən edilir. Gözlənilən təhsil illəri isə məktəbə qəbul yaşında olan bir uşağın gözləyə biləcəyi məktəb illərinin sayını müəyyən edir. Ümumi Milli Gəlirin səviyyəsi isə üçüncü komponent olan həyat səviyyəsinin ölçü meyarıdır. Bu üç komponentin dəyərləri, bir ölkə üçün ayrı-ayrılıqda İnsan İnkişafı İndeksini müəyyənləşdirir. İİİ dəyərləri 0 ilə 1 intervalı arasında dəyişir, ən yüksək 1 dəyəri, müvafiq ölkənin daha yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. İİİ hesablanması qeyd olunan komponentlər nəzərə alınmaqla aparıldığına görə BMTİP hər il bu göstəricini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif BMT proqramlarından məlumat toplayır.

Qrafik 1. Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi üzrə dinamikası

Mənbə: İnsan İnkişafı İndeksinin 1995-2021-ci illər üzrə hesabatları

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2022-ci il hesabatında son illər ərzində sağlamlıq, təhsil və iqtisadi rifah göstəricilərində onillərlə davam edən irəliləyişlərin Covid-19 pandemiyasının təsiri ilə geriləməsi,

hər bir ölkədə insan inkişafında mənfi dəyişikliklərin olduğu açıqlanır. "İnsan İnkişafı İndeksi 2022" hesabatına əsasən Azərbaycan dünyanın 195 ölkəsi arasında 91-ci yerdə qərarlaşmışdır. Hesabata görə, Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi 2021-ci ildə 0,745, 2020-ci ildə isə bu rəqəm 0,741 olmuşdur.

NƏTİCƏ

Apardığımız araşdırmanın nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, innovasiyalı iqtisadiyyat insan kapitalının idarə edilməsi sahəsinə yanaşmaların inkişafını zəruri edir, bilik iqtisadiyyatının müasir tələblərinə müvafiq olaraq insan kapitalının idarə edilməsinin yeni mexanizminin işlənilib hazırlanmasını şərtləndirir.

Apardığımız tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycanda tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərdə, təşkilatların sayında artım müşahidə olunmasına baxmayaraq, bu prosesin həyata keçirilməsində özəl sektor olduqca geridədir. Bunun isə müxtəlif səbəbləri ola bilər. Belə ki, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətindən əldə ediləcək innovativ nəticələrə ehtiyac duyulmaması, bu prosesə sərf edilən vəsaitə izafi xərclər kimi baxılması, büdcə planlaşdırılarkən tədqiqat üçün vəsaitin nəzərdə tutulmaması, bu barədə maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması və s. Bu problemləri ön planda tutaraq tədqiqat və inkişaf prosesinin yaxşılaşdırılması üçün bəzi çıxış yolları təklif etmək olar. Kompleks və sistemli xarakter daşıyan problemlərin həllində effektivlik əldə ediləcək prioritet sahələr və bu sahəyə yönəldilən layihələr müəyyənləşdirilməli, regional səviyyədə rəqabətqabiliyyətli innovasiya, tədqiqat və inkişaf strategiyaları hazırlanmalıdır. Layihələrin, strategiyaların hazırlanmasında gələcək tendensiyalar və beynəlxalq maraqlar nəzərə alınmalıdır. Bazar tələbləri nəzərə alınaraq tədqiqat və inkişaf fəaliyyətləri həyata keçirilməli, özəl şirkətlərdə dövlət tərəfindən dəstəklənən strateji inkişaf bölmələri fəaliyyət göstərməlidir.

Eyni zamanda, universitetlərin və elmi-tədqiqat institutlarının elmi fəaliyyətinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prioritet əhəmiyyət daşıyır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyaların əsasən uzunmüddətli dövrdə bəhrə verməsini nəzərə alsaq bu sahədə aparılan düzgün dövlət siyasətinin aparılması nəticəsində perspektivdə innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində uğurlarımız şübhəsizdir. Bu da, Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxaracaq.

REFERENCES

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
<https://president.az/az/articles/view/50474>
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
3. 2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
<https://president.az/az/articles/view/30751>
4. Azərbaycan Respublikasının Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinglər üzrə Komissiyası.
<https://azranking.az/az/ratings/hesabat-barede-qisa-melumat-18>
5. "Azərbaycan təhsil, elm və mədəniyyət", Statistik məcmuə/2023, Səh. 323-348;
6. İnsan İnkişafı Hesabatı 2021-22
<https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2021-22>
7. İnsan inkişafı. Dərs vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı-2014

8. Qlobal İnnovasiya İndeksi 2022-ci il hesabatı.
<https://www.globalinnovationindex.org/gii-2022-report#>
9. Qlobal İnnovasiya İndeksi 2021-ci il hesabatı.
https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2021/
10. Qlobal İnnovasiya İndeksi 2023-cü il hesabatı
https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2023/
11. Rəsulova, M., Muradova, N. MDB ölkələrinin innovasiya sisteminin səmərəlilik göstəriciləri və müqayisəli təhlili. Azərbaycanca iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri elmi əsərlər toplusu. XXI buraxılış-2021. Səh 56-69.
12. Rəsulova, M., Mikayılov, F. İnsan kapitalinin səmərəli idarə edilməsinin innovasiyalı iqtisadiyyatda rolu. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları-2017. Səh 115-120.
13. De Wit, H., & Altbach, P. G. Internationalization in higher education: global trends and recommendations for its future. Policy Reviews in Higher Education, 5(1), 2021, 28-46.
14. QS World University Rankings 2023: Top global universities
<https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2023>
15. Shultz T. Investment in Human Capital. N. Y., London, 1971, p. 26–28
16. Mahbub ul Haq, "Yoxsulluq Pərdəsi", 1976-cı il

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN THE DEVELOPMENT OF THE INNOVATIVE ECONOMY

Matanat RASULOVA
Sura TAGHIYEVA

SUMMARY

Success in the economy is related to the presence of innovative potential and the conditions for its implementation. In the article, the need for an effective economic view of human activity for the development of an innovative economy is taken as a basis. A comparative analysis was conducted with the aim of determining Azerbaijan's human capital position in the international world. The changes in the position of our country over the years are related to the factors affecting the rating indicators. Implementation of systematic planning to improve the weak points of indicators on ratings, and to obtain high quantitative indicators in general, remains relevant. At the same time, conducting broad-based research on weak indicators, concretely determining the causes and applying state-level solution mechanisms are of particular importance in increasing Azerbaijan's position in international reports. The analysis of the reforms carried out in our country shows that thanks to the correct state policy aimed at the management of human capital, favorable conditions for the creation and development of an innovative economy have been created in the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *human capital, rating, innovative economy, economic development*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 21.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 08.10.2023

Çapa qəbul olunub: 17.11.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**YAŞIL İQTİSADİYYAT
PERSPEKTİVLƏRİ:
STRUKTUR
YANAŞMALARIN VƏ
FİSKAL SİYASƏTİN
TƏHLİLİ**

№ 3(8)-2023
səh. 25-32

Fərid ABBASZADƏ,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil
Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

Ayhan SATICI,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura
Mərkəzinin doktorantı

ayhan.satıcı@ereforms.gov.az

Yaşıl iqtisadiyyat perspektivləri: struktur yanaşmaların və fiskal siyasətin təhlili

Fərid ABBASZADƏ,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin
İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

Ayhan SATICI,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin doktorantı

XÜLASƏ

Davamlı iqtisadi artım və inkişaf müasir dövrdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən fiskal siyasətlərin implementasiyasında drayver kimi qəbul edilir. Bu məqsədə nail olmaq üçün fiskal siyasətlər iki ölçü ilə xarakterizə olunur: milli və beynəlxalq. Yaşıl İqtisadiyyat üçün beynəlxalq fundamental fiskal siyasətlərin dizayn edilməsi və yeni sistemlərin tətbiqi bu sahənin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu gün ekoloji problemlər yerli və milli ölçüləri aşaraq qlobal məsələlərə çevrilib. Nəticə etibarilə, ekoloji problemlərin həlli üçün maliyyə siyasətinin formalaşdırılması zamanı milli səviyyədə fiskal siyasətlərlə yanaşı, beynəlxalq fiskal siyasətlər də nəzərə alınmalıdır. Ekoloji davamlılığı təmin edən beynəlxalq maliyyə sistemi ekoloji problemlərlə mübarizədə və yaşıl iqtisadiyyata keçiddə mühüm rol oynayır. Qloballaşma prosesi vasitəsilə ölkələr arasında kapital axınının liberallaşdırılması maliyyə kapitalının dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal potensialının tənzimlənməmiş artımları beynəlxalq konsorsiumlar tərəfindən irimiqyaslı investisiyalarla qarşılır. Nəticədə, böyük birbaşa və ya dolaylı kapital cəlb edən ölkələrdə ekoloji standartlar getdikcə daha da pisləşir. Xarici kapitalın, xüsusən də qaynar pulların axını, pulu qəbul edən ölkənin valyutasının dəyərini artırır, gəlir effektlərinə töhfə verir. Bu məqalədə bir sıra struktur və fiskal siyasətin tətbiqi ilə bağlı praktiki və nəzəri həllər araşdırılır və yaşıl iqtisadiyyat perspektivindəki rolunu analiz edilir.

Açar sözlər: *Yaşıl İqtisadiyyat, Yaşıl iqtisadiyyat və perspektivlər, fiskal göstəricilər.*

JEL kodu: *E62; O23*

GİRİŞ

İqtisadi artımın və inkişafın davamlı olması üçün fiskal siyasətin aparıcı rol oynaması hamı tərəfindən qəbul edilmiş yanaşmadır. Bu məqsədlə həyata keçiriləcək fiskal siyasətlər iki ölçüyə malikdir: milli və beynəlxalq. Yaşıl İqtisadiyyat üçün Beynəlxalq Əsaslı Fiskal Siyasət yeni sistem tətbiqində önəmli yer tutur. Çünki bu gün ekoloji problemlər yerli və milli ölçülərdən beynəlxalq ölçüyə çevrilmişdir. Çünki bir çox ekoloji problemlər əvvəlcə yerli səviyyədə başlayır, sonra bu problemlərin təsir etdiyi ərazi bir ölkənin hüdudlarını aşaraq regional və global problemə çevrilir. Bu səbəbdən ekoloji problemlərə qarşı maliyyə siyasətləri yaradılarkən beynəlxalq fiskal siyasətlər milli miqyasda hazırlanacaq fiskal siyasətlərlə birlikdə nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq maliyyə sistemi ekoloji davamlılığı təmin etməklə ekoloji problemlərlə mübarizədə və yaşıl iqtisadiyyata keçiddə çox mühüm rola malikdir. Qloballaşma prosesi ilə ölkələr arasında kapital axınının liberallaşdırılması, daha doğrusu, tənzimlənməməsi maliyyə kapitalının dəyərini xeyli aşağı salıb. Ölkələrdə istehsal potensialının nəzarətsiz artması ölkələr arasında kapital axınını asanlaşdıran amil olmuşdur. Ölçüsünə görə inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan bir ölkənin aşağı qənaəti ilə qarşılanı bilməyən iri miqyaslı investisiyalar beynəlxalq konsorsiumlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Böyük miqdarda birbaşa və ya dolaylı kapital cəlb edən ölkələrdə ekoloji standartlar pisləşməyə başlayıb. Bu nöqtədə beynəlxalq

kapital axını ilə ekoloji tarazlıq arasında ilk əlaqə qurulur. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə daxil olan dolaylı kapital axınları (isti pullar) daxil olduğu ölkənin valyutasının dəyərini artırır, gəlir effektinə gətirib çıxarır.

YAŞIL İQTİSADİYYAT PERSPEKTİVLƏRİ

Fiskal sistem ekoloji cəhətdən davamlı təcrübələri təşviq edən stimullar və mexanizmlər təmin etməklə yaşıl iqtisadiyyatın trayektoriyasının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Yaşıl iqtisadiyyat perspektivlərinin qiymətləndirilməsi kontekstində fiskal sistem iqtisadi fəaliyyətləri ekoloji cəhətdən təmiz təşəbbüslərə yönəltmək üçün güclü alət olaraq çıxış edir. Yaşıl iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün əsas vergi güzəştlərindən biri bərpa olunan enerji layihələri üçün vergilərin azaldılmasıdır. Qasımlı və digərləri (2022) tərəfindən vurğulandığı kimi hökumətlər günəş, külək, su və digər davamlı enerji layihələrinə sərmayə qoyan biznes və fiziki şəxslərə vergi güzəştləri təklif etməklə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarada bilər. Vergilərdəki bu azalmalar təkcə investisiyaları cəlb etmir, həm də bərpa olunan enerjini bazarda daha rəqabətqabiliyyətli edir. Bərpa olunan enerjiden başqa, davamlı təcrübələr üçün vergi kreditləri əlavə maliyyə təşviqi qatını təmin edir. Ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar qəbul edən, enerjiyə qənaət edən tədbirlər həyata keçirən və ya ekoloji cəhətdən davamlı fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr vergi kreditlərindən yararlanırlar. Bu yanaşma təkcə ekoloji faydaları təşviq etmir, həm də daha geniş korporativ məsuliyyət və davamlılıq mədəniyyətini təşviq edir. Belə ki, bu yanaşma iqtisadi artımı ekoloji məsuliyyətlə uyğunlaşdırır, yaşıl iqtisadiyyata daha əhatəli yanaşmanı təşviq edir (Cato, 2009).

Karbon vergiləri yaşıl iqtisadiyyat perspektivlərini qiymətləndirmək üçün effektiv fiskal alətlərdən biridir. Hökumətlər karbon əsaslı yanacaqlarının karbon tərkibinə vergi tətbiq edərək, biznesləri və fərdləri karbon emissiyalarını azaltmağa təşviq edir. Karbon vergilərindən əldə edilən gəlir ətraf mühit layihələri, bərpa olunan enerjinin inkişafı və ya digər davamlı təşəbbüslərə yönəldilə bilər. Karbon vergiləri, məsuliyyətli istehlak və istehsal modellərini təşviq edərək, karbon emissiyalarının ekoloji xərclərini daxililəşdirmək üçün sadə və şəffaf bir yol təqdim edir. Qasımlı və başqaları (2022, 64-65) vurğulayır ki, "Ümumilikdə ekoloji icazələr sistemi iki formada tətbiq olunur ki, birinci forma özündə maksimum limitləməni, emissiya icazələrinin sərbəst olaraq satışını və ya ödənişsiz olaraq ötürülməsini nəzərdə tutur və ikinci formada isə emissiyanın yuxarı səviyyəsi üzrə sabit limitin olmaması və özləri üçün müəyyən edilmiş həddən daha aşağı emissiya edən müəssisələr əldə etdikləri emissiya icazələrini ehtiyacı olan başqa subyektlərə sata bilməsi ilə səciyyələnir".

Bütün bunları nəzərə alaraq yaşıl iqtisadiyyat perspektivlərini qiymətləndirmək qarşıda duran əsas məsələlərdən biri olmalıdır. Davamlı və dayanıqlı yaşıl iqtisadiyyata nail olmaq üçün tərəqqinin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi üçün effektiv məlumat sistemi zəruridir. Güclü məlumat infrastrukturunu məlumatlı qərar qəbul etməyə, siyasətin formalaşdırılmasına və yaşıl iqtisadiyyatın ekoloji, iqtisadi və sosial ölçülərinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Ətraf mühitin monitoring sistemləri iqtisadi fəaliyyətlərin hava və suyun keyfiyyətinə təsirini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir. İstixana qazları emissiyaları və su çirkləndiriciləri haqqında real vaxt rejimində məlumatların toplanması ətraf mühitin mühafizəsi haqqında hərtərəfli anlayışı təmin edir. Bu məlumatlar çirklənmə mənbələrinin müəyyən edilməsi, qaydaların tətbiqi və sənayeləri daha təmiz təcrübələrə istiqamətləndirmək üçün çox vacibdir. Sensor şəbəkələri və peyk görüntüləri kimi texnoloji irəliləyişlər ətraf mühitin monitoringi səylərinin dəqiqliyini və əhatə dairəsini artırır (Qasımlı və digərləri, 2022).

Biomüxtəliflik və ekosistemin sağlamlığı yaşıl iqtisadiyyatın davamlılığının əsas göstəriciləridir. Məlumat sistemləri vəhşi təbiət populyasiyaları, yaşayış mühitinin degradasiyası və ekosistemin davamlılığı üçün monitoring mexanizmlərini özündə birləşdirməlidir. Bioloji müxtəliflik və ekosistemin sağlamlığındakı dəyişiklikləri izləməklə, siyasətçilər iqtisadi fəaliyyətlərin ekoloji təsirini qiymətləndirə bilərlər. Mühafizə səyləri kritik ekosistemlərin qorunmasını təmin edən və davamlı inkişafın tərkib hissəsi kimi biomüxtəlifliyin

qorunmasını təşviq edən məlumatlara əsaslanan anlayışlara əsaslanaraq hədəflənə bilər. Qeyd edilənlərlə yanaşı, bərpa olunan enerjinin iqtisadi təsirinin qiymətləndirilməsi yaşıl sektorların ümumi iqtisadi artıma töhfəsini anlamaq üçün vacibdir. Məlumat sistemləri bərpa olunan enerji mənbələrinin ÜDM-ə verdiyi töhfəni kəmiyyətcə müəyyənləşdirməli, qərar qəbul edən siyasətçilərə davamlı enerji təşəbbüslərinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu barədə anlayışlar təqdim etməlidir. Bu məlumat fiskal siyasətlərin formalaşmasına, bərpa olunan enerjiyə investisiyaların stimullaşdırılmasına və iqtisadi inkişafı ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə yönəltməyə kömək edir (Barlas, 2013).

Ətraf mühitin davamlılığı kontekstində sosial icmaların iştirakı yaşıl təşəbbüslərin uğurunda mühüm rol oynayır. Ekoloji cəhətdən təmiz layihələrin həyata keçirilməsinin texniki aspektlərindən başqa, ictimai məlumatlılığı, iştirak səviyyələrini və ümumi icma dəstəyini ölçmək çox vacibdir. Məlumat sistemlərinə daxil edilmiş ölçülər bu keyfiyyət ölçüləri ilə bağlı fikirlər təqdim edərək, siyasətçilərə yerli əhalinin ekoloji cəhətdən dayanıqlı səyləri necə qavraması və onlarla məşğul olması barədə nəzəri-praktiki yanaşma təklif edir. Bu kimi məlumatlar maarifləndirmə sessiyalarının hazırlanması, ictimai problemlərin həlli və icmalarla əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması üçün bilavasitə alətdir. Əsas məqsəd ictimaiyyət arasında ortaq məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək və bununla da yaşıl iqtisadiyyata incə və hamı tərəfindən qəbul edilmiş keçid ehtimalını artırmaqdır.

Davamlı inkişaf təkcə ekoloji mülahizələri deyil, həm də sosial bərabərliyə nəzər yetirilməsini tələb edir. Hərtərəfli ölçülər vasitəsilə yaşıl resurslara çıxışın qiymətləndirilməsi bu baxımdan vacibdir. Bu ölçülər ekoloji faydaların və çağırışların müxtəlif sosial-iqtisadi qruplar arasında necə bölüşdürüldüyünü diqqətlə araşdırmalıdır. Yaşıl resurslara çıxış kontekstində sosial bərabərliyi qiymətləndirməklə, qərar qəbulu prosesi zamanı mövcud ola biləcək potensial bərabərsizliklərin aradan qaldırılması ətrafında fikir mübadiləsi edilməlidir. Belə ki, bu addım vasitəsilə yaşıl iqtisadiyyatın üstünlüklərinin cəmiyyətin bütün seqmentləri arasında inklüziv şəkildə paylanmasını təmin edərək balanssızlıqları düzəltmək üçün məqsədyönlü müdaxilələrə şərait yaranır.

YAŞIL İQTİSADİYYATDA İNZİBATİ VƏ STRUKTURAL YANAŞMALAR

Yaşıl iqtisadiyyata keçiddə əsas beynəlxalq maliyyə siyasəti aləti de-emissiya ticarətidir. Emissiyaların ticarəti Kyoto Protokolunun 17-ci maddəsində qeyd olunsa da, bu, bir növ siyasət aləti kimi müxtəlif yollarla Kyoto Protokolunun tarixindən əvvəl praktikada həyata keçirilmişdir. İngilis dilində "ticarət icazələri" çirklənmə hüququ¹ kimi tanınan və çirklənmə haqqının² alqı-satqısına əsaslanan sistem 1977-ci ildən ABŞ-da maliyyə aləti kimi istifadə olunur (Pearce və Turner, 1990, 188; Özdemir, 2009). Əslində, Kouzun irəli sürdüyü və ədəbiyyatda "Kouz teoremi" kimi tanınan arqumentin bir növ bazar mexanizmi kimi xarakterizə edə biləcəyimiz bu alətin tətbiqində təsirli olduğunu söyləmək vurğulamaq mümkündür. Kouz 1960-cı ildə nəşr etdiyi məşhur "Sosial xərc problemi" adlı məqaləsində ekoloji problemlərin ətraf mühit resurslarının istifadəçilərini, yəni onlardan istifadə hüququna sahib olanları müəyyən etməklə həll oluna biləcəyini müdafiə edirdi (Barzel və Kochin, 1992). Bu da öz növbəsində mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsi şərti olaraq emissiyaların azaldılmasına nail olmaq üçün ən aşağı xərcə azaldılmasına təkan veridiyi qeyd edilir (Christiansen, 2001).

Emissiya ticarətini tənzimləyən və 2005-ci ildə qüvvəyə minmiş Kyoto Protokolu imzalayan ölkələrin emissiyaların məhdudlaşdırılması və azaldılması üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini asanlaşdırmaq üçün milli səviyyədə tədbirlərin görülməsi bu sahə üzrə dəstəkləyici çeviklik mexanizmləri yaratmışdır. Bu mexanizmlər Təmiz İnkişaf Mexanizmi (CDM), Birgə İcra və Emissiya Ticarətindən ibarətdir və əsas məqsədləri aşağıdakılardır (Özçağ və Hotunluoğlu, 2015):

- Texnologiya transferi və investisiyalar vasitəsilə davamlı inkişafı təşviq etmək;
- Ölkələrin Kyoto hədəflərinə nail olmaq üçün səmərəli üsullarla emissiyaları azaltmaq;

¹Pollution right

²Pollution fees

■ **Özəl sektoru və inkişaf etməkdə olan ölkələri emissiyaların azaldılması səylərinə töhfə verməyə təşviq etmək.**

Kyoto protokolu ilə tənzimlənən çeviklik mexanizmləri kimi məcburi alətlərlə yanaşı, könüllü karbon sayəsində bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi, bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi, meşələrin salınması və istixana qazlarının azaldılması üçün meşələrin salınması kimi müxtəlif sahələrdə layihələr və investisiyalar hazırlanmağa başlanılmışdır (Öztürk və başqaları., 2012, 308). Kyoto Protokolunda nəzərdə tutulan məcburi karbon bazarları 2005-ci ildə qüvvəyə mindikdən sonra 2011-ci ildə 175 milyard dollar iqtisadi ölçüyə çatmışdır. 2011-ci ildə əldə edilən bu iqtisadi ölçüyə əlavə olaraq, 10,2 milyard ton karbon qazının azaldılması üçün icazə alınıb və satılmışdır (Barlas, 2013).

Kyoto Protokolu qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinə səbəb olan istixana qazlarının məhdudlaşdırılması və müvafiq olaraq davamlı qlobal iqtisadi strukturun yaradılması nöqtəsində beynəlxalq əməkdaşlığın ilk nümunəsidir. Lakin dünyanın ən çox çirkləndiricilərindən biri olan ABŞ bu protokoldan irəli gələn hüquqi məsuliyyəti qəbul etmir. Bu da öz növbəsində protokolun effektivliyini, uğurunu məhdudlaşdıran və müzakirəyə səbəb olan ən mühüm amillərdən biridir. Bundan əlavə, Kyoto Protokolunun yalnız inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üçün tullantıların azaldılması hədəfini müəyyən etməsi, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün emissiyaların azaldılması hədəfi təyin etməməsi və protokolun son nəticədə 2020-ci ildə başa çatması beynəlxalq sistemi daha effektiv qlobal miqyasda axtarışa sövq etmişdir. Bu nöqtədə, 2015-ci ilin dekabrında Parisdə keçirilən İqlim Sammiti (COP21) iqlim dəyişikliyi və qlobal istiləşməyə qarşı davamlı iqtisadi struktur yaratmaq və beləliklə, yaşıl iqtisadi transformasiyanı təmin etmək üçün mühüm fürsət pəncərəsi təklif edir.

Yaşıl iqtisadiyyata keçiddə həyata keçiriləcək milli əsaslı fiskal siyasətlər çərçivəsində ətraf mühitə əsaslanan vergilər, təşviqlər və ətraf mühitin mühafizəsi üçün dövlət xərcləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitin səmərəliliyinin təmin edilməsi və yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasına keçid prosesində istifadə edilən vergilər ümumiyyətlə "çirkləndirici vergilər" kimi tanınır və iqtisadi fəaliyyətləri nəticəsində ətraf mühiti çirkləndirən təsərrüfat subyektlərindən alınan kompensasiya vergiləri kimi diqqət cəkir (OECD, 2010). Bu vergitutma üsulu ümumiyyətlə ətraf mühitə daha çox zərər verənlərin daha yüksək səviyyədə, daha az zərər verənlərin isə daha aşağı səviyyədə vergiyə cəlb edilməsi ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, oxşar vergilər təkcə istehsalla məşğul olan fiziki şəxslərdən və qurumlardan deyil, gündəlik həyatlarını davam etdirərkən ətraf mühiti çirkləndirən istehlakçılardan da tutulur. Çirkləndirici vergilər istehsalçıları ən az xərc tələb edən istehsal üsullarına yönəldəcəyi üçün istehsalçılar tərəfindən daha az çirkləndirici istehsal texnologiyalarının istifadəsini təşviq etmək üçün nəzərdə tutulur (Kuşat, 2013, 4905).

Çirklənmə vergiləri ilə yanaşı, vergi sistemlərində yaşıl iqtisadiyyata keçiddə təsirli olacaq klassik vergi növləri də mövcuddur. Bu cür vergilər dövlətlərin iqtisadi artım və inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq ekoloji həssaslıqlar ön plana çıxmazdan əvvəl iqtisadiyyatlarda istifadə olunur. Bu növ potensial yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasına uyğun vergilərə avtonəqliyyat vasitəsi vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz rüsumu və çirkləndirici kimi ödənişlər daxildir (Ellerman və Harrison, 2003). Ekoloji həssaslıqların yaranmasından əvvəl istifadə edilən, lakin təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadəni hədəfləyən yaşıl iqtisadiyyata keçid üçün potensial olaraq istifadə edilə bilən alternativ vergitutma təklifləri bu gün intensiv şəkildə müzakirə olunur.

Əlavə olaraq, yaşıl istiqrazlar ekoloji cəhətdən davamlı layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi olaraq ayrılmış maliyyə alətləridir. Bu istiqrazlar ətraf mühitə müsbət təsir göstərən təşəbbüsləri dəstəkləmək istəyən investorları cəlb edir. Hökumətlər və özəl qurumlar bərpa olunan enerji infrastrukturu, enerji səmərəliliyi proqramları və mühafizə cəhdləri kimi layihələri maliyyələşdirmək üçün yaşıl istiqrazlar buraxa bilər. Yaşıl istiqrazların uğuru onların kapitalı həm iqtisadi artıma, həm də ətraf mühitin davamlılığına töhfə verən layihələrə yönəltmək bacarığındadır. Yaşıl istiqrazlardan başqa, müxtəlif maliyyə alətləri davamlı inkişafı maliyyələşdirmək üçün uyğunlaşdırıla bilər (Dulupçu, 2001). Məsələn, inkişaf bankları yaşıl

iqtisadiyyat məqsədlərinə uyğun layihələrə güzəştli kreditlər və ya qrantlar təklif edirlər. Maliyyə bazarlarından istifadə etməklə hökumətlər, əks halda maliyyə problemləri ilə üzləşə biləcək təşəbbüsləri dəstəkləmək üçün özəl sektorun resurslarından istifadə edə bilirlər. Bu yanaşma təkcə maliyyə mənbələrini diversifikasiya etmir, həm də yaşıl gündəliyin irəliləyişində dövlət və özəl sektorlar arasında tərəfdaşlığı gücləndirir.

Son illərdə Sinqapur davamlı inkişaf perspektivlərini öz maliyyə sisteminə daxil etməkdə qabaqcıl səylərinə görə beynəlxalq səviyyədə diqqəti cəlb etmişdir. Yaşıl istiqrazların və davamlı maliyyə təşəbbüslərinin strateji tətbiqi Sinqapurun ətraf mühitə nəzarət və iqtisadi dayanıqlılığa sadıqlığını əks etdirir. Sinqapurun davamlılıq üzrə fəal mövqeyi yaşıl istiqrazlar kimi innovativ maliyyə alətlərinin qəbulu vasitəsilə nümunə göstərilir. Bu alətlər maliyyə bazarları ilə ekoloji məqsədlər arasında körpü rolunu oynayır, kapitalı əhəmiyyətli ekoloji faydaları olan layihələrə yönəldir. Maliyyə bazarlarının gücündən istifadə etməklə Sinqapur təkcə ekoloji cəhətdən şüurlu investorları cəlb etmir, həm də ölkənin davamlılıq məqsədlərinə töhfə verən layihələr üçün əhəmiyyətli vəsaitləri səfərbər edir. Bu maliyyə alətləri kapitalı bərpa olunan enerji, dayanıqlı infrastruktur və digər ekoloji cəhətdən təmiz təşəbbüsləri təşviq edən layihələrə yönəltməklə ətraf mühitə müsbət təsirlər üçün katalizator rolunu oynayır. Layihələrin dəqiq seçimi investisiyaların Sinqapurun daha geniş ətraf mühit və inkişaf məqsədlərinə uyğun olmasını təmin edir.

Sinqapurun yaşıl maliyyə təşəbbüslərinin uğuru üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən fiskal və məlumat sistemlərinin qüsursuz integrasiyasıdır. Güclü məlumat sistemləri kapitalın yerləşdirilməsində şəffaflıq və hesabatlılığı təmin edir və vəsaitlərin istifadəsi ilə bağlı real vaxt rejimində məlumat ötürür. Bu yanaşma təkcə investorların narahatlığını təmin etmir, həm də Sinqapurun məsuliyyətli və davamlı maliyyə təcrübələrinə sadıqlığını nümayiş etdirərək daha geniş ictimaiyyətdə inam yaradır. Yaşıl istiqrazların və davamlı maliyyə təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi iqtisadi mülahizələrdən kənara çıxır. Sinqapur bu yolla yaşıl və dayanıqlı gələcəyin qurulmasına bağlılığını simvollaşdırır. Maliyyə strategiyalarını ətraf mühitin mühafizəsi məqsədləri ilə uyğunlaşdıraraq Sinqapur özünü davamlı maliyyə sahəsində global lider kimi yerləşdirir və digər ölkələrə nümunə olur.

NƏTİCƏ

Yaşıl iqtisadiyyat perspektivlərinin qiymətləndirilməsində fiskal sistemin rolu çoxşaxəlidir və vergi güzəştlərini, karbon qiymətlərinin müəyyən edilməsi mexanizmlərini və innovativ maliyyə alətlərini əhatə edir. Bu alətlər təkcə ekoloji cəhətdən məsuliyyətli davranışı stimullaşdırmır, həm də davamlı və dayanıqlı iqtisadiyyata ümumi keçidə töhfə verir. Ölkələr iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin degradasiyası ilə bağlı təcili zərurətlə mübarizə apararkən, yaxşı işlənmiş maliyyə sistemi müsbət dəyişikliyə təkan vermək və gələcək nəsillər üçün yaşıl iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün əsas ola bilər. Bununla yanaşı, məlumatlı qərarların qəbulu və effektiv siyasətin həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli məlumat sistemi vacibdir. Ekoloji, iqtisadi və sosial göstəriciləri birləşdirərək, belə bir sistem insan fəaliyyəti ilə ətraf mühit arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin vahid anlayışını təmin edir. Dünya davamlı gələcəyə can atarkən, qabaqcıl məlumat infrastrukturuna sərmayə qoymaq iqtisadi artımı ətraf mühitə nəzarət və sosial ədalətlə tarazlaşdıran siyasətlərin formalaşdırılması üçün strateji vacib şərtidir.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid dövründə tətbiq oluna biləcək potensial vergi dolayı vergilər sırasında olan əlavə dəyər vergisi və xüsusi istehlak vergiləridir. İstər əlavə dəyər vergisi, istərsə də xüsusi istehlak vergisi fiziki şəxslərin istehlak modellərinin dəyişməsində çox mühüm maliyyə alətləridir. Son illərdə sıfır emissiyalı hibrid avtomobillərin geniş tətbiqi gələcək üçün ümidvericidir. Bununla belə, aşağı emissiya və ya sıfır emissiyalı nəqliyyat vasitələrinin daha geniş yayılması üçün bu növ nəqliyyat vasitələri ilə köhnə tipli karbon əsaslı yanacaqlardan istifadə edən və yüksək emissiyalara səbəb olanlar arasında vergi fərqlinin edilməsi qaçınılmazdır. Beləliklə, global karbon emissiyalarına ən çox töhfə verən və karbon əsaslı yanacaqlardan yüksək səviyyədə istifadə edən yol nəqliyyatı sektorunda nəqliyyat vasitələrinin vergitutmasında ekoloji prioritetlərə daha çox diqqət yetirilməsi yaşıllığa keçiddə çox təsirli

maliyyə aləti olacaqdır. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən Aİ-nin 18 üzv dövləti avtomobilin karbon qazı emissiyasını nəzərə alaraq avtomobillərdən vergi almağa başlayıb. Aİ üzv dövlətləri istisna olmaqla, bəzi OECD üzv ölkələri də motorlu nəqliyyat vasitələrinin vergiyə cəlb edilməsində ekoloji prioritetlərdən daha çox narahat olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Barlas, N. (2013). Küresel Krizlerden Sürdürülebilir Topluma Çağımızın Çevre Sorunları. 1. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
2. Barzel, Y., & Kochin, L. A. (1992). Ronald Coase on the Nature of Social Cost as a Key to the Problem of the Firm. *The Scandinavian Journal of Economics*, 94(1), 19–31.
<https://doi.org/10.2307/3440465>
3. Cato, M.S. (2009). *Green Economics: An Introduction to Theory, Policy and Practice*. London: Earthscan.
4. Christiansen, A.C. (2001). Climate Policy and Dynamic Efficiency Gains: A Case Study on Norwegian Carbon Taxes and Technological Innovation in the Petroleum. *Climate Policy*, 1(4), 499-515.
5. Dulupçu, M.A. (2001). Sürdürülebilir Kalkınma Politikasına Yönelik Gelişmeler. *Dış Ticaret Dergisi*, 6(2), 46-70.
6. Ellerman, D. ve Harrison D. (2003). *Emission Trading in the U.S.*
http://web.mit.edu/globalchange/www/PewCtr_MIT_Rpt_Ellerman.pdf
7. OECD. (2010). *Taxation, Innovation and Environment*, Strasbourg: OECD Publishing.
8. Özçağ, M. ve Hotunluoğlu H. (2015). Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Boyut: Yeşil Ekonomi. *CBÜ sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 303-324.
9. Özdemir, B. (2009). Küresel Kirlenme, Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Çevre Vergileri. *Maliye Dergisi*, 156, 1-36.
10. Öztürk, A., Demirci, U. ve Türker, M.F. (2012). İklim Değişikliği İle Mücadelede Karbon Piyasaları ve Türkiye İçin Bir Değerlendirme. *KSÜ Doğa Bilimleri Dergisi*, Özel Sayı, 306-312.
11. Pearce, D., & Turner, R. K. (1990). *Economics of natural resources and the environment*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
12. Qasımlı, V., Hüseyn, R., Hüseynov, R., Həsənov, R., Cəfərov, C., və Bayramova, A. (2022). Yaşıl İqtisadiyyat. "Azprint" nəşriyyatı, 280 səh.
<https://ereforms.gov.az/az/publication/8>

GREEN ECONOMY PERSPECTIVES: STRUCTURAL AND FISCAL POLICY ANALYSIS

Farid ABBAZADE,
Ayhan SATIJI

SUMMARY

Sustained economic growth and development necessitate a proactive role for fiscal policies, widely acknowledged as essential by all. To achieve this objective, fiscal policies are characterized by two dimensions: national and international. International Fundamental Fiscal Policy for Green Economy plays a crucial role in the implementation of the new system. Today, ecological issues have transcended local and national dimensions, turning into global concerns. Consequently, when formulating financial policies to address environmental problems,

international fiscal policies should be considered alongside national-scale fiscal policies. The international financial system, ensuring ecological sustainability, holds a significant role in combating environmental issues and transitioning to a green economy. The liberalization of capital flows among countries through the globalization process significantly diminishes the value of financial capital. Unregulated increases in production potential in countries, especially those underdeveloped or in the process of development, were met with large-scale investments by international consortia. As a result, ecological standards deteriorated in countries attracting substantial direct or indirect capital. The flow of foreign capital, particularly hot money, increases the value of the receiving country's currency, contributing to income effects. This article examines the practical and theoretical solutions related to the implementation of a number of structural and fiscal policies and analyzes their role in the green economy perspective.

Keywords: *Green Economy, Green economy and prospects, fiscal indicators.*

ПЕРСПЕКТИВЫ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ: АНАЛИЗ СТРУКТУРНОЙ И БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ

Фарид АББАЗАДЕ,
Айхан САТИДЖИ

АННОТАЦИЯ:

Устойчивый экономический рост и развитие требуют активной роли налогово-бюджетной политики, важность которой широко признана всеми. Для достижения этой цели налогово-бюджетная политика характеризуется двумя измерениями: национальным и международным. Международная фундаментальная налогово-бюджетная политика для зеленой экономики играет решающую роль во внедрении новой системы. Сегодня экологические проблемы вышли за рамки местных и национальных измерений, превратившись в глобальные проблемы. Следовательно, при разработке финансовой политики для решения экологических проблем международная налогово-бюджетная политика должна рассматриваться наряду с налогово-бюджетной политикой национального масштаба. Международная финансовая система, обеспечивая экологическую устойчивость, играет важную роль в борьбе с экологическими проблемами и переходе к зеленой экономике. Либерализация потоков капитала между странами в результате процесса глобализации значительно снижает стоимость финансового капитала. Нерегулируемый рост производственного потенциала в странах, особенно в слаборазвитых или находящихся в процессе развития, был встречен крупномасштабными инвестициями международных консорциумов. В результате экологические стандарты ухудшились в странах, привлекающих значительный прямой или косвенный капитал. Приток иностранного капитала, особенно горячих денег, увеличивает стоимость валюты принимающей страны, способствуя эффекту дохода. В данной статье рассматриваются практические и теоретические решения, связанные с реализацией ряда структурных и фискальных политик, и анализируется их роль в перспективе «зеленой» экономики.

Ключевые слова: *Зеленая экономика, Зеленая экономика и перспективы, фискальные показатели.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 20.09.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 01.10.2023
Çapa qəbul olunub: 17.11.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**DÜNYADA ƏRZAQ
TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN
OLUNMASININ QLOBAL
TRENDLƏRİ**

№ 3(8)-2023
səh. 33-43

Anar MEHDİYEV,
"Azərşəkar" MMC-nin İdarə Heyətinin sədri,
müstəqil tədqiqatçı

amehdiyev358@gmail.com

Dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının qlobal trendləri

Anar MEHDİYEV,
"Azərşəkar" MMC-nin İdarə Heyətinin sədri,
müstəqil tədqiqatçı

XÜLASƏ

Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyinin mahiyyəti və inkişafı məsələləri geniş tədqiq olunub. Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı BMT-nin və dünya dövlətlərinin çağırışları, bu istiqamətdə qəbul edilən sənədlər nəzərdən keçirilib. Müəllif ərzaq təhlükəsizliyinə keyfiyyətli ərzaq istehsalı kontekstindən yanaşır. Məqalədə torpaqlardan səmərəli istifadə və suvarma texnologiyasının inkişafı istiqamətində ətraflı araşdırmalar aparılıb. Ərzaq təhlükəsizliyinə dair texnoloji həllər araşdırılıb, kənd təsərrüfatında suvarmanın mahiyyəti izah edilib və suvarmaya dair qabaqcıl beynəlxalq təcrübə tədqiq olunub. Müəllif məqalədə daha çox İsrail təcrübəsinə üstünlük verir və bunu qabaqcıl texnoloji üsul kimi izah edir. Məqalədə damcılı, ağıllı suvarma sistemləri, eləcə də yağış sularının anbarlaşdırılması məsələləri geniş tədqiq olunub. Müəllif su mənbəyi kimi yağış sularının emali və təkrar istifadəsi ilə bağlı sistemin təsvirini verir. Məqalədə geni dəyişdirilmiş məhsulların istehsalı məsələsi də nəzərdən keçirilir. Müəllifin fikrincə, geni dəyişdirilmiş növlər iqlim dəyişikliyi və kənd təsərrüfatı zərərvericilərinin yaratdığı bəzi aktual problemlərin həllini təklif edir və bununla da qlobal qida istehsalını gücləndirir. Məqalədə qeyd edilir ki, geni dəyişdirilmiş məhsulların ictimai sağlamlıq və ekoloji tarazlığa xələl gətirmədən ərzaq təhlükəsizliyinə müsbət töhfə verməsini təmin etmək üçün ciddi təhlükəsizlik qiymətləndirmələri və tənzimləyici çərçivələr vacibdir.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq istehsalı, davamlı inkişaf, geni dəyişdirilmiş məhsul, suvarma

JEL kodu: Q18; L66

GİRİŞ

Ərzaq təhlükəsizliyi çoxölçülü bir anlayış olub fərdlərin dayanıqlı, təhlükəsiz və bəsləyici qidaya davamlı olaraq sosial, fiziki və iqtisadi çıxışın olması kimi müəyyən edilir (FAO, 1996). Halbuki, ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı bəsləyici qidaya çıxışın mövcudluğu ilə limitlənir və əlçatanlıq, sabitlik, mövcudluq və istifadə yetərliyi kimi aspektləri də özündə ehtiva edir. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti milli sərhədləri aşır və qlobal miqyasda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud aspektlərin sintezi onu deməyə əsas verir ki, bəsləyici qidanın mövcudluğu milli səviyyədə olmalı, ev təsərrüfatlarının əlçatanlığı təmin edilməli, fərdlərin hər birinə istifadə şansı yaradılmalı və sadalanan üç aspektlər üzrə davamlı təminat olmalıdır (Penq və başqaları, 2019).

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı təxminən 50 ildən artıq vaxt kəsində gündəmə gəlmiş və inkişaf etmişdir. 1970-ci illərdə baş verən dünya ərzaq böhranı ilə əlaqədar olaraq mövcud konseptin önəmi qlobal səviyyədə araşdırılıb siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur. Tarixi yanaşma onu göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı 1970-ci illərdə ərzaq məhsullarının mövcudluğunun və əsas qidaların qiymət sabitliyinin təmin edilməsi ilə kifayətlənmişdir (Maksvell və Smit, 1992). Kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəə qiymətlərindəki kəskin volatillik və o dövrdə valyuta və enerji bazarlarındakı turbulentlik səbəbindən ərzaq təhlükəsizliyinə edilən yanaşma bugünkü dövrlə müqayisədə sadə olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə mövcud şəraitin dəyişməsi ilə baş verən müxtəlif ərzaq böhranları potensial olaraq daha çox təsirə məruz qalmış və həssas insanların kritik ehtiyaclarını ödəməyə yönələn ərzaq təhlükəsizliyi tərifinin mövcudluğu tələb edilirdi. Buna görə də 1975-ci ildə

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) Dünya Ərzaq Konfransında ərzaq təhlükəsizliyi konseptinə fərqli bir yanaşma tətbiq edərək, "ərzaq istehlakının davamlı genişlənməsini təmin etmək və istehsal və qiymətlərdəki dalğalanmaları kompensasiya etmək üçün əsas ərzaq mallarının adekvat dünya ərzaq ehtiyatlarının hər zaman mövcudluğu", tərifini irəli sürdü (BMT, 1975). Bu tərif ərzaq təhlükəsizliyindən əziyyət çəkən həssas qrupların və individualların əhatə dairəsini genişləndirməyə səbəb oldu.

Sonrakı dövrlərdə, iqtisadi tərəqqinin əldə edilməsi, inkişaf xarakterikasının dəyişməsi ilə ərzaq təhlükəsizliyinə yanaşmalar da müsbətə doğru dəyişməyə davam etdi. Buna misal olaraq, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) həssas qrupların ərzaq təminatına iqtisadi çıxışın təmin edilməsinin ərzaq təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən biri olaraq gündəliyə saldı (Beri və başqaları, 2015). Bundan sonrakı inkişaf mərhələsi Dünya Bankının 1986-cı ildə irəli sürdüyü yanaşma ilə gündəmə gəldi. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyinin fundamental səbəblərinin xroniki yaxud insan tərəfindən törədilən bir hal olması ilə qruplaşdırılması tövsiyə edildi və bütün insanların eyni zamanda sağlamlıqlarını qoruya biləcək səviyyədə ərzaqla təmin edilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri oldu (Beri və başqaları, 2015).

1994-cü ildə BMT İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı Hesabatında ərzaq təhlükəsizliyi konseptini insan hüquqlarına daxil edilməsi müzakirə edildi. Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı tədqiqatlar çox vaxt kontekstdən asılı olduğundan və bir çox texniki perspektivlərdən və siyasi məsələlərdən irəli gələn səbəblərə görə, çoxölçülü və çoxşaxəli yanaşma tələb edən bu konseptə o zamanlar istənilən səviyyədə tərfi ortaya qoyula bilməmişdi. Belə mürəkkəbliyə daha çox birlik gətirmək cəhdi ilə 1996-cı ildə keçirilən Ümumdünya Ərzaq Sammitinə hazırlıq çərçivəsində beynəlxalq məsləhətləşmələr yolu ilə ərzaq təhlükəsizliyinin yenidən müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilmişdir (Şau, 2007).

Bu müddət ərzində bir çox beynəlxalq təşkilatlar ərzaq təhlükəsizliyi anlayışına yeniliklər gətirmək cəhdi ilə konseptual yanaşmalar ortaya qoydular. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasını yalnız minimal qida rəsiyonunu deyil, həm də qidalandırıcı bəslənmənin olmasının önəmini vurğuladılar.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ÇAĞIRIŞLAR VƏ ONUN SƏBƏBLƏRİ

Ərzaq təhlükəsizliyi mövcud olan şəraitdə istehsaldan istehlaka, çatdırılmadan emala qədər bir sıra sahələri əhatə edən domainlərdən ibarətdir. Belə ki, iqlim dəyişikliyi və torpaqların degradasiyası kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına və kənd təsərrüfatı sektorunun dünyanın artan əhalisini qidalandırmaq qabiliyyətinə mane olur. Müasir şəraitdə ərzaq təminatında çoxşaxəli strateji yanaşmaların tətbiq edilməsi qarşıya qoyulan ən başlıca hədəflərdən hesab edilir.

Mövcud şəkildə davam edən iqlim dəyişkənliyinə və gözlənilən iqlim şəraitinə uyğunlaşmaq, o cümlədən onun təsirlərinə əks cavab olaraq həm təbii, həm də insan tərəfindən irəli sürülən sistemlərinin inkişafını təşviq etmək müasir dövtdə izlənilməsi labüd olan strateji yollardan biridir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının proqnozlarına görə, 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin sayı 9 milyardı ötəcək (BMT, 2019). Bu demografik yüksəliş, BMT-nin hesablamalarında proqnozlaşdırıldığı kimi, qlobal ərzaq təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyətli problem yaradır (BMT, 2019). Daha çox insan qidalandıqda, qidaya olan tələbatda təbii artımın da olması qaçınılmazdır.

Bu populyasiya bumunun ən diqqətəlayiq nəticələrindən biri qlobal şəkildə dəyişən pəhriz yaxud qidalanma nümunələridir. Cəmiyyətlərdə urbanizasiya prosesləri sürətləndikcə və gəlirlər artdıqca, qidalanma seçimləri dəyişməyə meyllidir. İnsanlar ənənəvi, ilk növbədə bitki əsaslı qidalardan uzaqlaşaraq, daha müxtəlif, resurs tutumlu qidalara keçirlər. Bu dəyişiklik ət və süd məhsulları kimi heyvan mənşəli məhsullara, eləcə də işlənmiş və rahat qidalara daha yüksək tələbatı əhatə edir. Bu qidalanma dəyişiklikləri bir çoxları üçün yaxşılaşmış həyat standartlarını əks etdirə bilsə də, qlobal qida sistemlərinə də böyük təzyiq göstərir (Godfray və başqaları, 2010).

Artan əhalinin inkişaf edən qidalanma tərcihlərinə cavab vermək üçün kənd təsərrüfatı sektoru müvafiq olaraq adaptasiya olmalı və inkişaf etdirilməlidir. Ənənəvi əkinçilik təcrübələri torpaq, su və enerji də daxil olmaqla resurslara artan tələbatla ayaqlaşmaq üçün mübarizə

aparılması mütləqdir. Buna misal olaraq, heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi nəinki daha çox torpaq tələb edir, həm də mal-qaranı qidalandırmaq üçün çoxlu miqdarda taxıl və su tələb edir. Bu resurs tutumlu istehsal sistemi qida istehsalı ilə ətraf mühitin davamlılığı arasında onsuz da zəif olan tarazlığın pozulmasına təsir edir (Tilman və Clark, 2014). Bundan əlavə, resurs tutumlu qidalanmaya keçid qida bərabərsizliyini daha da gücləndirə bilər. Heyvan mənşəli və emal olunmuş qidaların istehsalına daha çox resurs ayrıldıqca, marjinallaşmış əhali üçün əsas məhsulların əlçatanlığı və çıxışı pozula bilər (Hawkes və digərləri, 2019). Bu qidalanma qeyri-bərabərliyi ədalətli qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi probleminə daha bir çətinlik əlavə edir.

İqlim dəyişikliyi temperatur və yağıntı amillərində dəyişikliklərə səbəb olmaqla qlobal qida istehsalının sabitliyini pozur (IPCC, 2014). Bir vaxtlar məhsuldar kənd təsərrüfatı zonaları olan bəzi bölgələr daha tez-tez və şiddətli quraqlıqlara məruz qalır, digərləri isə həddindən artıq yağış və daşqınlarla mübarizə aparır. Bu qeyri-stabilliklər təkcə məhsulun məhsuldarlığını təhlükə altına salmır, həm də məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır və yığılmış məhsulların qida dəyərində təsir edir (Wheeler və von Braun, 2013). Qasırğalar, siklonlar və istilik dalğaları kimi ekstremal hava hadisələri məhsulu və infrastrukturunu məhv etməklə təhdid edir (Lesk və başqaları 2016). Hava şəraitinin bu dəyişkənliyi qida tədarükü zəncirlərinin etibarlılığını pozur, qiymət artımlarına və potensial çatışmazlıqlara gətirib çıxardır. Dünyanın ərzaq istehsalçılarının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən kiçik fermerlər iqlimin yaratdığı bu şoklara xüsusilə həssasdırlar, çox vaxt məhsul itkilərinə uyğunlaşmaq və ya bərpa etmək üçün resurslardan məhrumdurlar.

Bundan əlavə, ətraf mühitin degradasiyası iqlim dəyişikliyinə yaratdığı problemləri daha da artırır. Kənd təsərrüfatının əsası olan əkin sahələri torpaq eroziyası, meşələrin qırılması və aqrokimyəvi maddələrin həddən artıq istifadəsi kimi faktorlar səbəbindən qorxulu dərəcədə degradasiyaya uğrayır. Bundan əlavə, arılar kimi mühüm tozlandırıcılar da daxil olmaqla biomüxtəlifliyin itirilməsi əkinlərin məhsuldarlığını və ərzaq təhlükəsizliyini daha da təhdid edir (Klein və başqaları, 2007).

Bu kontekstdə kənd təsərrüfatının davamlılığı hər şeydən üstündür. Mühafizəkar əkinçilik, əkin dövriyyəsi və üzvi əkinçilik kimi davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri ətraf mühitin degradasiyasını azaltmaq və iqlim dəyişliyinə qarşı davamlılıq yaratmaq məqsədi daşıyır (Pretty və başqaları, 2018). Bu təcrübələr torpağın sağlamlığını yaxşılaşdırır, kimyəvi maddələrə olan ehtiyacı azaldır və qida istehsalının ümumi səmərəliliyini və davamlılığını yaxşılaşdırır.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ TEXNOLOJİ HƏLLƏRİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Dünya ərzaq təhlükəsizliyinin mürəkkəb problemi ilə mübarizə apararkən, texnoloji inkişaf qlobal qida istehsalı və paylanması üçün gücləndirilməsində güclü müttəfiq rol oynayır. Bununla belə, müasir kənd təsərrüfatı dəqiq kənd təsərrüfatının yaranması ilə transformativ təkamülün təməlini qoydu. Bu innovativ yanaşma, resursdan istifadəni optimallaşdırmaq, israfı minimuma endirmək və əkin məhsuldarlığını artırmaq üçün verilənlərə əsaslanan strategiyalardan istifadə edir (Scharf və digərləri, 2005). Əsasən, dəqiq kənd təsərrüfatı torpaq xüsusiyyətləri, hava şəraiti və məhsulun sağlamlıq göstəriciləri daxil olmaqla, böyük həcmdə məlumatların əldə edilməsinə və təhlilinə söykənir.

Dəqiq kənd təsərrüfatı ərzaq təhlükəsizliyi kontekstində çoxşaxəli faydalar təklif edir. Gübrələrin, pestisidlərin və suvarmanın tətbiqini dəqiq şəkildə uyğunlaşdırmaqla, resurs səmərəsizliyini minimuma endirir və ətraf mühitə zərəri azaldır. Bundan əlavə, qida çatışmazlıqları və ya zərərvericilərə yoluxma kimi yerli problemləri müəyyən etmək və həll etmək bacarığı əkin məhsuldarlığının möhkəm və dayanıqlı qalmasını təmin edir (Zhang və başqaları, 2019).

Qlobal yerləşdirmə sistemlərinin (GPS), uzaqdan zondlama və sensor texnologiyalarının integrasiyası fermerlərə əkin, məhsul yığımı və zərərvericilərə qarşı mübarizə ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verən real vaxt məlumatı verir (Lobell et al., 2017). Məlumat əsaslanan bu yanaşma təkcə kənd təsərrüfatı təcrübələrini optimallaşdırmır, həm də

uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm aspekt olan qida istehsalı sistemlərinin davamlılığına töhfə verir (Liu və digərləri, 2016).

Bundan başqa, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə texnoloji addımlardan bir digəri də qida üzrə genetik mühəndisləri tərəfindən atılmışdır. Genetik mühəndislik gücləndirilmiş ərzaq təhlükəsizliyi axtarışında güclü bir vasitə kimi rol oynaması gözlənilir. Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlər (GMO) quraqlığa tab gətirmək, zərərvericilərə qarşı müqavimət göstərmək və çətin mühitlərdə inkişaf etmək üçün hazırlanmış məhsulların inkişafı ilə bu yeniliyin nəzərəcarpacaq nəticəsidir (Gurian-Sherman, 2009). Bu geni dəyişdirilmiş növlər iqlim dəyişikliyi və kənd təsərrüfatı zərərvericilərinin yaratdığı bəzi aktual problemlərin həllini təklif edir və bununla da global qida istehsalını gücləndirir. Məsələn, quraqlığa davamlı GMO-lar su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edərək quraq şəraitdə inkişaf etməyə imkan verən genlərə malikdirlər (Zhu, 2016). Su qıtlığı və qeyri-sabit yağışlar ilə üzləşən bölgələrdə belə məhsullar etibarlı qida mənbəyi təmin edə bilər. Digər tərəfdən zərərvericilərə davamlı GMO-lar kimyəvi pestisidlərə olan ehtiyacı azaldır, ənənəvi zərərvericilərə qarşı mübarizə üsulları ilə əlaqəli ətraf mühitə təsirləri minimuma endirir (Lu və başqaları, 2016).

Tənqidçilər GMO-larla bağlı potensial ətraf mühit və sağlamlıq riskləri ilə bağlı narahatlıqlarını dilə gətirirlər (Hilbeck et al., 2015). Buna görə də, GMO-ların ictimai sağlamlıq və ekoloji tarazlığa xələl gətirmədən ərzaq təhlükəsizliyinə müsbət töhfə verməsini təmin etmək üçün ciddi təhlükəsizlik qiymətləndirmələri və tənzimləyici çərçivələr vacibdir.

Müasir kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri bir sıra əkinçilik metodlarının da dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Şaquli əkinçilik və Nəzarət olunan Kənd Təsərrüfatı (CEA) ənənəvi kənd təsərrüfatının məhdudiyyətlərini aşan qida istehsalına innovativ yanaşmaları təmsil edir. Bu sistemlər yığılmış, şaquli integrasiya olunmuş strukturlarda məhsul yetişdirmək üçün qabaqcıl texnologiyalardan və idarə olunan mühitlərdən istifadə edir (Fahad və başqaları, 2015). Şaquli əkinçilik, xüsusilə, mövcud sahədən maksimum istifadə etməklə məhdud əkin sahələri problemini həll edir (Tantisunthorn və başqaları, 2018). Temperatur, rütubət və işıq intensivliyi kimi amillərə nəzarət etməklə, CEA sistemləri bitkilərin il boyu böyüməsi üçün optimal şərait yaradır (Mittler və başqaları, 2012). Bu üsullar xüsusilə yerin yüksək olduğu şəhər yerlərində faydalıdır. Şaquli əkinçilik və CEA-nın faydaları səmərəli torpaq istifadəsindən kənara çıxır. Onlar uzun məsafələrə daşınma ehtiyacını azaldır, nəticədə karbon emissiyalarının azalmasına və qida təravətinin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, nəzarət edilən mühit əlverişsiz hava şəraiti və zərərvericilər səbəbindən məhsul itkisi riskini minimuma endirir.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SUVARMA SİSTEMLƏRİNİN MAHİYYƏTİ

Suvarma sistemləri global miqyasda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bütün insanlar üçün kifayət qədər, təhlükəsiz və bəsləyici qidaya davamlı əlçatanlıq və çıxış kimi müəyyən edilən ərzaq təhlükəsizliyi bir-biri ilə əlaqəli bir neçə amildən asılıdır və suyun mövcudluğu ən kritik amillərdəndir. Ərzaq təhlükəsizliyi üçün suvarma sistemlərinin vacib olmasının bir sıra səbəbləri vardır. Buna misal olaraq iqlim dəyişkənliyinin səbəb olduğu quraqlıqları göstərmək mümkündür.

İqlim dəyişikliyi yağıntılarda daha çox qeyri-müəyyənliyə səbəb olaraq ənənəvi yağış amillərində yer dəyişməyə səbəb olur. Uzun sürən quraqlıq dövrləri və qeyri-müntəzəm yağışlar getdikcə tez-tez baş verir və bir çox regionlar üçün qida istehsalının əsas mənbəyi kimi xidmət edən yağışla qidalanan kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyətli təhlükələr yaradır. Bu kontekstdə, suvarma sistemləri etibarlı və idarə olunan su mənbəyi təmin edərək mühüm faktor kimi çıxış edir. İqlim dəyişkənliyinin mənfi təsirlərini azaldaraq ərzaq təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Bununla yanaşı, müasir suvarma sistemləri mövsümi dəyişkənliyin məhdudiyyətlərinə qarşı mühüm bufer rolunu oynayır. Bu sistemlərin mövcudluğu kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə məhdud yağışlı mövsümün məhdudiyyətlərini aşmağa imkan verir və bununla da hər il çoxlu məhsul dövriyyəsinə imkan yaradır. Bu prosesin rolu təkcə ümumi məhsul istehsalını artırmaq deyil, həm də qida mənbələrini şaxələndirmək və azsulu dövrlərdə qida çatışmazlığına qarşı həssaslığı azaltmaqdır.

Qlobal şəraitdə texnologiyanın və yanaşmaların inkişaf etdiyi prosesdə suvarma sistemlərinin müxtəlifliyi əkin sahələrinin məhsuldarlığı ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Fermerlər tərəfindən bir sıra suvarma sistemlərinin tətbiqini müşahidə etmək mümkündür. Bunlardan biri də damcı suvarma sistemidir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Damcı suvarma sistemi

Mənbə: IsraelAgri.com

Damcı suvarma sistemləri suyun əkinlərə çatdırılmasında əsaslı dəyişikliyi təmsil edir. Bu sistemlər kiçik, dəqiq miqdarda suyu birbaşa bitkilərin köklərinə çatdırmaqla, israfı minimuma endirməklə və səmərəli su idarəçiliyini təşviq etməklə su istifadəsini optimallaşdırır (Hoffman və başqaları, 2019). Daşqın və ya şırımlı suvarma kimi adi yerüstü suvarma üsullarından buxarlanma və axıntı ilə əhəmiyyətli su itkisinə səbəb olur. Halbuki, damcı suvarma sistemi suyun ən çox ehtiyac duyulan yerdə bitki köklərinə çatmasını təmin edir (Keller və Bliesner, 1990).

Damcı suvarmanın faydaları suya qənaət limitlərinə və bir sıra müxtəlif üstünlüklərə sahibdir. Davamlı olaraq torpağın rütubət səviyyəsini saxlamaqla, damcı suvarma sistemləri əkin məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırır (Kang və başqaları, 2017). Bundan əlavə, bu sistemlər alaq otlarının və xəstəliklərin yayılmasını azaldır, çünki su xüsusi olaraq məhsulun kök zonasına yönəldilir, sıra arası boşluqlarda nəmliyi minimuma endirir.

Bir digər suvarma sistemi isə ağıllı suvarma sistemi adlanır və bu sistem vasitəsilə real-vaxt şəraitində əkin sahəsində olan mövcud şəraiti və tələb olunan yanaşmaları öyrənmək və idarə etmək mümkündür (şəkil 2).

Şəkil 2. Ağillı suvarma sistemi

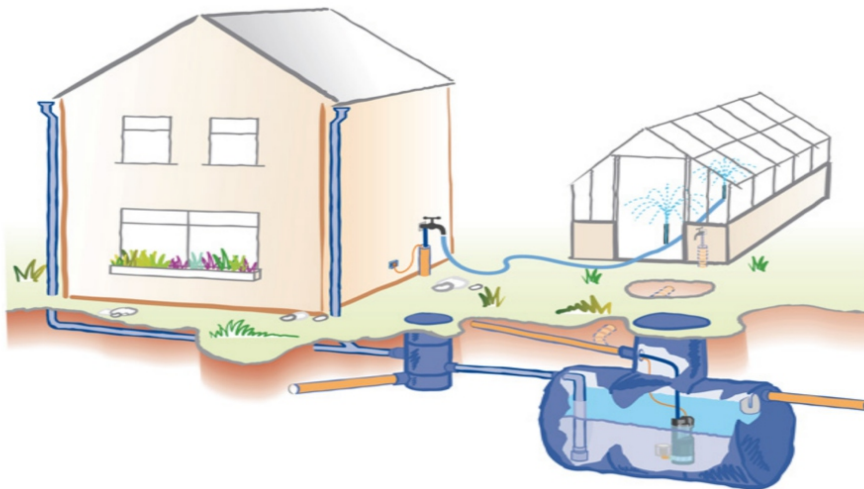
Mənbə: Blog.dhigroup.com

Ağıllı suvarma sistemləri suya qənaəti artırmaq və suvarma təcrübələrini optimallaşdırmaq üçün qabaqcıl texnologiyaların istifadə edilməsi ilə tətbiq edilir. Bu sistemlər real vaxt hava şəraitinə və torpağın rütubət səviyyəsinə əsasən əkin sahəsinin suvarılmasını tənzimləmək üçün sensorlar, məlumat analitikası və avtomatlaşdırmadan ibarətdir (Djaman və başqaları, 2018). Ətraf mühitin parametrlərini davamlı olaraq izləməklə, ağıllı suvarma sistemləri suvarma cədvəllərini dəqiq tənzimləyir və bu da bitkilərin lazımi vaxtda lazımi miqdarda su almasını təmin edir (Paredes-Arquiola və başqaları, 2014).

Ağıllı suvarmanın əsas üstünlüklərindən biri onun dəyişən şərtlərə uyğunlaşmasıdır. Məsələn, sensorlar qəfil yağışı aşkar edərsə, sistem həddindən artıq suvarmanın qarşısını almaq üçün avtomatik olaraq suvarmağı dayandırır. Bu həssas yanaşma təkcə suya qənaət etmir, həm də qida maddələrinin yuyulmasını və axmasını minimuma endirərək ətraf mühitə təsirləri azaldır. Ağıllı suvarma sistemləri xüsusilə quraqlığa və su qıtlığına meyilli bölgələrdə aktualdır. Buna səbəb kimi isə bu sistemlər əkinin məhsuldarlığını qoruyarkən mövcud su ehtiyatlarından səmərəli istifadəni maksimum dərəcədə artırır.

Təbii şəkildə qeyri-müntəzəm əldə edilən suların depolanması və təkrar istehlakı, o cümlədən istifadə edilən suların suvarmada istifadəsini asanlaşdıran sistemlər bir sıra fermerlər tərəfindən əkin sahələrinin suvarılmasında geniş şəkildə tətbiq edilir. Bu kimi sistemlərin adı yağış suyunun yığılması və suyun təkrar emalı sistemi adlanır (Şəkil 3).

Şəkil 3. Yağış suyunun yığılması və suyun təkrar emalı sistemi

Mənbə: rainharvesting.co.uk

Yağış suyunun yığılması və suyun təkrar emalı şirin su ehtiyatlarının qorunmasını vurğulayan davamlı suvarma təcrübələridir. Yağış suyunun yığılması ənənəvi su mənbələrindən asılılığı azaltmaqla kənd təsərrüfatında istifadə üçün yağış suyunun depolanmasını və saxlanmasını nəzərdə tutur (Kazemi və Samadianfard, 2019). Bu yanaşma təkcə suya qənaət etmir, həm də yeraltı və ya səth sularının nəqli ilə bağlı enerji və digər xərcləri azaldır.

Digər tərəfdən suyun təkrar emalı, suvarma məqsədləri üçün çirkab su və ya axar su kimi müxtəlif mənbələrdən suyun təmizlənməsini və təkrar istifadəsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma təkcə kənd təsərrüfatı üçün suyun mövcudluğunu genişləndirmir, həm də suyun təkrar istifadədən əvvəl təmizlənməsi və arındırılması yolu ilə çirklənməni azaldır (Eriksson və başqaları, 2002). Bu davamlı suvarma təcrübələri dairəvi iqtisadiyyat və resurs səmərəliliyi prinsiplərinə uyğundur. Həmçinin, bu sistemlər ənənəvi su mənbələrinin üzərinə düşən gərginliyi azaldır, suyun məsuliyyətli istifadəsini təşviq edir və kənd təsərrüfatının ümumi davamlılığına töhfə verir.

NƏTİCƏ

Qlobal müasir tendensiya, yəni əhalinin artımı və insanların qidalanma təcrübələrində dəyişiklikləri, eləcə də iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin degradasiyası kimi problemlər ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Qlobal əhalinin sayının proqnozlaşdırılan artımı, dəyişən qidalanma təcrübələri ilə birləşərək, qida sistemlərinə böyük təzyiq göstərir ki, bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı təcrübələrinin və resursların bölüşdürülməsinin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Eyni zamanda, iqlim dəyişikliyi davamlı və dayanıqlı kənd təsərrüfatına ehtiyacı vurğulayaraq, ərzaq istehsalının sabitliyini pozur. Əkin sahələrinin degradasiyası və biomüxtəlifliyin itirilməsi bu problemləri daha da çətinləşdirir. Qeyd edilən problemləri həll etmək üçün davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrini, ədalətli qida paylanması və uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyinə üstünlük verən yanaşmaların integrasiyasını əhatə edən çoxşaxəli təcrübələr zəruridir.

Eyni zamanda, texnologiya ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində güclü müttəfiq rolu oynayır. Məlumat əsaslanan yanaşmalarla idarə olunan dəqiq kənd təsərrüfatı, optimallaşdırılmış resurs istifadəsinə imkan verir və tullantıları minimuma endirir, bununla da əkin sahələrində məhsuldarlıq və davamlılıq artır. Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlər (GMO) qida istehsalının artmasına töhfə verən iqlim dəyişikliyi və kənd təsərrüfatı zərərvericilərinin yaratdığı problemlərə həll yolları təklif edir. Şaquli əkinçilik və Nəzarət Edilən Kənd Təsərrüfatı (CEA) ənənəvi əkin sahələrinə asılılığı azaldan və resurs səmərəliliyini artıran innovativ yanaşmaları təmsil edir. Bu texnologiyalar təkcə qlobal kənd təsərrüfatının inkişaf edən ehtiyaclarına cavab vermir, həm də davamlılıq və ədalətli qida əldə etmək məqsədlərinə uyğundur. Bununla belə, bu texnologiyaların məsuliyyətli və etik qaydada tətbiqi onların ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədinə müsbət töhfə verməsini təmin etmək üçün vacib olaraq vurğulanır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, davamlı suvarma sistemləri qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əvəzolunmazdır. Bu kimi sistemlər su qıtlığının, iqlim dəyişikliyinə və mövsümi dəyişkənliyin kənd təsərrüfatı istehsalına təsirinin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Damcı suvarma sudan istifadəni optimallaşdırır, israfı azaldır və əkin sahələrində məhsuldarlığı artırır. Ağıllı suvarma sistemləri isə suya qənaəti artırmaq üçün dataya əsaslanan yanaşmalardan istifadə edir və bu da müasir texnologiyanın müsbət təsirindən aslıdır. Yağış suyunun yığılması və suyun təkrar emalı şirin su ehtiyatlarına qənaət etməklə davamlı kənd təsərrüfatına daha da töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Berry, E.M., etc. all. (2015). Food security and sustainability: can one exist without the other? *Public Health Nutr.* 18, 2293–2302.
2. Blog.dhigroup.com. (2023). What role can smart irrigation play in today's agricultural sector?
<https://blog.dhigroup.com/what-role-can-smart-irrigation-play-in-todays-agricultural-sector/>
3. Djaman, K., et al. (2018). Smart irrigation management under deficit irrigation scenarios: A state-of-the-art review. *Agriculture*, 8(5), 60.
4. Eriksson, E., et al. (2002). Greywater characterisation and its impact on the selection and operation of technologies for urban reuse. *Water Science and Technology*, 46(6-7), 69-76.
5. Fahad, S., et al. (2015). Sustainable crop production under changing weather conditions: Opportunities and challenges. *Advances in Agronomy*, 131, 1-38.
6. Food and Agriculture Organization (FAO). (1996). Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit Plan of Action.
<http://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>
7. Godfray, H. C. J., et al. (2010). Food Security: The Challenge of Feeding 9 Billion People. *Science*, 327(5967), 812-818.
8. Gurian-Sherman, D. (2009). Failure to yield: Evaluating the performance of genetically engineered crops. *Union of Concerned Scientists*.
9. Hawkes, C., et al. (2019). Smart food policies for obesity prevention. *The Lancet*, 393(10168), 2616-2622.
10. Hoffman, G. J., et al. (2019). Drip irrigation for vegetable production. *University of California Division of Agriculture and Natural Resources*.
11. İsrailAgri.com. (2023). The Benefit of Micro Drip Irrigation for Emerging Markets Around the World.
<https://israelagri.com/the-benefit-of-micro-drip-irrigation-for-emerging-markets-around-the-world/>
12. Kang, Y., et al. (2017). Drip irrigation of tomato with saline water in a coastal saline soil: Irrigation scheduling and soil moisture distribution. *Agricultural Water Management*, 184, 59-67.
13. Kazemi, S. M., & Samadianfard, S. (2019). Rainwater harvesting: A sustainable solution for agriculture and environment. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(6), 5623-5636.
14. Keller, J., & Bliesner, R. D. (1990). *Sprinkle and trickle irrigation*. Van Nostrand Reinhold.
15. Klein, A. M., et al. (2007). Importance of pollinators in changing landscapes for world crops. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 274(1608), 303-313.
16. Liu, Y., et al. (2016). Closing yield gaps in China by empowering smallholder farmers. *Nature*, 537(7622), 671-674.
17. Lobell, D. B., et al. (2017). Greater sensitivity to drought accompanies maize yield increase in the U.S. Midwest. *Science*, 344(6183), 516-519.
18. Lu, Y., et al. (2016). Do genetically modified crops affect animal reproduction? A review of the ongoing debate. *Animal Science Journal*, 87(6), 748-756.
19. Maxwell, D., and Smith, M. (1992). *Household food security: a conceptual review*. UNICEF and IFAD, New York and Rome.

20. Mittler, R., et al. (2012). Abiotic stress, the field environment, and stress combination. *Trends in Plant Science*, 16(9), 496-504.
21. Paredes-Arquiola, J., et al. (2014). An autonomous irrigation management system based on wireless sensor networks and geographic information systems. *Computers and Electronics in Agriculture*, 100, 139-150.
22. Peng, W., Berry, E.M., 2019. The Concept of Food Security. In: Ferranti, P., Berry, E.M., Anderson, J.R. (Eds.), *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, vol. 2, pp. 1–7. Elsevier. ISBN: 9780128126875
23. Pretty, J., et al. (2018). Global assessment of agricultural system redesign for sustainable intensification. *Nature Sustainability*, 1(8), 441-446.
24. Rainhavertsing systems. (2023). Types Of Rainwater Harvesting Systems. <https://rainharvesting.co.uk/types-of-rainwater-harvesting-systems/>
25. Rosenzweig, C., et al. (2014). Assessing agricultural risks of climate change in the 21st century in a global gridded crop model intercomparison. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(9), 3268-3273.
26. Scharf, P. C., et al. (2005). Sensors and sensing for precision nitrogen management in agriculture. *Crop Science*, 45(2), 470-476.
27. Shaw, D.J. (2007). *World Food Security. A History since 1945*. Palmgrave Macmillan, New York
28. Tantisunthorn, N., et al. (2018). Feasibility of vertical farming in urban areas. *Agriculture and Natural Resources*, 52(5), 429-434.
29. Tilman, D., & Clark, M. (2014). Global diets link environmental sustainability and human health. *Nature*, 515(7528), 518-522.
30. UN. (2019). *World Population Prospects 2019: Highlights (ST/ESA/SER.A/423)*. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
31. United Nations (UN). (1975). *Report of the World Food Conference, Rome, 5–16 November 1974*. United Nations, New York.
32. Wheeler, T., & von Braun, J. (2013). Climate change impacts on global food security. *Science*, 341(6145), 508-513.
33. Zhang, C., et al. (2019). Remote sensing and precision agriculture in China: A review. *Remote Sensing*, 11(18), 2116.
34. Zhu, J. K. (2016). Abiotic stress signaling and responses in plants. *Cell*, 167(2), 313-324.

THE GLOBAL TRENDS ENSURING OF THE FOOD SECURITY IN THE WORLD

Anar MEHDIYEV

SUMMARY

In the article, the nature and development of food safety issues have been widely studied. The appeals of the UN and world countries regarding food security, the documents adopted in this direction were reviewed. The author approached food safety from the context of quality food production. In the article, detailed studies were conducted in the direction of efficient land use and development of irrigation technology. Technological solutions for food security were examined, the essence of irrigation in agriculture was explained, and advanced international practice on irrigation was studied. In the article, the author prefers the Israeli experience and explains it as an advanced technological method. In the article, drip, smart irrigation systems, as well as rainwater storage issues have been extensively studied. The author describes a system for processing and reusing rainwater as a water source.

The article also considers the issue of the production of genetically modified products. According to the author, genetically modified species offer solutions to some of the pressing problems posed by climate change and agricultural pests, thereby boosting global food production. The article states that rigorous safety assessments and regulatory frameworks are essential to ensure that genetically modified crops contribute positively to food security without compromising public health and ecological balance.

Keywords: *food security, food production, sustainable development, genetically modified organisms, irrigation etc.*

ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В МИРЕ

Анара МЕХТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье подробные изучены сущность и развитие вопросов безопасности пищевых продуктов. Были рассмотрены обращения ООН и стран мира по вопросам продовольственной безопасности, документы, принятые в этом направлении. Автор подошел к безопасности пищевых продуктов с точки зрения производства качественных продуктов питания. В статье проведены детальные исследования в направлении эффективного землепользования и развития технологии орошения. Были рассмотрены технологические решения обеспечения продовольственной безопасности, разъяснена сущность ирригации в сельском хозяйстве, изучен передовой международный опыт по ирригации. В статье автор отдает предпочтение израильскому опыту и объясняет его как передовой технологический метод. В статье подробно изучены системы капельного, умного орошения, а также вопросы хранения дождевой воды. Автор описывает систему переработки и повторного использования дождевой воды в качестве источника воды. Также в статье рассматривается вопрос производства генетически модифицированных продуктов. По мнению автора, генетически модифицированные виды предлагают решения некоторых насущных проблем, связанных с изменением климата и сельскохозяйственными вредителями, тем самым стимулируя глобальное производство продуктов питания. В статье говорится, что строгие оценки безопасности и нормативно-правовая база необходимы для обеспечения того, чтобы генетически модифицированные культуры вносили положительный вклад в продовольственную безопасность, не ставя под угрозу здоровье населения и экологический баланс.

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, производство продуктов питания, устойчивое развитие, генетически модифицированные культуры, ирригация*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 24.07.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.08.2023

Çapa qəbul olunub: 14.11.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**INFLATION TARGETING IN
MONETARY AND CREDIT
POLICY OF CENTRAL BANKS**

№ 3(8)-2023
səh. 44-53

Yusif MAMMADOV
Leading advisor of the
Center for Analysis of Economic Reforms
and Communication of Azerbaijan

yusif.mammadov@ereforms.gov.az

Inflation targeting in monetary and credit policy of central banks

Yusif MAMMADOV,
Leading advisor of the Center for Analysis of
Economic Reforms and Communication of Azerbaijan

SUMMARY

The complex economic processes taking place in the globalized modern world affect the world economy through various channels. Recently, the price of oil in the world markets has fallen to the lowest level in the last ten years, which has led to a decrease in foreign exchange reserves in countries and a decrease in the supply of foreign currency. Inflation targeting is a strategic approach used by central banks' monetary and credit policies to achieve price stability in the economy. This strategy involves the annual percentage growth of the consumer price index (CPI) and the use of monetary policy instruments, with the central bank setting an open target for the inflation rate.

The purpose of inflation targeting is to reflect the complex processes and trends of macroeconomic development in the form of a statistical-graphic model, to examine various scenarios and to make effective decisions supporting the maintenance of price stability through the model. In the study of inflation targeting regimes, attention is paid to issues such as economic growth in the country, reduction of unemployment, balanced trade in foreign trade relations, improvement of financial policy and economic behavior at the level of economic institutions.

Key words: *Inflation targeting, monetary-credit policy, macroeconomic policy, central banks, price stability, financial system*

JEL kodu: E31; E50; E58

INTRODUCTION

Maintaining price stability is very important in ensuring the success of economic policy and strong economic progress within the country. It is from this point of view that price stability is one of the main economic goals of the state. In the field of restoring price stability, it is important to ease import inflationary pressure, ensure an inflation targeting regime and conduct an effective monetary policy.

In general, in modern times, researchers of central banks, International Monetary Fund, and interstate financial institutions such as the World Bank conduct various researches in the field of inflation targeting. The main purpose is to investigate the characteristics of monetary policy regimes, the factors affecting their selection, the causes of inflation in different states and also in countries, the targeting regimes, the analysis of measures to combat it, and the necessity of transitioning to a new monetary policy regime.

During the assessment of the theoretical part of the materials comparative analysis, graphic grouping, analytical theoretical methods, summarization, evaluation of the practical part consists of economic-statistical analysis, comparative analysis, graphic studies.

The necessity of implementing the inflation targeting policy, keeping it stable and solving the problems it will face, the implementation of the anti-inflation policy in the right form brings to the fore the importance of the research results.

IMPORTANCE OF INFLATION TARGETING WITHIN MONETARY AND CREDIT POLICY

Inflation targeting is characterized as a monetary policy regime that has been applied by both developed and developing countries and whose results have been proven to be successful. Inflation targeting can be defined as a regime directed by the Central Banks to keep inflation at a specified level. Central banks implement inflation targeting in a broader framework that includes the management of money supply, interest rates and credit conditions (Trichet J.C., 2014). The

difference between the inflation targeting regime and other strategies that seek to control inflation is that in this regime, the pastor based on the inflation level for future periods instead of current inflation. The difference between the target inflation rate chosen by the Central Bank for the next period and the actual inflation rate is considered the success of the Central Bank.

In general, until the first half of the 20th century (until the 30s), there was almost no inflation problem in the countries of the world. Inflation became a serious problem after the abolition of the gold standard. In those years, the biggest problem was unemployment and economic stagnation, and the implemented measures were aimed at solving these problems. Starting from the 70s of the last century, inflation began to have an intensively devastating effect on the world economy and national economies, and from those times, both economists and monetary authorities began to conduct research in the direction of preventing this problem. Some countries have chosen the money supply as a means of targeting to curb inflation and tried to keep inflation at a stable level through the regulation of the money supply. However, structural changes in the countries, implementation of financial liberalization has started to create certain difficulties in choosing the money supply as a target. Therefore, starting from the end of the last century, many countries began to search for new alternative policies and goals in the implementation of monetary policy. After this period, many countries chose the exchange rate targeting strategy and others started to apply the new inflation targeting strategy.

Inflation targeting regime transparency and has a significant advantage in terms of accountability (Mishkin F.S., 2015). This also creates a control mechanism for Central Banks. In order to avoid large deviations, the Central Bank uses the policy tools necessary to achieve the stated goals in a timely manner. In the other hand, the application of this regime eliminates uncertainties, which makes investment and savings decisions easier.

The inflation targeting regime is considered one step ahead of the others as it is a flexible, systematic and rational monetary policy regime. In this regime, although the reduction of inflation is initially determined as the goal, after the passage of time, it is in the center of attention due to its flexibility, which includes taking steps in the direction of the development of the real sector. It has already been proven that the inflation targeting regime is the right monetary policy. Because the inflation targeting regime allows the monetary policy to respond to demand shocks, it has the ability to take contractionary measures against shocks aimed at inflation growth. To implement this, Central Banks use the tool of increasing interest rates.

ECONOMIC THEORIES AND FRAMEWORKS SUPPORTING INFLATION TARGETING

In our modern world, the nature of inflation has changed its direction from the local level to the global level, and periodicity has become chronic in the economy. In general, inflation processes should not be treated as an event, but as a dynamic process. Let's note that there are two groups of inflation processes in the economy: demand and cost inflation processes. violation occurs. The second group of inflationary processes is formed as a result of the factors that increase the price of goods by increasing the cost of producing goods and, as a result, increase the money supply. In the economy, these two groups of factors interact and form inflationary processes by increasing the prices of goods and services. The militarization of the economy, the deficit of the state budget and the increase of internal debts, the credit expansion of banks, import inflation are the main factors that shape demand inflation processes.

Demand inflation is related to the theory of CM Keynes. Thus, according to Keynes, the increase in aggregate demand in the economy under full employment conditions leads to an increase in the demand for goods in the commodity markets and consequently increases the general price level. (Şanlı B., 2016).

The process of cost inflation shows the increase in prices mainly due to the increase in production costs. At this time, the production of the product is treated as the effect of the wage costs incurred on the raw materials and materials used, as well as the workers. There are factors such as price leadership, labor productivity and labor productivity, increase of labor costs per

product unit, energy crisis, etc., which form the cost inflation. The increase in fuel energy prices, especially crude oil prices, increases the cost of the product and, as a result, leads to an increase in product prices. Note that each country has its own national characteristics in relation to the above factors. However, monetarist economists like M. Friedman, if the state and its central bank do not increase the money supply in circulation They noted that the cost inflation processes in the value of goods and services were increasing. In other words, they indicated that if the money supply remained stable, there would be a decrease in spending on goods and services. Monetary economists justified the process in such a way that, in the relevant situation, prices will tend to fall because there is not enough puff mass in circulation to sell products and services at that price. Thus, monetarist economists highlighted the monetary and credit policy as a priority in the formation of inflationary processes, showing that it indirectly affects economic events (Mehmet AD, 2018).

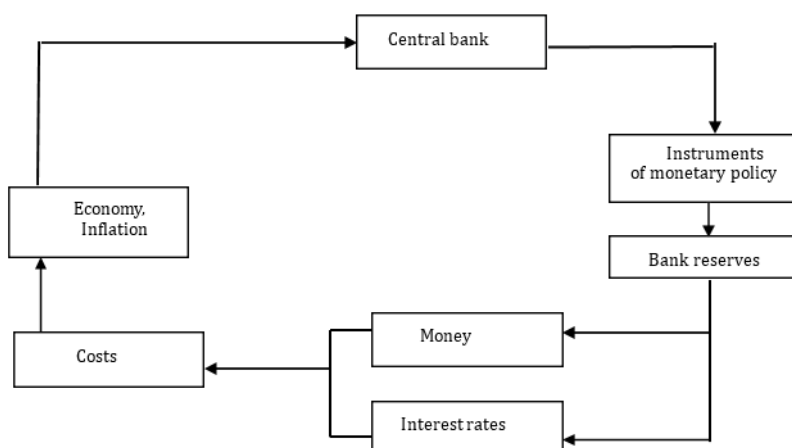
STRATEGIES USED BY CENTRAL BANKS TO COMMUNICATE INFLATION TARGETS

In modern times, the role of Central Banks in the development of the country's economy has been almost determined theoretically and practically. In this regard, it should be noted that in recent times, the role of Central Banks in economic development is mainly shown as ensuring price stability. This goal has already been accepted as a direction of activity by almost all Central Banks, and at the same time it has been established in the legislation on Central Banks. With this, the process of lifting the targets set by the Central Banks years ago and which cannot be interfered with by them has begun. It describes how the Central Bank's changes in monetary policy parameters affect economic activity and inflation, and this process is complex, and the timing and size of the impact on the economy is extremely important (Scheme 1).

Anti-inflationary policy measures implemented against inflationary processes are important in mitigating inflationary processes. In this regard, there are forms of anti-inflationary policy such as deflation policy (or demand regulation), income policy (cost regulation) and competitive stimulation of production in response to demand inflation and cost inflation processes.(Şişli, E, 2010)

The deflationary policy includes measures such as reducing government spending, increasing interest rates on loans, increasing taxes, limiting the money supply, etc. The effects of this policy are primarily slow economic growth and sometimes even cause economic crises. Income policy includes parallel control by setting limits on price and wage growth. In terms of social motives, this type of anti-inflationary policy is rarely applied. Because the slowdown in price growth creates a deficit in some commodities.

Scheme 1. The mechanism of influence of the Central Bank on the economy and inflationary processes

Source: Shanli, B. (2016), p.170

Central banks serve the ultimate goal of determining monetary policy strategies. It should be noted that Central Banks use certain intermediate targets to achieve this ultimate goal. For example, let's assume that the Central Banks have planned to implement an expansionary monetary policy for a long time. In this case, the economic units will build their activities according to the expansionary policy (raising prices and wages) and as a result, it will lead to high inflation and other negative situations for the economy in the long run.

In order to prevent the occurrence of these negative situations, decision-making bodies (the Central Bank or the government) prefer to take steps in this direction by choosing an intermediate instrument of monetary policy. The selection of this intermediate target (Turkish-nominal cap, English nominal anchor, etc.) is made by decision-making bodies between its money supply, exchange rate and inflation itself (Shiriner, I., Turgay, T., 2017). However, one issue should be noted here that if the selection of the intermediate target determined by the decision-making bodies is insufficient in estimating or forecasting inflation for future periods, it will create difficulties in achieving this final goal. In order to ensure price stability, Central Banks have used various alternative intermediate targets. Among these, we mentioned above, as the targeting of the money supply. However, implementing inflation targeting involves a complex interplay of factors and requires continuous monitoring of economic indicators, risk assessment, and adjustments to policy instruments based on evolving economic conditions and external shocks (IMF, 2016).

EXAMINATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN INFLATION TARGETING AND ACTUAL INFLATION RATES

In the theoretical and technical application of monetary policy, Svensson divided intermediate targets (money supply targeting and exchange rate targeting) into two groups in the form of nominal GDP and inflation targeting as targeting strategies based on target variables (economic growth and price stability).

Intermediate targets should be mentioned as the first stage of a two-stage policy process, and in this stage, Central Banks select an intermediate variable (target) and use it to achieve the final goal. The main arguments in favor of using such an intermediate target are the rapid and that it is easy. Let's look at the most commonly used money supply targeting strategy. The theoretical foundations of this targeting regime are monetarists based on M. Friedman's rule of increasing the money supply at a constant rate, based on the idea that inflation is a monetary phenomenon at all times and everywhere, the income level and prices are determined by the money supply, and through the money supply targeting regime, nominal income and inflation are maintained for a long time can be controlled (Handa J., 2009, p.63). For this reason, many countries implement monetary and credit policy more effectively by switching to the inflation targeting regime (table 1). In addition to the influence of monetarist ideas, the transition to the money supply targeting regime was also influenced by the processes that took place in the world economy in the 1970s. The collapse of the Bretton Woods system led to an increase in oil prices, then rising inflation in the world countries, and at the same time, a decrease in confidence in the Keynesian policy created the need to define a new intermediate target. (Shanli, B., 2016: p.99).

Table 1. Reasons for the transition of some countries to inflation targeting

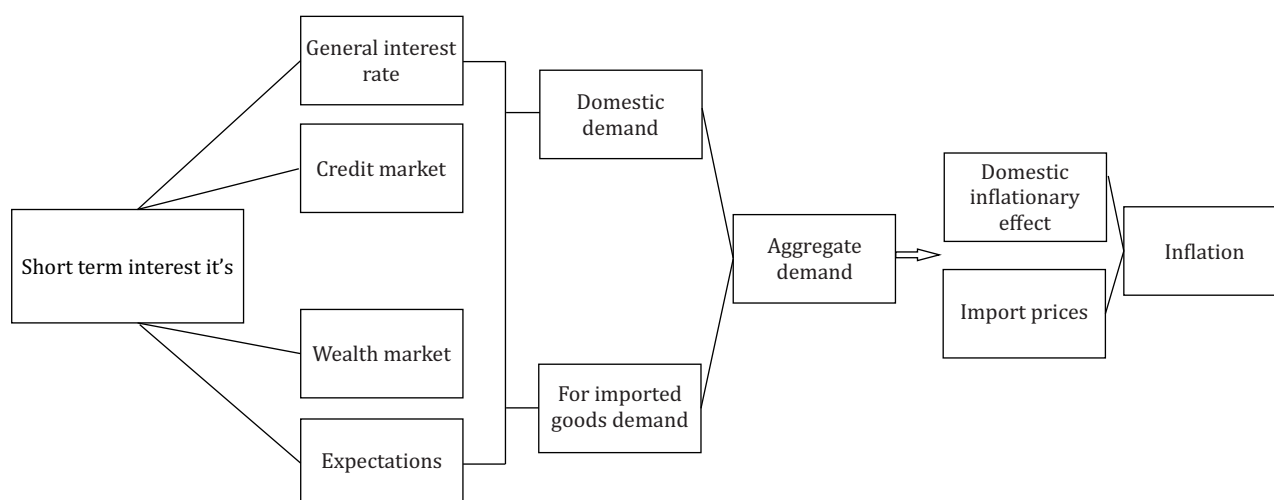
Countries	Previous intermediate target	Macroeconomics in general poor condition	Exchange rate instability	Target reference aimed at inflation expectations
Developed countries				
Australia	Exchange rate	x		x
England	Exchange rate		X	
Sweden	Exchange rate		X	
Iceland	Exchange rate			
Canada	Exchange rate			x
Norway	Exchange rate			x
New Zealand				x
Developing countries				
Brazil	Exchange rate		X	x
Czech. Resp.	Exchange rate - Money supply		X	
Philippines	Exchange rate - Money supply			x
South Africa	Money offer		X	x
South Korea	Money offer		X	x
Israel	Exchange rate			x
Colombia	Exchange rate	x	X	x
Hungary	Exchange rate		X	x
Mexico	Money offer			x
Peru	Money offer		X	x
Poland	Exchange rate			
Chile	Exchange rate	x		x
Thailand	Money offer	x		x

Source: Melike Alparslan-Pelin Ataman Erdönmez, (2010), p.35

Inflation targeting refers to the use of the Central Bank's operational tools to achieve inflation targets. The following 5 key elements of inflation targeting should be noted:

- Price stability is defined as the main goal of monetary policy;
- Quantitative inflation targets are officially announced to the public;
- Monetary policy is based on a wide range of information and at the same time inflation forecast;
- Transparency;
- Having an accountability mechanism.

Scheme 2. Opportunities to influence economic processes through the short-term interest rate

Source: Gul, E., Eking, A. and Gurbuz, AA, (2016), p.102

As can be seen from the scheme 2, the Central Bank influences the credit market and asset market through short-term interest rates, and at the same time controls the general interest rates across the country and thus forms the expectations of economic units on interest rates. This, in general, affects both the domestic demand and the demand for imported goods, thus affecting the formation of aggregate demand. Aggregate demand, in turn, determines inflationary processes.

Table 2. Contrasting Inflation Targeting, Money Supply Targeting, and Exchange Rate Targeting Regimes

	Volatility in the inflation rate	Release date playfulness	Playfulness in interest rates	Real exchange rate volatility	The standard deviation of the loss functionmass
Inflation targeting	1.6	1.8	0.8	5.1	6.7
Currency targeting	2.7	3.2	8.5	2.9	53.8
Money of mass	2	2.1	0.7	5.9	8.8

Source: "Inflation Targeting and the IMF", IMF, March (2016), p.47.

As can be seen from the table 2, the volatility of all indicators is lower in the inflation targeting regime than in other regimes. Since the inflation target is determined in this regime, other macroeconomic policies are prepared based on it. In modern economic conditions, some monetary policy rules and targets previously applied by central banks are losing their importance.

CONCLUSION

Inflation targeting has become an important strategy in the monetary policy of many central banks around the world. This implies the determination of a specific inflation rate as the main objective for monetary policy, aiming at price stability and a moderate level of inflation. This approach allows central banks to use interest rate adjustments and other monetary tools to achieve a target inflation rate.

The nature and application mechanisms of the inflation targeting regime can be summarized in the following aspects:

1. In modern times, in the conditions of globalization, national economies have become

economies affected by the economic development of individual countries in various ways. The development of foreign economic relations between countries brought the countries closer together in economic, cultural, political and other relations, but also conditioned the transmission of unfavorable changes in the economies of these countries to each other through commercial and economic channels. From this point of view, it is important to study within the framework of the transmission of import inflation processes to the national economy, which originates from inter-country mutual economic relations.

2. In the framework of the transmission of inter-sectoral relations of the national economy to inflation processes: it should be noted that both the world financial crisis that occurred in 2008 and the oil price shock in the world markets at the end of 2014 affected the development of the non-oil sector and inter-sectoral goods, work in the country and revealed the importance of diversifying the flow of services.

In contrast to the impact of previous economic crises, the inflationary processes that occurred at the end of 2014 were directly caused by the sharp drop in world oil prices, the oil sector having a significant share in exports, the risk of diversification in the export-oriented non-oil sector, the demand of the domestic commodity market being met mainly by imports. has made the issues of making more relevant.

3. Within the framework of the financial stability of the financial sector: In the financial sector, the revaluation of the exchange rate in financial institutions that place financial assets in foreign currency and have a short position in foreign currency, as well as the increase in administrative and other financial costs as a result of inflationary processes, adversely affected the financial results of the organizations.

4. Within the framework of improving people's social condition: inflationary processes are economic processes that directly affect the financial condition and financial results of economic subjects, as well as affecting the social conditions of individuals in the society. From this point of view, it is important to model inflation processes in order to improve the material well-being of the population and improve business conditions. In this regard, determining the level of unemployment that does not accelerate inflationary processes is of great importance from the aspect of socio-economic development of economic processes.

5. Within the framework of the initial conditions of the application of the inflation targeting regime: the application of the inflation targeting regime has a number of advantages. The inflation targeting regime ensures sustainable development in the monetary, fiscal, real and foreign sectors, more rational management of inflation expectations of both households and the real sector and reduction of inflation expectations, implementation of government programs in the field of employment, economic activity as a result of low inflation expectations has a number of important advantages, such as ensuring that tax revenues enter the budget as a result of its creation.

6. Within the framework of the relationship between the inflation level and inflation uncertainty let's note that the study of the asymmetric effects of positive shocks on inflationary processes compared to negative shocks on inflation uncertainty and evaluation in terms of financial information asymmetry will further improve communication and further improve inflation uncertainty is important in terms of reduction.

Controlling inflation is crucial for a healthy economy, as it influences consumer behavior, business investments, and overall economic stability. Central banks regularly assess and refine their approaches to inflation targeting to navigate complex economic environments and fulfill their mandates effectively.

REFERENCES

1. "Inflation Targeting and the IMF", IMF, (2016), 1-47
2. Bernanke S, Laubach T, Mishkin F.S., Posen A., "Inflation Targeting: Lessons from the International Experience", (2001), 1-392
3. Forbes S., Lewis N., Ames E., "Inflation: What It Is, Why It's Bad, and How to Fix It", (2022), 158-173
4. Gül, E., Eking, A. and Gurbüz, AA, (2016), "Inflation Targeting in the Fight against Inflation", Bursa: Ekin Publications, 73-96
5. Gregory Mankiw N., Principles of Macroeconomics, (2014), 241-266
6. Guillaume V., Sylvio K., Louis-Philippe R., (2022), 73-97
7. Handa J., Monetary Economics, 2nd edition (2009), 305-331
8. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/863591/asian-development-outlook-april-2023.pdf>
9. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/monetarypolicy2011en.pdf>
10. Mehmet AD (2018), General framework of the Inflation Targeting Regime, 34-56
11. Melike Alparslan-Pelin Ataman Erdönmez, (2010) Inflation Targeting and Country Applications, Bankers Magazine, Istanbul, (2010), 35-36
12. Masson P., Savastano M., Sharma S., (2017), "Can inflation targeting become the basis for monetary policy in developing countries," Finance and Development, 91-106
13. Mishkin F.S. (2015). The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. Harper Collins: New York, 212-250
14. Niedzwiedzinska J., Inflation Targeting and Central Banks (Banking, Money and International Finance), (2021), 151-170
15. Shiriner, I., Turgay, T., (2017), "Inflation Targeting Regime in Ensuring Monetary Stability and the Problem of the Effectiveness of the Central Bank of the Republic of Turkey" Journal of Financial Politics and Economic Reviews, Volume:44, Issue:509, 68-80
16. Şişli, E., (2010) "From Crawling Peg to Inflation Targeting", Asian Development Bank Institute, METU IV. International Economic Congress, 185-196
17. World Bank, Global Economic Prospects, (2021), 32-40
18. Trichet J.C. (2014). Federal Reserve Board's Semi-annual Monetary Policy Report to the Congress Round table, 45-67

MƏRKƏZİ BANKLARIN PUL-KREDİT SİYASƏTİNDƏ İNFLYASIYA HƏDƏFLƏMƏSİ

Yusif MƏMMƏDOV

XÜLASƏ

Qloballaşan müasir dünyada gedən mürəkkəb iqtisadi proseslər dünya iqtisadiyyatına müxtəlif kanallar vasitəsilə təsir edir. Son zamanlar dünya bazarlarında neftin qiyməti son on ildə ən aşağı səviyyəyə düşməsi nəticəsində ölkələrdə valyuta ehtiyatlarının və valyuta təklifinin azalmasına səbəb olmuşdur. İnflyasiyanın hədəflənməsi iqtisadiyyatda qiymət sabitliyinə nail olmaq üçün mərkəzi bankların pul və kredit siyasətləri tərəfindən istifadə edilən strateji yanaşmadır. Bu strategiya istehlak qiymətləri indeksinin (İQİ) illik faiz artımını və mərkəzi bankın inflyasiya dərəcəsi üçün açıq hədəf təyin etməsi ilə pul siyasəti alətlərinin istifadəsini nəzərdə tutur.

İnflyasiyanın hədəflənməsinin məqsədi makroiqtisadi inkişafın mürəkkəb proseslərini və tendensiyalarını statistik-qrafik model şəklində əks etdirmək, müxtəlif ssenariləri araşdırmaq və model vasitəsilə qiymət sabitliyinin qorunmasını dəstəkləyən effektiv qərarlar qəbul etməkdir. İnflyasiyanın hədəflənməsi rejimlərinin öyrənilməsində ölkədə iqtisadi artım, işsizliyin azaldılması, xarici ticarət əlaqələrində balanslaşdırılmış ticarət, iqtisadi institutlar səviyyəsində maliyyə siyasətinin və iqtisadi davranışın təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *İnflyasiyanın hədəflənməsi, pul-kredit siyasəti, makroiqtisadi siyasət, mərkəzi banklar, qiymət sabitliyi, maliyyə sistemi*

ИНФЛЯЦИОННОЕ ТАРГЕТИРОВАНИЕ В ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКЕ ЦЕНТРАЛЬНЫХ БАНКОВ

Юсиф МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Сложные экономические процессы, происходящие в современном глобализированном мире, влияют на мировую экономику по различным каналам. В последнее время цена нефти на мировых рынках упала до самого низкого уровня за последние десять лет, что привело к уменьшению валютных резервов стран и уменьшению предложения иностранной валюты. Таргетирование инфляции — это стратегический подход, используемый денежно-кредитной и кредитной политикой центральных банков для достижения стабильности цен в экономике. Эта стратегия предполагает ежегодный процентный рост индекса потребительских цен (ИПЦ) и использование инструментов денежно-кредитной политики, при этом центральный банк устанавливает открытый целевой уровень инфляции.

Целью инфляционного таргетирования является отражение сложных процессов и тенденций макроэкономического развития в виде статистико-графической модели, рассмотрение различных сценариев и принятие эффективных решений, поддерживающих поддержание ценовой стабильности с помощью модели. При исследовании режимов инфляционного таргетирования внимание уделяется таким вопросам, как экономический рост в стране, снижение уровня безработицы, сбалансированность внешнеторговых связей, совершенствование финансовой политики и экономического поведения на уровне экономических институтов.

Ключевые слова: *Инфляционное таргетирование, денежно-кредитная политика, макроэкономическая политика, центральные банки, ценовая стабильность, финансовая система*

Мəqalə redaksiyaya daxil olub: 24.07.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.08.2023

Çapa qəbul olunub: 14.11.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**SİĞORTA BAZARININ
MÜASİR PROBLEMLƏRİNİN
HƏLLİNDƏ DÖVLƏT
TƏNZİMLƏNMƏSİNİN
ƏHƏMİYYƏTİ**

№ 3(8)-2023

səh. 54-65

**Pərvin KAZIMOVA,
Dövlət İqtisad Universiteti**

prvinkazimova@gmail.com

Sığorta bazarının müasir problemlərinin həllində dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyəti

Pərvin KAZIMOVA,
Dövlət İqtisad Universiteti

XÜLASƏ

Sığorta hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən sığorta bazarının inkişafı ölkəmiz üçün olduqca vacibdir. Müstəqilliyin bərpasından sonra sığorta bazarının inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən xeyli işlər görülmüşdür. Lakin uzun illərdir ki, milli sığorta bazarının inkişafına bir sıra amillər mane olur. Bu amillərin mövcudluğu sığorta bazarının kifayət qədər inkişaf etməsi prosesini ləngidir. Tədqiqatın məqsədi bu problemlərin səbəblərinin təhlil edilməsi və onların aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanmasıdır. Həmçinin sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsində səmərəliliyin artırılması məqsədilə tövsiyələrin hazırlanması da tədqiqatın əsas məqsədlərindən biridir. Məqalədə sığorta bazarının müasir problemləri və onları meydana gətirən amillər təhlil olunmuşdur. Həmçinin onların həll edilməsində dövlətin rolundan bəhs edilmişdir. Sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər verilmişdir. Aparılan tədqiqat nəticəsində mövcud problemlərin həll edilməsi və sığorta bazarının inkişafı məqsədilə əsas istiqamətlər müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: sığorta bazarı, dövlət tənzimlənməsi, evristika, koqnitiv meyllər, emosional meyllər

JEL kodu: G22; G29

GİRİŞ

Ölkəmizdə müstəqilliyin bərpasından sonra sığorta bazarının inkişafına xüsusi diqqət göstərilmişdir. Sığorta bazarının inkişafı məqsədilə uzun illərdir ki, dövlət tərəfindən geniş əhatəli tədbirlər həyata keçirilir. Artıq ötən illər ərzində sığorta sahəsində milli təcrübənin inkişafı və bu sahədə beynəlxalq təcrübənin tətbiqi istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirilmiş və əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Növbəti illərdə də sığorta bazarının inkişafı məqsədilə həyata keçirilən dövlət tədbirlərinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi məsələsi əsas məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Hazırda sığorta bazarının gələcək inkişafında qarşıya qoyulan əsas prioritetlərə əhalinin sosial rifahının, iqtisadi fəallığının təmin olunmasında sığortanın rolunun artırılması aiddir. Həmçinin yaxın gələcəkdə sığorta bazarının investisiya potensialının artırılması da əsas məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Əlbəttə ki, bütün bunların həyata keçirilməsində dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi artırılmalıdır. Sığorta bazarının inkişafı məqsədilə dövlət tənzimlənməsi müasir problemləri meydana gətirən amillərin mümkün qədər aradan qaldırılmasına əsaslandırılmalıdır. Uzun illər sığorta bazarının inkişafı məqsədilə görülmən tədbirlər nəticəsində, böyük irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Lakin bir sıra problemlər də mövcudluğunu qorumaqdadır. Bu problemlər hazırda sığorta bazarında təmərküzləşməyə, inamsızlığa və s. səbəb olur. Bütün bunları nəzərə alaraq məqalədə müasir problemlər və onların yaranmasının əsas səbəbləri təhlil olunmuşdur.

SİĞORTA BAZARININ MÜASİR PROBLEMLƏRİNİN VƏ ONLARIN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Sığorta bazarı maliyyə bazarlarının əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rola malikdir. Sığorta əhalinin sosial rifahının təmin olunmasında, ölkə səviyyəsində maliyyə dayanıqlılığının qorunmasında, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında əvəzsiz vasitədir. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərində iri investisiya şirkətləri kimi fəaliyyət göstərən çoxlu sayda sığorta şirkətləri mövcuddur ki, onlar ölkə üzrə əsas investisiya mənbələrindən biri kimi çıxış edirlər. Ümumilikdə, inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta ÜDM-də 10-15% paya malikdir. Əlbəttə ki, sığorta sektorunun inkişafı ölkəmiz üçün də çox vacibdir. Müstəqilliyin bərpasından bu yana sığorta sektorunun inkişafı üzrə dövlət tərəfindən işlər görülmüş, əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Lakin təəssüf hissi ilə bildirmək olar ki, arzu edilən səviyyədə inkişaf hələ də əldə olunmamışdır. Sığortanın ÜDM-də payı hələ də 1%-dən artıq deyildir. Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən 2022-ci ildə sığortanın ÜDM-dəki payı sadəcə 0,7% olmuşdur. Bu onunla əlaqədardır ki, sığortanın inkişafı digər sahələrin inkişafından geri qalır. Həmçinin sığorta bazarında illərlə davam edən problemlər hələ də aktuallığını qorumaqdadır.

Şübhəsiz ki, sığorta sektorunun inkişaf etdirilməsi yollarından ən başlıcası səmərəli tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılmasıdır. Sığorta sahəsinin ölkəmizdə nisbətən gənc sahə olması dövlət tənzimləmə tədbirlərini daha vacib hala gətirir. Sığorta bazarının tənzimlənməsi mexanizmi elə formalaşdırılmalıdır ki, əhalinin sığortaya olan inamı və marağı maksimum səviyyədə artırılsın. Məlumdur ki, sığortanın inkişafı əhalinin bu sahəyə olan inamından və marağından asılıdır. Təəssüf ki, ölkəmizdə hələ də sığorta sektoruna inamsızlıq mövcuddur. Bunun üçün əhalinin sığortaya olan inamına və marağına mənfi təsir göstərən amillər dərinədən araşdırılmalı, onların həllinə imkan verən səmərəli tənzimləmə mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Bəs sığortaya olan inama və marağa mənfi təsir edən amillər nələrdir?

Əhalinin sığortaya olan inamına və marağına bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillərin ən vaciblərindən biri də insanların mövcud psixoloji vəziyyətidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrün iqtisadçı alimlərinin formalaşdırdığı yeni idealar və nəzəriyyələr yeni "davranış maliyyəsi" elminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Davranış maliyyəsində irəli sürülən əsas idealar ondan ibarətdir ki, insanlar rəasional deyil. Belə ki, insanlar maliyyə qərarlarını verərkən bir sıra psixoloji meyllərin təsirinə məruz qalırlar və onların təsiri altında çox zaman yanlış qərarlar verə bilirlər. Ümumiyyətlə, sığorta bazarının davamlı və sabit inkişafının təmin olunması, bazarda mövcud problemlərin həll olunması üçün əhalinin mövcud psixoloji durumu araşdırılmalıdır. İnsanların sığorta sahəsində verdikləri qərarları formalaşdıran psixoloji amillərin və onların təsir istiqamətlərinin öyrənilməsi sığortaya olan tələbin artırılmasında olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, insanların sığortaya olan inamını və marağını azaldan psixoloji amillərin aradan qaldırılması milli sığorta bazarının inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli müsbət təsirə malikdir.

İnsanların məruz qaldığı psixoloji meyllər koqnitiv və emosional olmaqla iki hissəyə ayrılır. Koqnitiv meyllər şəxsin idrakından, emosional meyllər isə hisslərdən, duyğulardan asılı olaraq meydana gəlir. Hər iki meyl də insanların rəasional qərar verməsinə ciddi təsir göstərir. Bu gün milli sığorta bazarında mövcud olan problemlərin əksəriyyəti bu amilin təsiri meydana gəlir.

Koqnitiv meyllərə nümunə kimi Ellen Langerin irəli sürdüyü "nəzarət illuziyası" meyllini göstərmək olar. Nəzarət illuziyası meyli fərdin nəzarət edə bilməyəcəyi hadisələrdə həddən artıq nəzarətə malik olmasını düşündürməsidir. Bu meyllin təsiri altında olan insanlar hadisələrin baş vermə ehtimalını real qiymətləndirə bilmir və özlərinin hadisələrin gedişatına təsirini yüksək qiymətləndirirlər. Belə ki, sığortalananlardan imtina edən şəxslər əksər hallarda riskli hadisələrin onların başına gəlməyəcəyi düşüncəsində olurlar. Məsələn, sürücü öz sürücülük bacarıqlarını yüksək qiymətləndirib hər hansı yol-nəqliyyat hadisəsi ilə rastlaşmayacağına inanarsa, avtomobilini sığortalamaqda maraqlı olmaz. Həmçinin öz sağlamlığına həddən artıq

etibar edən şəxs tibbi sığortanı özünə artıq xərc kimi qiymətləndirəcəkdir. Bu meylin aradan qaldırılmasının əsas yolu insanların təsadüfi hadisələrin baş verməsinin mümkünlüyü və onların vurduğu ziyanlar barədə ətraflı məlumatlandırılmasıdır. Bunu real təcrübələr əsasında videoçarxların hazırlanması və əhalinin maarifləndirilməsi yolu ilə etmək olar.

Digər koqnitiv meyil iqtisadçı Riçard Talerin irəli sürdüyü "mental uçot" meylidir. Mental uçot meylində irəli sürülən əsas idea ondan ibarətdir ki, insanlar şəxsi gəlirlərinə uyğun aylıq büdcə formalaşdırırlar. Fərd öz büdcəsinin xərclərinin həcmi və əsas istiqamətlərini müəyyən edir və bu büdcəyə artıq xərc kimi qəbul etdiyi istənilən fəaliyyətdən də boyun qaçırır [14]. Burada əsas məsələ insanların sığortaya artıq xərc kimi baxmalarına mane olmaqdır. İnsanlar həqiqətən də sığortanın onlar üçün faydalı olmasına inanmalı və onu əlavə xərc kimi görməməlidir. Bunun üçün ilk növbədə sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə nəzarət gücləndirilməlidir. Sığortaçılar tərəfində sığorta ödənişlərinin vaxtında, heç bir bəhanəsiz verilməsi təmin olunmalıdır. Sığortaçıların fəaliyyətinə nəzarətdə Mərkəzi Bankda yeni texnologiyaların tətbiqi genişləndirilməlidir. Bu texnologiyalara nümunə kimi "blockchain" texnologiyalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Daha sonra əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması istiqamətində görülən işlər genişləndirilməlidir. Xüsusən televiziya və radio verilişləri vasitəsilə əhalinin maarifləndirilməsi, tədris prosesində şagird və tələbələrin məlumatlandırılması üzrə işlər görülməlidir.

Digər meyil Daniel Elsberqin irəli sürdüyü "qeyri-müəyyənlikdən qaçma" meylidir. Belə ki, insanlar əminliklə inanmadıqları istənilən seçimdən imtina edirlər [11]. Əgər fərdlər sığorta hadisəsi baş verdiyi halda zərər və itkilərin sığortaçı tərəfindən qarşılanacağına tam əmin olmazlarsa, sığortalanmaqda maraqlı olmayacaqlar. Buna görə də sığortaçı və sığortalı arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması, sığortaçıların fəaliyyətində şəffaflığın artırılması istiqamətində işlər görülməlidir. Həmçinin insanlar əminliklə baş verəcəyini düşünmədikləri riskləri sığortalamaqda maraqlı olmazlar. Bunu Tverski və Kahnemanın "əminlik effekti" anlayışı ilə izah etmək olar. Bu anlayışın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fərd sığorta hadisəsinin baş verə biləcəyinə əmin olarsa, sığortalanmaq istəyəcək, əks halda sığortaya artıq xərc kimi baxacaqdır [11].

Ümumiyyətlə, bir çox hallarda insanlar öz istəkləri ilə zəruri sığorta növləri ilə sığortalanmırlar. Bu zaman bu sığorta növlərinin dövlət tərəfindən icbari qaydada tələb olunması zəruri hal alır. Hər bir dövlət daxili xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq sığorta sahəsində özünəməxsus siyasət formalaşdırır. Məsələn, Danimarkada evini kreditlə satın alan şəxslərin yanğın sığortası üzrə sığortalanması məcburidir. Digər nümunə kimi İsveçrəni göstərmək olar. İsveçrədə hər bir şəxsin tibbi sığorta üzrə sığortalanması məcburi qaydada həyata keçirilir. Belə ki, yeni doğulan uşaqların 3 ay ərzində sığortalanması qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydalarla tələb olunur. Həmçinin ölkədə yeni məskunlaşmış şəxslər 90 gün ərzində tibbi sığorta üzrə sığortalanmağa borcludurlar. Əks halda yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən sığortalanmayan şəxslər müvafiq sığortaçılar vasitəsilə sığortalanır ki, bu zaman şəxsin şəxsi istəkləri nəzərə alınmır. Bu halda şəxslər arzu etmədikləri sığortaçı tərəfindən sığortalana və özlərinə uyğun olmayan sığorta haqqı ödəməyə məcbur ola bilirlər. Qətdə isə mövcud qanunvericiliyə əsasən işəgötürənlər xarici ölkə vətəndaşı olan işçilərini və onların ailə üzvlərini sığortalamağa borcludurlar. Əks halda sığortalamayan işəgötürənlərə münasibətdə cərimələr tətbiq olunur.

Azərbaycanda da sığorta bazarının inkişafında əsas dönüş nöqtələrindən biri 2011-ci ildən etibarən ölkədə icbari sığorta növlərinin tətbiqinə başlanılması idi. Həmçinin 2015-ci ildən başlayaraq icbari sığorta müqaviləsi bağlamayan şəxslərə qarşı cərimələrin tətbiq olunması da vacib əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan tədbirlər sayəsində illər üzrə toplanan sığorta haqlarında ciddi artım əldə edilmişdir. Bir çox hallarda dövlətin bəzi sığorta növləri üzrə əhalinin sığortalanmasını məcburi qaydada tələb etməsi və tələbləri yerinə yetirməyən şəxslərə qarşı cərimələrin tətbiqi zəruri hal alır. Əks halda zəruri sığorta növləri üzrə gözlənilən səviyyədə əhalinin sığortalanmasına nail olmaq mümkünsüz olur. Lakin bəzən dövlətin məcburi siyasəti əhalinin narazılığına da səbəb ola bilər. Bu səbəbdən sığortanın insanların özü üçün faydalı

olmasına əhalinin inandırılması hər zaman ən vacib məsələ olaraq qalır.

Sığorta bazarında problemlərə səbəb olan koqnitiv meyllərdən digər biri də "özünə aid etmə" meylidir. Bu meylin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlar qazandıqları uğurları öz fəaliyyətlərinin nəticəsi olduğuna inansalar da, uğursuzluqlarının günahını kənarda axtarırlar. Sığorta bazarında baş verən münaqişələrin bir çoxu sığortalıların sığorta müqaviləsinin şərtləri barədə kifayət qədər məlumatlı olmadan sığortalanmaqlarından qaynaqlanır. Həmçinin sığortalının sığorta müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmədən tələblər irəli sürməsi bazarda mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Qeyd olunan nümunələr kimi bir çox hallarda yaranan münaqişələrin səbəbkarı sığortalı özü olur. Lakin sığortalı bunun günahını özündə yox, sığortaçıda görür. Bu da sığortaçının fəaliyyətinə və reputasiyasına mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən sığortaçı tərəfindən sığorta müqavilələrinin şərtlərinin qısa və anlaşıqlı tərtibinə xüsusi diqqət göstərməlidir. Həmçinin sığortaçı tərəfindən bütün müqavilə şərtlərinin sığortalı tərəfindən tam olaraq anlaşıldığına əmin olunanadək ətraflı izahlar verilməlidir. Belçika kimi inkişaf etmiş ölkələrdə məqsədli olaraq yalan sığorta iddiaları irəli sürən şəxslərə qarşı ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn, məhkəmə çəkişmələrində sığortalının yalan ifadələr verən şahidlərinə qarşı belə cərimələr tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, sığortalının qəsdən səbəb olduğu qanunazidd davranışlarına qarşı görülən tədbirlər sərtləşdirilməlidir. Bu, sığortalıları daha məsuliyyətli olmağa sövq edəcəkdir.

Emosional meyllər insanların intuisiyasından və hislərindən asılı olaraq yaranır. Bu meyllər də insanların yanlış qərar verməsinə səbəb olur. Məsələn, "həddindən çox özünə güvənmə" meyli insanın öz düşüncələrinə həddən artıq etibar edərək yanlış qərar verməsinə səbəb olur. Bu meylin təsiri altında olan insanlar mövcud şəraiti və imkanları düzgün qiymətləndirə bilmir, öz bacarıqlarına, düşüncələrinə həddən artıq etibar edirlər. Nümunə kimi qeyd etmək olar ki, hazırda vətəndaşların bir çoxu sığorta şirkətlərinə etibar etmir, dezinformasiyalara tez inanır və bir çox hallarda özləri də bilərək və ya bilməyərək müxtəlif dezinformasiyalar yayırlar. Sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi üçün heç bir əsası olmayan, yanlış informasiyaların yayılmasının qarşısı alınmalıdır. Bu məqsədlə xüsusən sosial şəbəkələrdə yayılan məlumatlara dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir. Həmçinin əhalinin sığorta sahəsində məlumatlılığının artırılması məqsədilə sığorta şirkətlərində yerində tanışlıq və maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir. Eləcə də ilin müxtəlif tarixlərində əhalinin sığorta sahəsində problemlərinin və tələblərinin öyrənilməsi üzrə sığorta şirkətlərində görüşlərin keçirilməsi də faydalıdır. Yaxşı olar ki, tədbirlər Mərkəzi Bankın nəzarəti altında həyata keçirilsin.

İnsanların maliyyə qərarlarına təsir edən emosional meyllərdən biri də Daniel Kahneman və Amor Tverski tərəfindən irəli sürülən "zərərdən qaçma" meylidir. Bu meyl onu ifadə edir ki, insanlar mümkün olduqca az zərər edəcəkləri seçimlərə üstünlük verirlər. Ümumiyyətlə, eyni miqdarda qazanca nəzərən itki insan psixologiyasına daha çox təsir göstərir. İnsanlar adətən əllərində olanı qorumağa meyli olurlar [11]. Bu da ona səbəb olur ki, hətta zəruri hallarda sığorta ödənişi əldə edəcəklərini bilsələr belə, sığorta haqlarını öz büdcələrinə zərər kimi qiymətləndirən insanlar sığortalanmaq istəmirlər. Bu meylin azaldılması istiqamətində görülməli olan işlər sırasında ilk növbədə sığorta haqlarının optimal məbləğinin təyin olunması dayanmalıdır. Sığorta şirkətləri sığortalanmağın məsrəflərini azaldacaq, resurslara maksimum qənaətlə şərait yaradacaq yeni yolların axtarışında olmalıdırlar. Sığorta haqlarının məbləği vətəndaşları çəkəndirməyəcək səviyyədə təyin olunmalıdır. Hazırda sığorta bazarında sağlam rəqabət mühitinin olmaması sığorta məhsullarının keyfiyyət və çeşidlərinə mənfi təsir göstərdiyi kimi mövcud qiymətlərə də mənfi təsir göstərir. Sığorta bazarında qiymətlərin optimallaşdırılması üçün sağlam rəqabət mühiti formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün dövlətin stimullaşdırıcı tədbirlərinə ehtiyac vardır.

Əlavə olaraq, sığorta şirkətlərində həyata keçirilən marketinq strategiyasının, reklam siyasətinin təkmilləşdirilməsi, satış nümayəndələri başda olmaqla sığorta vasitəçilərinin fəaliyyətlərinin yaxşılaşdırılması lazımdır. Sığorta məhsulları əhaliyə elə formada təqdim olunmalıdır ki, insanlar ödəməli olduqları sığorta haqlarını zərər kimi qiymətləndirməsinlər. Bu

məqsədlə müəyyən sığorta məhsulları üzrə güzəştlərin tətbiq olunması da faydalıdır. Məsələn, avtomobilin icbari sığortası üzrə tətbiq olunan Bonus-Malus sistemi bu sığorta növünün inkişafına kifayət qədər müsbət təsir göstərmişdir. Digər sığorta növləri üzrə də buna bənzər güzəştlərin tətbiq olunması əhalinin sığortaya olan marağının artırılması üzrə faydalıdır.

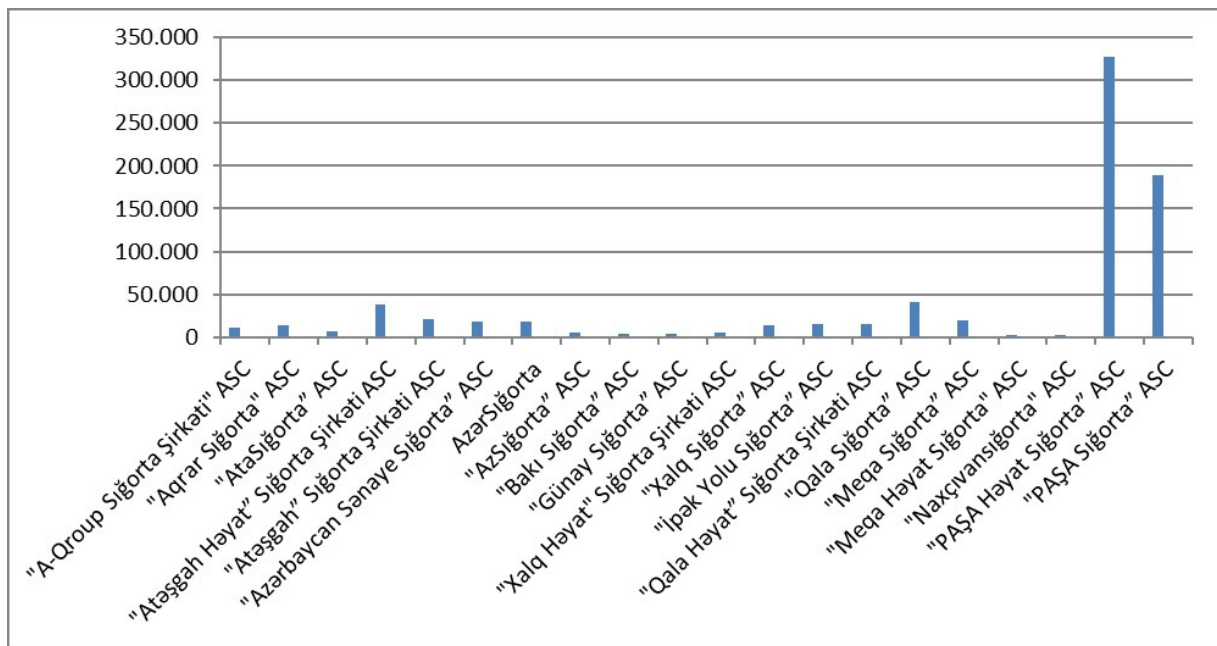
Digər bənzər emosional meyil "peşmançılıqdan qaçma" meylidir. Bu meyil insanların yanlış qərar verməkdən çəkinərək öz mövqelərini qorumaq məqsədilə arzu edilən seçimləri etməmələri anlamına gəlir. İnsanların bir çoxu daha sonra peşman olmaq qorxusu ilə sığorta məhsulu almaqdan imtina edirlər. Bəs insanları sığortalanmaqdan çəkindirən nələrdir? Şübhəsiz ki, bu qorxuların əsasında sığortaçılar tərəfindən sığorta ödənişlərinin gecikdirilməsi və ya tamamilə imtinası dayanır. Hazırda sığorta bazarında qeyd olunan problemlər üzrə çoxlu sayda şikayətlər mövcuddur. Buna görə də bu meylin aradan qaldırılması üzrə dövlətin üzərinə əlavə məsuliyyət düşür. Belə ki, sığorta ödənişlərinin gecikdirilməsinin qarşısının alınması, gecikdirilmiş günlər üzrə dəbbə pullarının tam miqdarında ödənilməsi üzrə mexanizm təkmilləşdirilməlidir. Həmçinin sığorta ödənişlərindən əsassız imtina edən sığorta şirkətlərinə münasibətdə sərt cərimə və sanksiyaların tətbiq olunması faydalıdır. Bu yolla sığortaçıların məsuliyyətinin artırılması və sığorta bazarında qanunvericiliyin tələblərinə düzgün əməl olunması təmin olunacaqdır.

Fərdlərinə sığorta üzrə qərarlarına "özünə nəzarət" emosional meyli də təsir göstərir. Özünə nəzarət meyli fərdlərin şəxsi intizamının zəif olmasından qaynaqlanır. Bu zaman fərd uzunmüddətli məqsədlərə çatmaq yerinə qısamüddətli məmnuniyyəti üstün tutur. Belə ki, insanların bir çoxu sığorta haqqı ödəməklə uzunmüddət təhlükələrdən sığortalanmaq yerinə çox zaman çox da əhəmiyyətli olmayan əyləncə və digər fəaliyyətlərə pul vəsaitlərini sərf etməyi üstün tuturlar. Bununla da həm şəxsi rifahlarına, həm də sığorta bazarının inkişafına mənfi təsir göstərmiş olurlar. Bu meylin aradan qaldırılmasında bir daha marketing strategiyalarının əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. Sığorta məhsulları əhalinin müxtəlif qruplarının mövcud keyfiyyətlərinə və gözləntilərinə uyğun olaraq formalaşdırılmalı və təqdim olunmalıdır.

Sığorta qərarlarına ciddi təsir göstərən emosional meyllərdən biri də "sahiblik" meylidir. Sahiblik meyli insanların emosional baxımdan bağlı olduqları şəxsi əmlaklarına daha çox dəyər verdiyi anlamına gəlir. Məsələn, şəxsin iki daşınmaz əmlakı varsa, şəxs hansının sığortalanmasının əhəmiyyətli olmasına nəzərə almadan özü üçün mənəvi cəhətdən daha dəyərli olanı sığortalamaq istəyəcəkdir. Bu zaman digər riskli əmlak sığortasız qalır ki, bu da insanlar üçün ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. İtaliya kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə şəxsin ikinci daşınmaz əmlakının, hətta uzunmüddət istifadəsiz qalacaq əmlakının sığortalanması üzrə ayrıca sığorta məhsulları təklif olunur. Belə sığorta məhsullarının ölkəmizdə də tətbiq olunması sığorta bazarının inkişafı üçün zəruridir. Həmçinin bu meylin təsirinin azaldılması üçün iki və daha artıq əmlakını sığortalayan şəxslərə münasibətdə sığorta haqlarında güzəşt və endirimlərin tətbiq olunması faydalıdır.

Apardıqları tədqiqatlar nəticəsində Lusardi və Mitchell belə nəticəyə gəlmişdilər ki, maliyyə savadlılığının az olması insanların yanlış qərarlar verməsinə səbəb olmaqla yanaşı, həmçinin insanların qərar verməkdən çəkinməsinə də səbəb olur [11]. Fərd öz məlumatlılıq səviyyəsinin az olmasını bilərək və ya bilməyərək yanlış qərar verməkdən çəkinir. Beləliklə, zəruri qərarın verilməsi prosesi ləngiməmiş olur. Hazırda ölkəmizdə də insanların bir çoxu maliyyə savadlılığının az olması səbəbilə sığortalanmaqdan çəkinirlər. Çünki onların sığorta haqqında kifayət qədər biliyi yoxdur və konkret nə ilə rastlaşa biləcəklərinə əmin deyillər. Bu da əvvəldə qeyd olunmuş qeyri-müəyyənlikdən qaçma, peşmançılıqdan qaçma kimi bir sıra meyllərin yaranmasına səbəb olur. Ümumiyyətlər, davranış meyllərinin bir çoxu maliyyə savadlılığının az olması səbəbilə meydana gəlir. Bu səbəbdən Kaiser, Altman, Gine kimi bir çox alimlər davranış meyllərinin aradan qaldırılması yolunu əhalinin maliyyə savadlılığının artırılmasında gördü. Həqiqətən, əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması nəticəsində davranış meyllərinin bir çoxunun aradan qaldırılması və sığorta məhsullarına tələbin artırılması mümkündür.

**Qrafik 1. Yanvar-iyul ayları ərzində sığorta şirkətləri üzrə
toplanan sığorta haqlarının dinamikası (2023-cü il)**

Mənbə: Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

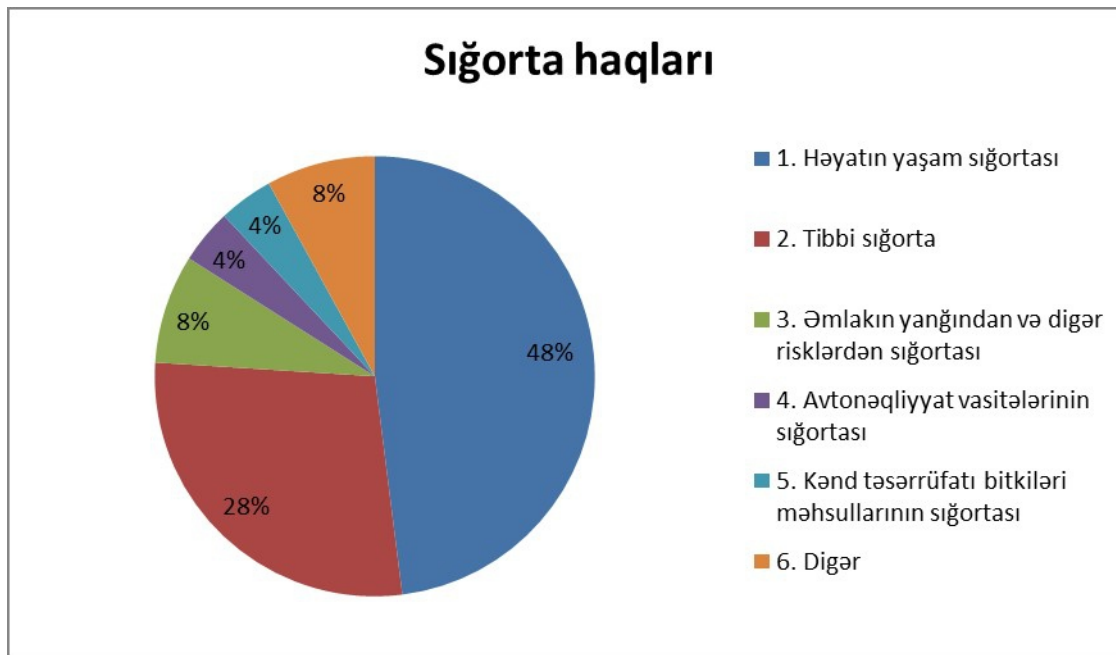
Yuxarıdakı qrafikə nəzər saldıqda sığorta bazarında əsas payın PAŞA Sığortanın payına düşdüyünü görə bilərik. Sığorta şirkətlərinin bəzilərinin digərlərinə görə üstünlük qazanması bir sıra amillərdən asılıdır. Bu amillərə sığorta şirkətlərinin qiymət siyasətinin, məhsul və xidmətlərinin çeşid və keyfiyyətinin, ödəmə qabiliyyətinin, bazar nüfuzunu və s. göstərmək olar. Lakin bəzi sığorta şirkətlərinin bazarda üstünlük qazanmasına təsir edən amillərlə bütün bunlarla da bitmir. İnsanların bir sığorta şirkətini digərinə üstün tutmasına səbəb olan psixoloji amillər də mövcuddur. Bu amillərin vaxtında aradan qaldırılmaması digər sığorta şirkətlərinin rəqabət qabiliyyətinin daha da zəifləməsinə və onların yavaş-yavaş bazardan çıxmasına səbəb ola bilər. Bəs bu amillər nələrdir?

İqtisadçı Herbert Saymon tədqiqatlarında sübut edirdi ki, insanlar çox vaxt mürəkkəb qərarlarla üzləşdikdə "evristika"dan istifadə edirlər. Evristika insanın şəxsi təcrübələrinə və ya gündəlik həyatda eşitdiyi, rastlaşdığı hadisələrə əsaslanan zehni qısa yoldur [21]. Məsələn, insanların əksəriyyəti bir neçə il haqqında müsbət fikirlər eşitdiyi sığorta şirkətini haqqında heç bir məlumatı olmadığı və ya mənfi məlumatı olduğu sığorta şirkətlərindən üstün tuturlar. Bu zaman insanların əksəriyyəti onların real vəziyyətini qiymətləndirmirlər. Bu da çox zaman hətta daha yaxşı imkanlara malik olmasına baxmayaraq bir çox sığorta şirkətlərinin arxa planda qalmasına səbəb olur. Xüsusən bazara yeni daxil olan sığorta şirkətlərinin əksəriyyəti bu kimi hallarla tez-tez qarşılaşmalı olurlar. Həmçinin bu səbəbdən bir müddət mənfi təcrübələrlə yadda qalmış sığorta şirkətləri daha sonralar insanların inamını qazana bilər, onların bir qismi bazardan çıxmağa məcbur olurlar.

Hazırda milli sığorta bazarında evristikanın təsirləri mövcuddur. Uzun müddət insanların inamını qazanan bir şirkətə nəzərən digər sığorta şirkətləri kölgədə qalmışdır.

Mövcud vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə sığorta şirkətləri və dövlət arasında əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Həmçinin sığorta şirkətlərinin səmərəli fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən görülən tədbirlər genişləndirilməlidir.

Qrafik 2. Sığorta haqlarının könüllü sığorta növləri üzrə bölgüsü (I rüb 2023-cü il)

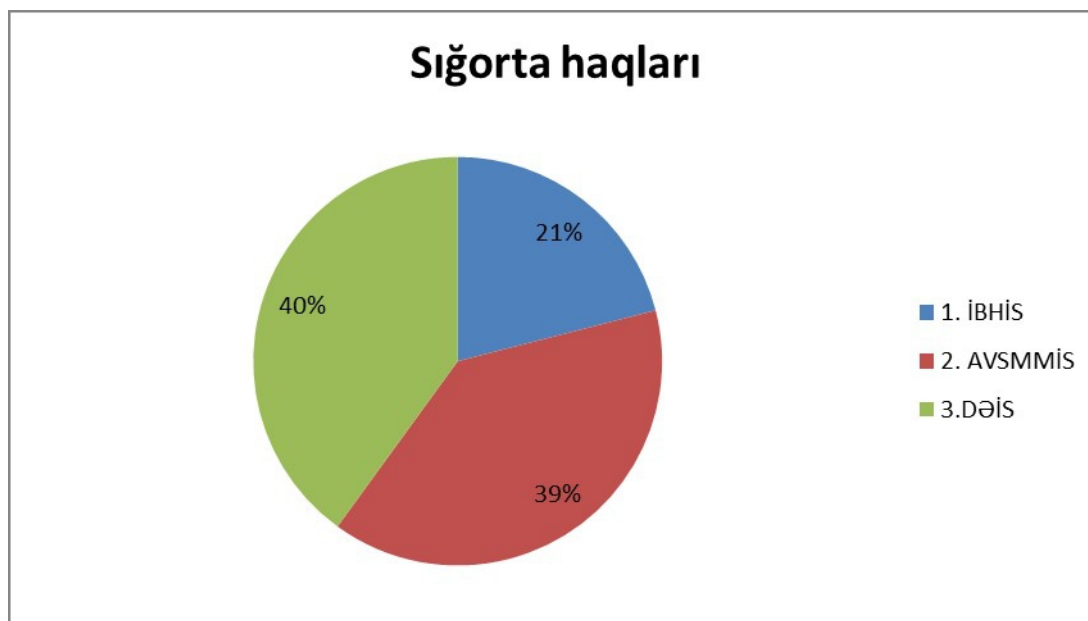

Mənbə: ASA-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib

Evrastikanın milli sığorta bazarında əlavə təsirləri də mövcuddur. Belə ki, evristika insanların sığorta məhsullarına olan marağına da təsir göstərir. İnsanlar sığorta məhsulu alarkən gündəlik təcrübələrində daha çox rastlaşdıqları sığorta məhsullarına maraq göstərirlər. Bunu ikinci və üçüncü qrafiklərə əsasən izah etmək olar. Yuxarıda təsvir olunmuş ikinci qrafikə nəzərən qeyd etmək olar ki, 2023-cü ilin I rübü ərzində toplanan ümumi sığorta haqlarının əsas hissəsi həyatın yaşam sığortasının və tibbi sığortanın payına düşür. Digər sığorta növləri isə arxa planda qalmışdır. Sadəcə 2023-cü ildə deyil, artıq bir neçə ildir ki, bu sığorta növləri toplanan ümumi sığorta haqlarında üstünlük təşkil edirlər.

Sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi üçün digər könüllü sığorta növlərinə olan tələb də maksimum səviyyədə artırılmalıdır. Sığorta bazarında olan bu kimi təmərküzləşmə sığorta bazarının inkişafına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, digər könüllü sığorta növlərinin inkişafını daha da zəiflədir. Sığortaya olan tələbin artırılmasının əsas yollarından biri insanların digər könüllü sığorta məhsulları və onların faydaları haqqında məlumatlılığının artırılmasıdır. Hazırda insanların bir çoxu digər sığorta məhsulları haqqında olduqca aşağı səviyyədə məlumata malikdirlər. Burada əsas məsələ insanların gündəlik təcrübələrində digər könüllü sığorta məhsulları haqqında məlumatlara tez-tez rastlaşmalarını təmin etməkdir. Hazırda sosial şəbəkələrin istifadənin genişləndiyi dövrdə əhəlinin sığorta sahəsində məlumatlılığının artırılması məqsədilə sosial şəbəkələrin faydalarından geniş istifadə faydalı ola bilər. Sığortaya olan marağın artırılmasında sığorta vasitəçilərinin rolunu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, əhəlinin məlumatlandırılmasında sığorta vasitəçilərinin rolunun artırılması, əhəli və sığorta vasitəçiləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması sığortaya olan tələbin artırılmasında olduqca əhəmiyyətlidir.

Qrafik 3. Sığorta haqlarının icbari sığorta növləri üzrə bölgüsü (I rüb 2023-cü il)

Mənbə: ASA-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib

Yuxarıdakı qrafikdə isə icbari sığorta üzrə toplanan ümumi sığorta haqlarında sığorta növlərinin payı qeyd olunmuşdur. İcbari sığorta üzrə toplanan sığorta haqlarının əsas hissəsi "İstehlşalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta" (İBHİS), "Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası" (AVSMMİS) və "Daşınmaz əmlakın icbari sığortası"nın (DƏİS) payına düşmüşdür. Bu icbari sığorta növlərində artımın və inkişafın əsas səbəblərində tətbiq olunan cərimələrlə yanaşı, sığorta sahəsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi dayanır.

Əlbəttə ki, sığorta bazarının inkişafı üçün digər icbari sığorta növlərinə olan tələb də artırılmalıdır. İstər icbari, istərsə də könüllü sığorta növlərinə olan tələbin artırılmasında sığorta sahəsində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi genişləndirilməlidir. Belə ki, sığorta sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sığorta proseslərini sadələşdirilməsinə, resursların qənaətlə istifadə edilməsinə, həmçinin sığorta sektoruna dövlət nəzarətinin gücləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Ümumilikdə, artıq bir neçə ildir ki, toplanan ümumi sığorta haqlarında əsas pay həyatın yaşam sığortası, avtomobilin icbari sığortası və tibbi sığortanın payına düşür. Xüsusən könüllü sığorta növləri üzrə tələb isə hələ də lazımı səviyyəyə çatmamışdır.

Bundan başqa insanların bir çoxu maliyyə qərarları verərkən şirkətin və ya məhsulun reputasiyasına əsaslanır. Yenə bu zaman məntiqi olmayan, əsaslandırılmamış qərarlar ortaya çıxır və digərlərinə görə daha yüksək reputasiyaya malik sığorta şirkətləri bazarda yüksək paya malik olmaqla digər sığorta şirkətlərini sıxışdırmağa başlayırlar. Həmçinin belə şəraitdə yeni sığorta şirkətlərinin də bazara daxil olmaq imkanları məhdudlaşdırılmış olur. Buradan aydın olur ki, insanların əsassız, psixoloji meyllərin təsiri ilə verdikləri qərarlar sığorta bazarının inkişafına mane olur. Belə şəraitdə sığorta bazarı bir neçə sığorta şirkətinin əlində cəmləşməklə məhdud sığorta növləri ətrafında təmərküzləşir. Bu da öz növbəsində sığorta bazarının müasirləşməsinə mane olur, milli sığorta bazarının beynəlxalq sığorta bazarına inteqrasiyasını ləngidir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində sığortaya olan tələbin formalaşmasında, sığorta bazarının mövcud problemlərinin meydana gəlməsində evristika, koqnitiv və emosional meyllər kimi psixoloji amillərin təsirləri aşkar edilmişdir. Bu psixoloji meyllərin, digər adı ilə davranış meyllərinin aradan qaldırılması üçün sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsində səmərəlilik artırılmalıdır. Qeyd olunan meyllərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənməyən tədbirlər hər nə qədər fayda versə də, mövcud problemləri tam olaraq aradan qaldıra bilməyəcəkdir. Tədqiqat nəticəsində mövcud davranış meyllərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif istiqamətlər müəyyən olunmuşdur. Bu istiqamətlərin əksəriyyətinin əsasında əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması dayanır. Çünki aparılan tədqiqat göstərir ki, davranış meyllərinin böyük bir qismi maliyyə savadlılığının az olması səbəbilə yaranır. Bu səbəbdən əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması yolu ilə bir çox davranış meyllərinin təsirini aradan qaldırmaq mümkündür. Lakin bütün davranış meyllərinin yaranma səbəblərində maliyyə savadlılığının az olması dayanmır. Bir çox davranış meylləri müxtəlif səbəblərin təsiri ilə yaranırlar.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, əsasən koqnitiv meylləri onların yaranma səbəbini müəyyən etməklə tam olaraq aradan qaldırmaq mümkündür. Ancaq emosional meyllərin əksəriyyətini isə tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Bu onunla əlaqədardır ki, emosional meyllər insanların hisslərindən asılı olaraq yaranır. Bu səbəbdən onları tam olaraq aradan qaldırmaq mümkün olmur. Bu halda onlara uyğunlaşmaq lazım gəlir. Buna görə də sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi üzrə siyasət formalaşdırılarkən koqnitiv meyllərin aradan qaldırılması, emosional meyllərin isə qismən aradan qaldırılması və əhalinin məruz qaldığı emosional meyllərə uyğun dövlət siyasətinin formalaşdırılması lazımdır.

Ümumilikdə, sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə sığorta şirkətləri və dövlət arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, sığorta bazarında münaqişələrin həlli, həmçinin sığortaçıların və sığortalıların qarşılıqlı məsuliyyətinin artırılması, onların qarşılıqlı münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasında sığorta vasitəçilərinin, müstəqil ekspertlərin rolunun artırılması, sığorta bazarında qanuna zidd davranışların vaxtında aradan qaldırılması, sığorta sektoruna dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi istiqamətində görülən işlər daha da genişləndirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanlar mümkün münaqişələrin vaxtında aradan qaldırılacağına və onların hüquq və mənafelərinin ədalətli qaydada müdafiə olunacağına tam əmin olduqları zaman bir sıra davranış meyllərinin təsirinə məruz qalmaqdan azad olacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.
2. Ateş, S., Coşkun, A., Şahin, M. A., & Demircan, M. L. (2016). Impact of Financial Literacy on the Behavioral Biases of Individual Stock Investors: Evidence from Borsa Istanbul. *Business & Economics Research Journal*, 7(3).
3. Browne, M. J., Knoller, C., & Richter, A. (2015). Behavioral bias and the demand for bicycle and flood insurance. *Journal of Risk and Uncertainty*, 50(2), 141-160.
4. Bryan, G. (2019). Ambiguity aversion decreases the impact of partial insurance: Evidence from African farmers. *Journal of the European Economic Association*, 17(5), 1428-1469.
5. De Beckker, K. (2020). Financial Literacy Uncovering Avenues for Future Research. In K. De Witte, O. Holz, K. De Beckker (Eds.), *Financial Education: Current practices and future challenges*. Münster, Germany: Waxmann Publishing.
6. Finke, M. S., Howe, J. S., & Huston, S. J. (2017). Old age and the decline in financial literacy. *Management Science*, 63(1), 213-230.

7. Harrison, G. W., & Ng, J. M. (2019). Behavioral insurance and economic theory: A literature review. *Risk Management and Insurance Review*, 22(2), 133-182.
8. Hwang, I. D. (2016). Prospect theory and insurance demand. Working Paper.
9. Kaiser, T., & Menkhoff, L. (2019). Financial education in schools: A meta-analysis of experimental studies. *Economics of Education Review*, 101930.
10. Lin, X., Bruhn, A., & William, J. (2019). Extending financial literacy to insurance literacy: a survey approach. *Accounting & Finance*, 59, 685-713.
11. Pitthan F. and Witte K.D. (2021) Puzzles of Insurance Demand and its Biases: A survey on the Role of Behavioural Biases and Financial Literacy on Insurance Demand. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 30, 100471.
12. Schmidt, U. (2016). Insurance demand under prospect theory: A graphical analysis. *Journal of Risk and Insurance*, 83(1), 77-89.
13. Sum, R. M., & Nordin, N. (2018). Decision Making Biases in Insurance Purchasing. *J. Adv. Res. Soc. Behav. Sci*, 10, 165-179.
14. Thaler, R. (1985). Mental accounting and consumer choice. *Marketing science*, 4(3), 199-214.
15. <https://president.az/az/articles/view/50474>
16. <https://www.cbar.az/>
17. <http://asa.az/upload/uploads/yekun.pdf>
18. <https://www.trade.gov/market-intelligence/qatar-new-healthcare-insurance-law>
19. <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-insurance/belgium>
20. <https://www.expatica.com/ch/healthcare/healthcare-basics/a-guide-to-swiss-health-insurance-693473/>
21. <https://www.kaplanfinancial.com/resources/career-advancement/behavioral-finance>

THE SIGNIFICANCE OF STATE REGULATION IN SOLVING MODERN PROBLEMS OF THE INSURANCE MARKET

Parvin KAZIMOVA

SUMMARY

Insurance has a special importance in the socio-economic development of every country. For this reason, the development of the insurance market is very important for our country. After the restoration of independence, a lot of work has been done by the state to develop the insurance market. However, a number of factors have hindered the development of the national insurance market for many years. The existence of these factors slows down the process of sufficient development of the insurance market. The purpose of the research is to analyze the causes of these problems and make proposals for their elimination. Also, one of the main goals of the research is to develop recommendations for increasing efficiency in state regulation of the insurance market. The modern problems of the insurance market and the factors creating them were analyzed in the article. The role of the state in solving them was also discussed. Proposals were made regarding the improvement of the mechanism of state regulation of the insurance market. As a result of the conducted research, the main directions were determined for the purpose of solving the existing problems and developing the insurance market.

Keywords: : insurance market, state regulation, heuristics, cognitive biases, emotional biases

ЗНАЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В РЕШЕНИИ СОВРЕМЕННЫХ ПРОБЛЕМ СТРАХОВОГО РЫНКА

Парвин КАЗИМОВА

РЕЗЮМЕ

Страхование имеет особое значение в социально-экономическом развитии каждой страны. По этой причине развитие страхового рынка очень важно для нашей страны. После восстановления независимости государством была проделана большая работа по развитию страхового рынка. Однако ряд факторов на протяжении многих лет сдерживал развитие национального страхового рынка. Существование этих факторов замедляет процесс достаточного развития страхового рынка. Цель исследования – проанализировать причины этих проблем и внести предложения по их устранению. Также одной из основных целей исследования является разработка рекомендаций по повышению эффективности государственного регулирования страхового рынка. В статье проанализированы современные проблемы страхового рынка и факторы, их создающие. Обсуждалась также роль государства в их решении. Внесены предложения по совершенствованию механизма государственного регулирования страхового рынка. В результате проведенного исследования были определены основные направления с целью решения существующих проблем и развития страхового рынка.

Ключевые слова: страховой рынок, государственное регулирование, эвристика, когнитивные искажения, эмоциональные предубеждения

Мəqalə redaksiyaya daxil olub: 24.07.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.08.2023

Çapa qəbul olunub: 14.11.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**QAZAXISTANIN YAŞIL İXRACI:
İNKİŞAF İMKANLARI
VƏ PROBLEMLƏR**

№ 3(8)-2023

səh. 66-76

**Maqsud Quliyev,
Doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti**

maqsud226@mail.ru

Qazaxıstanın yaşıl ixracı: inkişaf imkanları və problemlər

Maqsud QULİYEV
Doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

XÜLASƏ

Qlobal miqyasda hazırkı dünyamızda gedən geosiyasi çəkişmələr və iqlim dəyişikliyi problemləri ənənəvi enerji növlərindən istifadənin məhdudlaşdırılmasına və ya ləğvinə, yeni və bərpa olunan enerji növlərinə isə keçidə sövq edir. Bu xüsusda karbohidrogenlə zəngin Qazaxıstanın yeni dövr üçün hazırlıqları, qəbul etdiyi plan-proqramları və xüsusilə, yeni enerji növlərinin istehsal və ixracının araşdırılması aktual əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işində hidrogen növləri, Qazaxıstanın Avropa İttifaqı ilə yeni yaşıl enerji sazişi, hidrogenin ixracı üçün marşrutlar, daşınma çətinliyi, ölkədə yaşıl enerjinin inkişafı üçün qanunverici bazada dəyişikliklər araşdırılmışdır. Bununla paralel Avropa İttifaqının yaşıl hidrogen ehtiyacı, qlobal səviyyədə 2050-ci ilə qədər yaşıl hidrogenə tələbin səviyyəsi, Qazaxıstanda yaşıl hidrogenin istehsalı üçün su istehlak həcmi səviyyəsi və hazırda Avropaya ixrac formasının müəyyənləşdirilmədiyi üçün məqalədə yaşıl hidrogenin çatdırılması üçün mümkün variantlar təklif olunmuşdur.

Açar sözlər: *yaşıl enerji, hidrogen, karbon, emissiya, Aİ, bərpa olunan enerji*

JEL kodu: *Q20; Q21; Q28; Q29*

GİRİŞ

Yaşıl enerjiyə keçid müasir dünyanın ən çox müzakirə olunan mövzudur. Qazaxıstanın - zəngin neft resursları və istehsalı ilə tanınan dövlətin - yaşıl enerji istiqamətində addımları və onların gələcək nəticələri **tədqiqatın aktuallığını** ehtiva edir. Qazaxıstanın yaşıl hidrogen və yaşıl enerji sahəsinin gələcək inkişafı barədə **öyrənilmə səviyyəsi** müəyyən dərəcədə marjinaldır. Əsasən müqayisə, statistik təhlil proqnozlaşdırma kimi **tədqiqat metodları** ilə aparılan **araşdırmanın məqsədi** Qazaxıstanda yaşıl hidrogen və ümumilikdə yaşıl enerji sahəsində görülən işləri təhlil etmək, gələcəkdə yaşıl hidrogen ixracı həcmi və gəlirini təxmini hesablamaq, yaşıl hidrogen üzrə dünyada mövcud problemlərə işıq tutmaq və yaşıl enerji sektorunun daha da inkişafı istiqamətində tövsiyələr hazırlamaqdır.

HİDROGEN NÖVLƏRİ VƏ QAZAXISTANIN YAŞIL ENERJİ STRATEGİYASI

Hidrogenin yeni əsrin enerji istehlakında ənənəvi resursları əvəzləyəcəyi gözlənilir və onun bir sıra növləri vardır. **Yaşıl hidrogenin** istehsalında elektrolizlərin fəaliyyəti üçün enerji bərpa olunan enerji – günəş, külək, su və digər bu kimi mənbələrdən əldə olunur. **Mavi hidrogenin** istehsalında isə elektrolizlər üçün enerji təbii qazdan əldə olunur və bu karbon emissiyalı olduğu üçün sərfəli hesab olunmur. **Boz hidrogen** də mavi hidrogen kimi təbii qazdan əldə olunur lakin aradakı fərq isə karbon dioksidin yan məhsullarının qarşısı alınmadan, onların heç bir yeraltı anbarlarda saxlanması tələb olunmadan həyata keçirilməsidir ki, bu da atmosfərə xeyli çirkləndiricilərin buraxılması ilə nəticələnir. **Çəhrayı hidrogen** nüvə enerjisinin elektrolizlərdə istifadəsinə əsaslanır və çəhrayı hidrogen özü ətraf mühitə çirkləndirici buraxmasa da nüvə enerjisinin əldə olunması zamanı radiaktiv tullantılar yaranır və bu tullantılar uzun illər təhlükəsiz şəkildə qorunmağa məhkumdur. **Sarı hidrogen** enerji şəbəkəsindən elektroliz nəticəsində yaranan hidrogen növüdür. Bu növ hidrogenin formalaşdırılması elektroliz şəbəkəsini enerji ilə təmin edən mənbələrdən çox asılıdır, çünki məhz həmin mənbənin karbon emissiyası son nəticədə bu növ hidrogenin sərfəli olub-olmadığını göstərir. **Firuzəyi hidrogen** metan pirolizində və ya reaktorlarda (yaxud istilik sobalarında) istiliklə metanın hidrogenə və qatı karbona parçalanması nəticəsində əldə edilən hidrogendir [5].

Qazaxıstan Respublikası 2013-cü ildə qəbul etdiyi yaşıl enerjiyə keçid konsepsiyasına görə 2050-ci ilə kimi ümumi enerji istehsalının 2030-cu ilədək 10%, 2050-yə kimi 50%-i yaşıl enerjinin payına düşməlidir. Dünyamızda yeniliklərə doğru baş verən proseslər və yeni çağırışlar fonunda Qazaxıstan artıq daha iddialı strategiya qəbul etdi – 2060-cı ilədək ölkənin karbon-neytral əraziyə çevrilməsi indi aktual hədəfdir. Qazaxıstanda elektrik enerjisi ölkənin şimalında kömür mədənlərinin yerləşdiyi ərazidə istehsal olunur. Elektrik istehsalında kömürün payı 70% həcmindədir və bu da atmosferin daha çox çirkənməsinə səbəb olur. Ölkənin cənub hissəsi resurs baxımından qıt hesab olunur və şimalda istehsal olunan enerji cənub ərazilərə ötürüləndə transmissiyada 7 teravatadək itki yaranır ki, bu da Lavtiyanın ümumi elektrik istehlakına bərabərdir. Cənub ərazilərinin əsas potensialı külək, günəş kimi mənbələrdən əldə oluna biləcək bərpa olunan enerjidir. Qazaxıstan ərazisinin 50%-i külək enerjisinin əldə olunması baxımından uyğundur və ortalama küləyin sürəti 4-6 metr arasında dəyişir. İqlim nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alınmalı fakt odur ki, ölkə ərazisində quraşdırılacaq külək turbinləri gərək müsbət 50 və mənfi 50 dərəcə arasında dəyişən hava şəraitinə uyğun olsun. Günəş enerji potensialı 3.9-5.4 teravat civarında qiymətləndirilmişdir [10].

Bərpa olunan enerji istehsalının daha da yüksək səviyyəyə çatdırılması üçün əməli-praktiki addımlar atılmaqdadır. Enerji istehsalının mənbələr üzrə perspektivdə nəzərdə tutulan həcmi cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. 2050-ci ilədək Qazaxıstanda enerji istehsalı mənbələri %-lə

	2025	2030	2040	2050
Kömür	55,2	22,2	4,9	0
Təbii qaz	25,0	35,5	29,1	12,2
Hidroenerji	11,1	10,1	7,8	4,8
Nüvə enerjisi	0	6,6	12,8	8,1
Günəş	1,7	10,1	11,8	15,7
Külək	7	15,4	32,1	57
Hidrogen	0	0	1,4	2,1
Cəmi	100	100	100	100

Mənbə: [10, s.24-25]

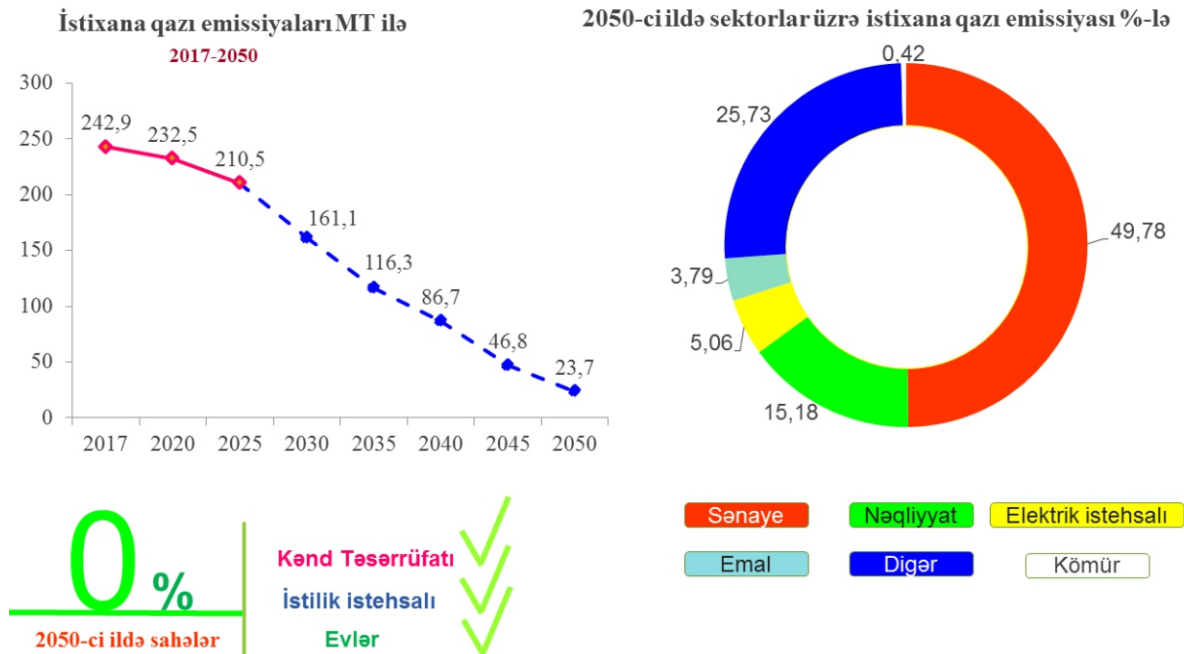
Cədvəl 1-ə əsasən görünür ki, 2025-2050-ci illər ərzində enerji istehsalında kömürdən istifadəni sıfıra endirmək, təbii qazdan istifadəni 25%-dən 12.2%-ə, hidroenerji (kiçik və böyük birgə) həcmi 11.1%-dən 4.8%-ə endirmək hədəflənilir. 2030-cu ildən başlayan nüvə enerjisi istehsalı 6.6%-dən 2050-ci ildə 8.1%-ə çatacaq. Günəş enerjisinin payı ümumi istehsalda 15.7%-ə, külək enerjisinin bu hesabda payı astronomik şəkildə yüksələrək 57%-ə yüksələcəkdir. Ölkə ərazisi günəş enerjisi ilə müqayisədə külək enerjisi üçün daha əlverişli olduğundan bu enerji növünün inkişafı daha məqsədəuyğun olaraq seçilmişdir. 2040-cı ildən Qazaxıstanda hidrogen ümumi istehsalda paya sahib olacaqdır və 2050-ci il üçün onun payı 2.1%-də qərarlaşacaqdır.

Qarşıya qoyulan hədəflərə müvafiq olaraq artıq Qazaxıstanda yaşıl enerji sahəsində müsbət meyillər müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2022-ci ildə bərpa olunan enerji istehsalı 5.11 milyard kilovat-saata çatmışdır, bunun 2.4 milyardı küləkdən əldən olunmuşdur. Bu rəqəm ümumi enerji istehsalının 4.53%-ni əhatə edir. 2021-ci ildə bu rəqəm 3.6% idi. Hazırda gedən proseslər fonunda qeyd edə bilərik ki, paytaxt Astanadan 70 km məsafədə yerləşən Rodina kəndi öz elektrik enerjisini küləkdən əldə etməklə tam ehtiyaclarını qarşılaya bilir. Təkcə 2022-ci ildə 403 milyon ABŞ dolları investisiya dəyərində 12 bərpa olunan enerji stansiyası yaradılmışdır. 2018-ci ildən dövlət yaşıl enerjinin istehsalında özəl sektorun payını yüksəltmək məqsədilə auksionlar təşkil edir. 2022-ci ildəki auksionda 440 meqavat həcmində 15 bərpa olunan enerji layihəsi

seçilmiş və bu layihələrdə 1 kilovat-saat enerjinin şəbəkəyə satış qiyməti rekord həddə ucuz – 3.5 sentə bərabər - olmuşdur [12].

Qazaxıstanda 2050-ci ilədək hədəflənən istixana qaz emissiyalarının həcmi azaltma və yaşıllıq enerjini təşviq etmə planlarına əsasən bu proqramın sonunda emissiya həcmi 23.7 milyon tona (MT) enməlidir. Bu barədə ətraflı qrafik 1-də göstərilmişdir.

Qrafik 1. Qazaxıstanda istixana qaz emissiyasının hədəf göstəriciləri

Mənbə: [10, s.22] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafikə əsasən Qazaxıstan hökuməti 2025-ci ildən istixana qaz emissiyasının azaldılmasının aktiv fazasına keçid edəcək və hədəf göstərici 210.5 MT-dən 2030-cu ildə 161.1 MT-yə enəcək. 5 illik dövrlər əsasında göstərilən proqnoz göstəricilər kəskin şəkildə azalaraq 2035-ci ildə 116.3, 2040-cı ildə 86.7, 2045-ci ildə 46.8 və 2050-ci ildə 23.7 MT-yə çatmalıdır. 2050-ci ildə istixana qaz emissiyasının sektorlar üzrə təhlilinə nəzər salsaq görürük ki, sənaye sahəsi 49.78% göstərici ilə yerdə qalan sektorlarla müqayisədə ən yüksək paya sahibdir. Eyni zamanda nəqliyyat, elektrik istehsalı və emal sənayesi müvafiq olaraq 15.18%, 5.06% və 3.79%-lik göstəriciyə sahiblik edəcəkdir. Digər adlanan bölmə isə ümumi istixana qaz emissiyalarının 25.73%-ni özündə cəmləşdirəcəkdir. Kömür artıq məlumdur ki, Qazaxıstanda geniş istifadədədir və proqnozlara görə 2050-ci ildə kömür çox cüzi olsa da 0.42%-lik göstəriciyə sahib olacaq və bu göstərici kömürdən istifadənin qısa zamanda tamamilə sifirə endirmənin xeyli çətin olduğunu göstərir. 2060 karbon-neytral ölkə hədəfinə əsasən Qazaxıstan 2060-cı ilədək buna nail ola bilər. Ancaq 2050-cildə artıq Qazaxıstan kənd təsərrüfatı, elektrik istehsalının və məişətdə - evlərdə yaşıllıq, təmiz enerjiden istifadəni təmin edə biləcək və bu sahələrdən karbon qazı emissiyası 0% təşkil edəcəkdir.

Yaşıl enerjide əsas problemlərdən biri karbon-neytral texnologiyalar və investisiyalardır. Qazaxıstanın aşağı karbon texnologiyalar üçün aparılan qiymətləndirmələrə əsasən 610 milyard ABŞ dolları investisiyaya ehtiyacı vardır. Dövlət bu vəsaitin 386.3 milyardını hazırkı iqtisadi sistemdəki dövrüyyədən yaşıl sektora yönləndirəcək və geri qalan 223.7 milyard ABŞ dolların isə özəl sektorun investisiyaları hesabına təmin olunacağı gözlənilir [8]. Digər məsələ son istehlakçıların yaşıl enerjiyə təşviqidir. Burada əsas problem subsidiyalaşdırılmış enerji ilə istehlakçıların özlərinin istehsal edə biləcəyi (məs: günəş panelləri vasitəsilə) enerjinin arasındakı qiymət fərqi. Qiymətlərin aşağı olması kiçik miqyaslı son istehlakçıları yaşıl enerjiyə sövq etmədiyindən burada dövlətin görə biləcəyi əsas iş tariflərin yüksəldilməsi və kiçik

yaşıl enerji istehsalçıları investisiyalaşdırmaq ola bilər [12]. Uzaq əyalətlərdə enerji istehsalında dizel, benzin və ya odun istifadə olunur ki, bu ərazilərdə kiçik həcmli də olsa yaşıl enerji istehsalçıları formalaşdırmaq Qazaxıstanın global iqlim dəyişikliyi üzrə addımlarına töhfə verir. 2020-ci il statistikasına görə Qazaxıstanda karbon emissiyası 232.2 milyon ton ekvivalentində olmuşdur. Dünya üzrə Qazaxıstan 14-cü ən böyük karbon emissarıdır [10]. Milli valyutanın dəyişən məzənnəsi də investorlar üçün potensial problemlər sırasındadır. Məlumdur ki, texnika və texnologiyalar Qazaxıstana ixrac olunur. Bu istiqamətdə dövlət artıq zəruri addımlar atmışdır. Belə ki, əvvəllər fəaliyyətə başlayan sonra tarif indeksasiyası tətbiq edilirdisə, 2022-ci ildən inşaat mərhələsinin aparılması da tarif indeksasiyasına əlavə edilmişdir.

AVROPADA HİDROGEN TƏLƏBİ VƏ YAŞIL İPƏK YOLU

Avropa İttifaqı (Aİ) 2030-cu ilədək 10 milyon ton hidrogen istehsalı və eyni həcmdə idxal həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Qəbul edilmiş planlara görə ittifaq ərazisində yalnız yaşıl hidrogen istehsalı olunacaqdır, lakin idxalda isə yaşıl hidrogenlə paralel həm də mavi hidrogenə üstünlük veriləcəkdir. 2050-ci ilə qədər Aİ-nin hidrogen tələbinin 53 milyon tona çatması gözlənilir. Bu tələbin 42%-i liman şəhərlərinin payına düşür. Hidrogenə böyük tələb olacağı gözlənilən ölkələr Belçika, Danimarka, Niderland və Almaniyadır (əsasən şimal əraziləri) və bu ölkələrin hidrogen istehlakı 40-80% arasında dəyişəcəkdir. Yaşıl və mavi hidrogenin idxalı Şimali Afrikadan – Mərakeş, Əlcəzair, Misir, Orta Şərqdən – Oman, Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər, Cənubi Amerikadan – Çili və daha uzaq regionlardan – Avstraliyadan təmin olunması istiqamətində addımlar atılmaqdadır [14, 16]. Qazaxıstan 2021-ci ildən dünya üzrə neft istehsalının 2%-ni özündə ehtiva edir. 2050-ci ildə global olaraq hidrogen ehtiyacı 660 milyon tona çatacaqdır, əgər Qazaxıstan burada neft istehsalı rəqəminə 2%-ə çatsa bu ölkə üçün ildə 13.3 milyon ton hidrogen istehsalı deməkdir [15].

Aİ ilə Qazaxıstan arasında 2022-ci ildə yaşıl hidrogenin istehsalı və ixracı barədə anlaşma imzalanmışdır. Dəyəri 50 milyard ABŞ dolları olan saziş Qazaxıstanda 20 qiqavat gücündə yaşıl enerji stansiyalarının yaradılmasını və elektrolizlər vasitəsilə 2 milyon ton yaşıl hidrogenin istehsalını planlaşdırır. Manqıştau regionunda Kurik limanı yaxınlığında su elektrolizləri vasitəsilə yaşıl hidrogen istehsal olunacaq və beləcə 2030-cu ildə Aİ-nin 10 milyon ton hidrogen idxalının 20%-ni Qazaxıstan təmin edəcəkdir [6]. Qeyd edək ki, Qazaxıstan tam şəkildə 2 milyon ton yaşıl hidrogenin ixracına 2032-ci ildən başlayacaqdır. Layihəni İsveçin Svevind şirkəti həyata keçirəcəkdir. Həmçinin 2022-ci ildə Qazaxıstan, Almaniya, İtaliya və İspaniya şirkətlərinin iştirakı ilə Yaşıl Hidrogen Alyansı yaradılmışdır. Hyrasya One (Svevind şirkətinin törəməsi) və Fortescue Future Industries şirkətlərinin layihələri Qazaxıstanın Manqıştau və Atrau bölgələrində həyata keçiriləcəkdir. Bu layihələr inşaat mərhələsində 3500 daimi olaraq isə 1800 nəfərlik iş yerinin yaradılmasına rəvac verəcəkdir [2]. Xəzər dənizinin sahilində yaradılan hidrogen habı Xəzər-Qara dəniz və ya dəmir yolu vasitəsilə Avropaya çatdırılacaqdır. Bu o deməkdir ki, Qədim İpək Yolu Yaşıl Hidrogen İpək Yoluna transformasiya olunacaqdır. Hazırda Asia-Sakit və Avropa marşrutu üzrə hidrogen ixracı qiyməti kiloqram üzrə müvafiq olaraq 6.65 və 8.18 ABŞ dollarıdır [10]. Qazaxıstanın 2 milyon ton yaşıl hidrogenin ixrac qiymətini kiloqram üzrə 8 ABŞ dollarından hesablasaq 2032-cü il üçün bu qiymət 16 milyard ABŞ dolları təşkil edə bilər.

Qazaxıstanın 2 milyon ton yaşıl hidrogen ixrac edəcəyi məlum olduğuna görə ölkənin daha çox hidrogen istehsalı üçün nə qədər ehtiyata sahib olması əlbəttə sual doğurur və yaşıl hidrogenin istehsalı üçün tələb olunan ehtiyacların qiymətləndirilməsi zəruridir. Belə ki, 2 milyon ton yaşıl hidrogen istehsalı 30 qiqavat güc tələb edirsə 5 milyon ton 75 qiqavat, 10 milyon ton isə 150 qiqavat bərpa olunan enerjiyə ehtiyac duyur [15]. Hipotez olaraq götürüb kiloqramı 5-8 ABŞ dollarından proqnozlaşdırsaq əgər Qazaxıstan 5 milyon ton hidrogen ixrac edə bilsə ixracdan 25-40 milyard, 10 milyon ton ixrac etsə 50-80 milyard ABŞ dolları gəlir əldə edə bilər. Bu rəqəmlər gələcəkdə yaşıl enerji ixracının neft qədər gəlir qazandığını göstərir.

Aİ-nin öz gələcək yaşıl hidrogen təminatını təmin edən ölkələr sırasına Qazaxıstanı əlavə etməsində əsas məsələ ölkənin təkcə geniş bərpa olunan enerji resursları ilə zəngin olmasında deyil. Çünki Avropa dövlətlərinin ərazisində də müəyyən dərəcədə böyük potensial mövcuddur. Yaşıl enerji və hidrogen təminatında Qazaxıstanın seçilməsi ölkənin qiymətli metallarla zəngin olmasındadır ki, bu metallar vasitəsilə batareyaların, turbinlərin, günəş panellərinin və elektrolizlərin istehsalı mümkündür. Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunanların istehsalı üçün lazım olan qiymətli metallar ümumi, kritik və nadir yer elementləri olaraq təsnifləşdirilir. Qazaxıstan isə onların istehsalı üçün lazım olan 27 elementdən 18-ni istehsal etmək iqtidarındadır. Yerdə qalan 9 metal isə ölkədə tədqiqat-axtarış mərhələsindədir. Bundan əlavə su ehtiyatları problemi də avropalıların hesaba qatdığı məsələlər sırasındadır. İspaniya və İtaliya təkcə bu mövzuda problemsiz görünə bilər lakin ümum Aİ üçün hidrogen istehsalında sudan istifadə mübahisəlidir. Aparılan araşdırmalara görə 2-10 milyon ton arasında yaşıl hidrogenin istehsalı Qazaxıstanın hazırda sənaye sahələrinin istifadə etdiyi suyun 0.6-3% arasında dəyişir. İl ərzində sənaye sahələri 5.9 km^3 su istehlak edərsə 2 ilə 10 milyon ton arasında yaşıl hidrogen istehsalının tələb etdiyi suyun miqdarı il ərzində müvafiq olaraq 0.036 və 0.18 km^3 ola bilər [15].

Hidrogenin istehsalı və depolanması zamanı enerjinin 37%-i geri alınır və geri qalan 63% tam istehlak olunur ki, bu da özlüyündə çox sərfəlidir. Lakin hidrogenin əsas çatışmazlığı onun istehsal xərcidir [5]. Aİ üçün yaşıl hidrogenin qiymət problemi mövcuddur. Belə ki, təbii qazdan hidrogen əldə etmək kiloqramı təxminən 1,50 dollara başa gəlirdi halda təmiz hidrogenin hər kiloqramı təxminən 5 dollara başa gəlir. İstehsalda bu xərcin azaldılması üçün elektrolizatorların səmərəliliyinin, davamlılığının və istehsal həcmının artırılması, yan məhsul kimi karbon dioksit qazı deyil, qatı karbon əmələ gətirən piroliz prosesinin təkmilləşdirilməsi və "qabaqcıl yollar"ın təşviqidir ki, bu istiqamətdə mümkün həllərdən biri fotoelektrokimyəvi yanaşmadır və burada günəş işığı və xüsusi yarımkeçiricilər suyu günəş işığına və hidrogenə parçalamaq üçün istifadə olunur tələb olunur [5].

Hidrogen daşınmasında problemlər mövcuddur. Hidrogenin təbii qazla müqayisədə depolanması asandır lakin ixracda eyni sözü demək mümkün deyil. Əgər likvidləşdirilmiş təbii qazın (LNG) mənfə 162 dərəcə selsiusda saxlanması gərəkdirsə, hidrogen mənfə 253 dərəcədə saxlanıla bilər [16]. Uzun məsafələrdə daşınma zamanı 30% enerji itkisi qaçılmazdır və əlavə olaraq hidrogeni idxal edən terminallarda onun yenidən qaz halına gətirilməsi 5% itki ilə müşayiət olunur. Ona görə bəzi ölkələr yaşıl ammoniyaya (NH_3) üstünlük verirlər çünki onu mənfə 33 dərəcə selsiusda saxlamaq mümkündür.

Hidrogen ixracı üçün qaz kəmərlərinin istifadəsi mümkündür. Belə ki, qaz kəmərlərinin modifikasiyasından sonra hidrogen daşınması mümkün ola bilər. Qazaxıstanın Xəzər dənizi ilə qonşu ölkəsi olan Azərbaycanın Avropaya qaz kəmərləri mövcuddur lakin belə bir infrastruktur Qazaxıstan tərəfindən formalaşdırılmamışdır. Ona görə Avropaya yaşıl hidrogen ixracı üçün aşağıdakı marşrutlar nəzərdən keçirilə bilər:

1. Hidrogen kəmərinin çəkilişi;
2. Ammonia formasında ixrac (bu gəmilərlə həyata keçirilə bilər);
3. Dəmiryolu və quru yollarla (ammonia şəklində). Dəmiryolu ilə çatdırılmada hazırda ən optimal marşrut Azərbaycan üzərindən Orta dəhlizdir. Gəmilərlə Azərbaycana, oradan dəmiryolu ilə Gürcüstana (Gürcüstanın limanları ilə Rumıniyaya) və Türkiyə üzərindən Avropaya çatdırıla bilər.

Qazaxıstanda yaşıl hidrogen istehsalının və ümumiyyətlə yaşıl enerji istehsalının geniş vüsət alması üçün hüquqi bazanın formalaşdırılması zəruridir. Beynəlxalq Bərpa olunan Enerji Agentliyi (IRENA) yaşıl hidrogen əsaslı siyasətin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı tövsiyələrin icra olunmasını məqsədəuyğun hesab edir [1]:

1. Milli Hidrogen Strategiyası. Hökumət istehsal olunacaq yaşıl hidrogenin hədəf miqdarını müəyyən etməli və xüsusi strategiya hazırlamalıdır. O, həmçinin investorlara göstərəcəyi dəstəyin həcmi müəyyən etməlidir;

2. Prioritetlərin müəyyən edilməsi. Hökumət hidrogenin tətbiq oluna biləcəyi sənaye sahələrini müəyyən etməlidir;

3. Orijinallıq zamanəti. Hökumət investorlardan hidrogen emissiyası həcmnin istehsal və daşınma ilə bağlı bütün mərhələlərdə dekarbonizasiya məqsədləri üçün effektiv olduğunu sübut etməyi tələb etməlidir. Karbon emissiyaları hidrogenin istehsal və son istehlak mərhələlərini özündə ehtiva etdirməlidir. Beləcə hökumət ixrac edilən yaşıl hidrogenin Aİ və digər ölkələrin ehtiyac və tələblərini təmin etməsinə əmin olacaq;

4. İdarəetmə sistemi və təşviq. Hökumət milli iqtisadiyyata maksimum fayda gətirmək üçün yeni iş yerləri və çoxsaylı sənaye sahələri yaratmaqla hidrogen siyasətinin sosial sahəni əhatə etməsinə təmin etməlidir.

ÖZBƏKİSTAN TƏCRÜBƏSİ

2022-ci ildə Özbəkistan 2022-2026-cı illər üzrə inkişaf strategiyası qəbul etmişdir. Strategiyanın əsas məqsədi hidrogen enerjisinin geniş həcmdə inkişafına nail olmaqdır. Həmçinin "yaşıl iqtisadiyyat" aspektindən ona uyğun olan texnologiyaların bütün sektorlar tərəfindən mənimsənilməsi və istifadəsi strateji hədəf qoyulmuşdur [12]. Qoyulan hədəflərə müvafiq olaraq 2024-cü ilə qədər yeni texnologiyaların (hidrogen mənimsəyən, metal hidrid daşıyıcıları, hidrogen istehsalı üçün nanokatalizatorlar və günəş enerjisi ilə işləyən elektroliz) inkişafı, eyni zamanda gənc alim və mütəxəssislər üçün nüfuzlu xarici tədqiqat mərkəzləri və universitetlərində elmi təcrübələrin təşkili nəzərdə tutulur. Hidrogen enerjisi sahəsində onun istehsalı, saxlanması və nəqli texnologiyalarının yaradılmasına yönəlik tədqiqat və inkişaf proqramının bir hissəsi olaraq aşağıdakıların formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

1. Ammonyak və hidrogen yanacaq elementlərindən istifadə edən hidrogenlə işləyən nəqliyyat vasitəsinin eksperimental prototipi;

2. Yaşıl hidrogen yanacağından istilik və elektrik enerjisi istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş eksperimental-pilot qurğu;

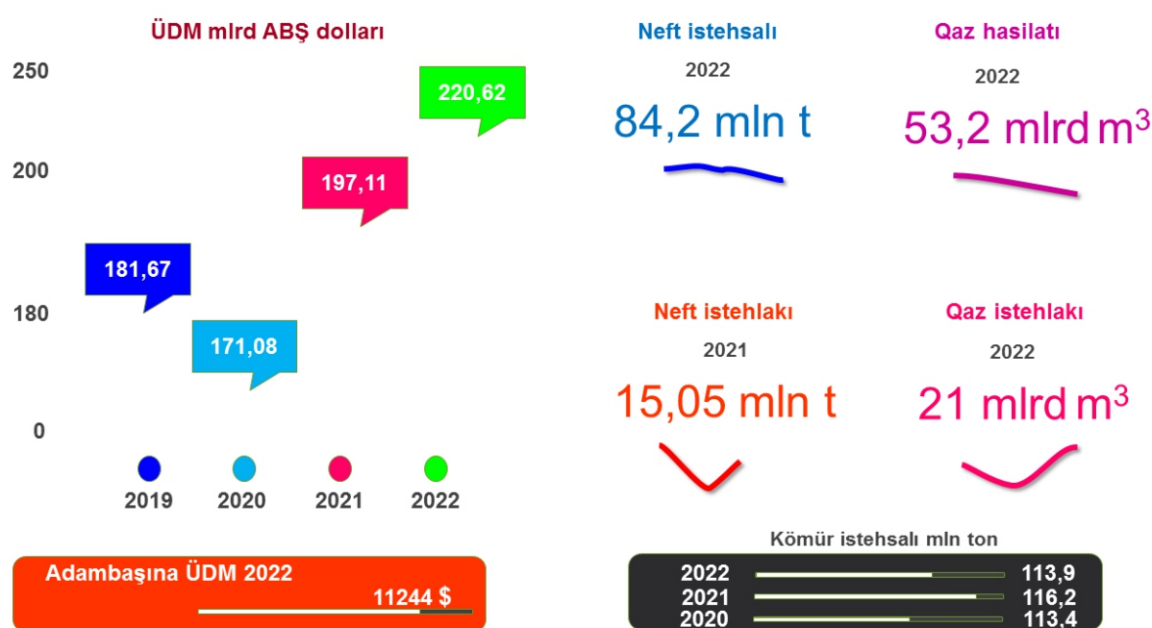
3. Hidrogen enerjisi sahəsində standartların, qaydaların və təlimatların formalaşdırılması və tətbiqi üçün metodologiyalar.

Göründüyü kimi Qazaxıstanın cənub qonşusu Özbəkistan yaşıl hidrogen sahəsində irimiqyaslı addımlar atmaqdadır. Qazaxıstanın da hidrogen sahəsində qanunvericilik və hüquqi-normativ bazanı təkmilləşdirməsi qarşıya qoyduğu 2060 karbon-neytral ölkə hədəfinə sürətlə irəliləməsi üçün daha genişmiqyaslı addımlar atması vacibdir.

QAZAXISTANDA MÖVCUD ENERJİ İSTEHSALI VƏ ÜDM

Bərpa olunan enerji sahəsində böyük potensialı Qazaxıstanı gələcək dövr üçün yeni növ enerji ixrac edən ölkələr sırasına qatacaq. Ancaq bu günkü Qazaxıstanın inkişafı əlbəttə ki, ənənəvi növ enerji hesab olunan karbohidrogen resurslarının istehsal və ixracına əsaslanır. İl ərzində 60 milyon tondan artıq neft ixrac edən ölkənin qaz ehtiyatları trilyon kubmetrlə ölçülsə də bu qaz şəbəkə sisteminin və qazlaşma səviyyəsinin zəifliyinə görə kömür istehsalı 100 milyon tonun üzərindədir. Qazaxıstanın ümumi daxili məhsulu (ÜDM) və karbohidrogen istehsalı və istehlakı barədə ətraflı məlumat qrafik 2-də göstərilmişdir. Qrafik 2 göstərir ki, Qazaxıstanda neft istehsalı 2022-ci il üçün 84.2 milyon ton və qaz hasilatı 53.2 milyard kubmetr təşkil etmişdir. Neft və qaz istehsalında cüzi azalma müşahidə olunsada onların istehlakı artıb-azalmada fərqlidir.

Qrafik 2. Qazaxıstanın karbohidrogen istehsal/istehlakı və ÜDM-i

Mənbə: [4, 7] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İstehsal və istehlak rəqəmlərinin alt hissəsində həmin enerji növünün son 3 il ərzindəki dinamikası göstərilmişdir. 2021-ci il üçün neft istehsalı 15.05 milyon ton, qaz istehsalı isə 21 milyard kubmetr olmuşdur. Qazaxıstan iqtisadiyyatının əsas drayveri neft istehsalı və ixracıdır. Qrafikdən anlaşıldığı kimi ölkə istehsal etdiyi neftin 80%- hissəsini ixrac edir. 50 milyard kubmetrin üzərində qaz hasil etsə də ölkənin əsas problemlərindən biri elə məhz qaz təchizatıdır. Çünki neft hasilatı zamanı neft quyularında təzyiqin saxlanması üçün quyulara qaz vurulur. Bu təxminən hasil olunan qazın 60% civarını əhatə edir. Ona görə Qazaxıstan qonşu ölkələrdən qaz idxal etmək məcburiyyətindədir. Son 2021-2022-ci illərdə qaz sahəsində problemlərə görə qaz ixrac həcmi kəskin enmişdir. Yetərli səviyyədə qaz olmadığına görə ölkə ərazisində kömürdən istifadə edilir. Yuxarıdakı qrafikdən görünür ki, Qazaxıstanın 2020-2022-ci illərdə kömür istehsalı 113-116 milyon ton arasında dəyişir. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi kömürdən elektrik istehsalında daha geniş istifadə olunur və qazla təmin olunmayan bölgələr kömürdən aktiv istifadə edir. Məhz yaşıl enerjinin inkişafı gələcəkdə kömürdən istifadəni və karbon emissiyasını azaltmağa yardım edəcək. Qeyd etmək lazımdır ki ölkənin qazlaşma səviyyəsi 60% səviyyəyə çatmır və 2030-cu ildə dövlət qazlaşma prosesini sürətləndirmək niyyətindədir. Qazaxıstan üçün qarşıda duran mərhələlər qazlaşma səviyyəsini yüksəltmək, kömür istehlakını sıfıra endirmək və bərpa olunan enerji resurslarının istifadəsinin aktiv fazasına keçid etməkdir.

ÜDM göstəricilərinə gəldikdə isə qrafikdə bu göstərici 2019-2022-ci illəri əhatə edir və 2020-ci ildə global iqtisadiyyatın Covid-19 pandemiyasından əziyyət çəkdiyi vaxtda Qazaxıstan iqtisadiyyatı da bundan təsirlənmişdir. 2021-2022-ci illər pandemiyadan sonrakı bərpa dövrünü xarakterizə edir və ÜDM həcmi müvafiq olaraq 197.11 və 220.62 milyard ABŞ dolları olmaqla yüksəliş trendindədir. Bu trendin digər səbəbi Qazaxıstanın daha çox neft ixracı həyata keçirməsi və global neft qiymətləridir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin davamlı inkişafının əsasını təşkil edəcəyindən bu sahənin prioritet təşkil etməsi zəruridir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan araşdırma nəticəsində Qazaxıstanın nəhəng bərpa olunan enerji resurslarına sahib olduğu və daha iri həcmdə bu potensialı reallaşdırmaqla iqtidarında olduğu təsdiqlənmişdir. Karbon-neytral ölkə proqramı ilə 2060-cı ilədək Qazaxıstanın sıfır istixana qaz emissiyası ölkəsi olmaq barədə hədəfləri təqdirə layiqdir və əsrimizin çağırışları ilə uzlaşmaqdadır. Hipotez olaraq düşünülə Qazaxıstanın 5 və 10 milyon ton yaşıl hidrogen ixracının ona 25-80 milyard ABŞ dolları aralığında gəlir qazandıracağı tədqiqat zamanı vurğulanmışdır. Bu, dövlətin neft gəlirlərini əvəzləyə və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı global öhdəlik çərçivəsində də Qazaxıstanın yeni enerji növlərindən gəlirini təmin edə bilər. Xüsusilə Qazaxıstanda bərpa olunan enerji resursları – külək turbinləri, günəş panelləri və elektrolizlərin istehsalı üçün qiymətli metallar mövcuddur. Ölkənin su ehtiyatları nöqtəyi-nəzərdən də yaşıl hidrogen istehsalı az sərfiyyatlıdır. Aparılan tədqiqat işi nəticəsində Qazaxıstanın yaşıl inkişafı kontekstində müəyyən təkliflər formalaşdırılmışdır:

1) Hələ Aİ ilə Qazaxıstan arasında ixrac marşrutu təyin olunmadığından Aİ ilə yaşıl hidrogen ixracı sahəsində anlaşmanın nəticəsi olaraq istehsal olunacaq hidrogenin Azərbaycan vasitəsilə Avropaya çatdırılması məqsədəmüvafiqdir;

2) Yaşıl hidrogen istehsalında xərcin azaldılması üçün elektrolizatorların səmərəliliyinin, davamlılığının və istehsal həcmının artırılması, yan məhsul kimi karbon dioksid qazı deyil, qatı karbon əmələ gətirən piroliz prosesinin təkmilləşdirilməsi və "qabaqcıl yollar"ın təşviqidir ki, bu istiqamətdə mümkün həllərdən biri fotoelektrokimyəvi yanaşmadır və burada günəş işığı və xüsusi yarımkeçiricilər suyu günəş işığına və hidrogenə parçalamaq üçün istifadə olunur;

3) Yaşıl hidrogenin istehsal həcmının artırılması. Çünki ölkə ərazisində yaşıl enerji istehsalını formalaşdırmaq üçün lazım olan qiymətli metalların 70%-ə yaxını mövcuddur;

4) IRENA-nın tövsiyə etdiyi 4 müddəanı inkişaf strategiyasında nəzərə almaq;

5) Bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı qarşısında dayanan əngəllərdən biri hüquqi-normativ və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsidir. İnvestorlar üçün güzəştə nəzərdə tutan mövcud qanunvericiliyə yaşıl hidrogen istehsalı sahəsini də əlavə etmək bu istiqamətdə addımları sürətləndirər;

Qonşu ölkə Özbəkistanın yaşıl hidrogen xüsusunda qəbul etdiyi strategiyanı Qazaxıstan səviyyəsində uyğunlaşdırmaqla həyata keçirmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Amangeldy, S. Kazakhstan: Green Hydrogen In Kazakhstan: Barriers: [Electronic resource] / Mondaq. – May 19, 2022.
<https://www.mondaq.com/renewables/1194500/green-hydrogen-in-kazakhstan-barriers>
2. Anderson, V.N. Excerpts from 'Touching Hydrogen Future': Kazakhstan, 2049: [Electronic resource] / Illuminem. – August 30, 2023.
<https://illuminem.com/illuminemvoices/excerpts-from-touching-hydrogen-future-kazakhstan-2049>
3. Barlow, J. Kazakh Energy for German Cash: A New Power Partnership? / J.Barlow, S.Rzegocki. [Electronic resource] / The Center for European Policy Analysis. – April 26, 2023.
<https://cepa.org/article/kazakh-energy-for-german-cash-a-new-power-partnership/>
4. bp Statistical Review of World Energy 2022.- 58p
5. Clifford, C. Hydrogen power is gaining momentum, but critics say it's neither efficient nor green enough: [Electronic resource] / CNBC. – January 14, 2022.
<https://www.cnbc.com/2022/01/06/what-is-green-hydrogen-vs-blue-hydrogen-and-why-it-matters.html>

6. Dezem, V. Kazakhstan Signs Deal to Make Hydrogen at a \$50 Billion-Plant: [Electronic resource] / Bloomberg. – October 27, 2022.
<https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-10-27/kazakhstan-signs-deal-to-make-hydrogen-at-a-50-billion-plant>
7. Kazakhstan GDP 1990-2023: [Electronic resource] / Macrotrends.
<https://www.macrotrends.net/countries/KAZ/kazakhstan/gdp-gross-domestic-product>
8. Kazakhstan Needs \$610 Billion in Investments in Low-Carbon Technologies: [Electronic resource] / The Astana Times. – March 3, 2023.
<https://astanatimes.com/2023/03/kazakhstan-needs-610-billion-in-investments-in-low-carbon-technologies-says-minister/>
9. Kazakhstan: To Be Or Not To Be? Hydrogen Project In Kazakhstan: [Electronic resource] / Mondaq. – August 31, 2023.
<https://www.mondaq.com/renewables/1360862/to-be-or-not-to-be-hydrogen-project-in-kazakhstan>
10. Kazakhstan's Road to Net Zero GHG Emissions // D.Zhumabayev, A. Bakdolotov, R. Miglio [and others] – Astana: National Conservation Initiative, - 2022. – 90 p.
11. Okunlola A, Techno-economic assessment of low-carbon hydrogen export from Western Canada to Eastern Canada, the USA, the Asia-Pacific, and Europe / A. Okunlola, G. Temitayo, G.Di Lullo, M. Davis [and others] // The International Journal of Hydrogen Energy, - 2022, volume 47, issue 10, - p. 6437-6974
12. Satubaldina, A. Kazakhstan Powers Ahead, Unleashing Potential of Renewable Energy Under Critical Challenges: [Electronic resource] / The Astana Times. – June 2, 2023.
<https://astanatimes.com/2023/06/kazakhstan-powers-ahead-unleashing-potential-of-renewable-energy-under-critical-challenges/>
13. Statistical review of World Energy 2023 / Energy institute. – 64p
14. Study on hydrogen in ports and industrial coastal areas / Clean Hydrogen Partnership - Brussel: Clean Hydrogen JU, - 2023. 251 p.
15. Tleubergenova, A. Resource assessment for green hydrogen production in Kazakhstan / A. Tleubergenova, Y. Abuov, S. Danenova [and others] // The International Journal of Hydrogen Energy, - 2023, volume 48, issue 11, - p. 16232-16245
16. Umbach, F. The future of global hydrogen: [Electronic resource] / Geopolitical Intelligence Services. – September 15, 2023.
<https://www.gisreportsonline.com/r/green-hydrogen/>

GREEN EXPORT OF KAZAKHSTAN: DEVELOPMENT OPPORTUNITIES AND PROBLEMS

Magsud GULIYEV

SUMMARY

On a global scale, geopolitical conflicts and climate change issues in our current world are pushing to limit or eliminate the use of traditional energy types and transition to new and renewable energy types. In this regard, the preparations of hydrocarbon-rich Kazakhstan for the new era, the plans and programs adopted, and especially the investigation of the production and export of new types of energy are of urgent importance. The study examined hydrogen types, Kazakhstan's new green energy agreement with the European Union, hydrogen export routes, transportation challenges, changes in the legislative framework for green energy development in the country. In parallel with this, the European Union's need for green hydrogen, the level of

demand for green hydrogen at the global level until 2050, the level of water consumption volume for the production of green hydrogen in Kazakhstan, and the form of export to Europe have not been determined, so the article proposed possible options for the delivery of green hydrogen.

Keywords: *green energy, hydrogen, carbon, emission, EU, renewable energy*

ЗЕЛЕНый ЭКСПОРТ КАЗАХСТАНА: ВОЗМОЖНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ

Марсуд ГУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В глобальном масштабе геополитические конфликты и проблемы изменения климата в современном мире подталкивают к ограничению или прекращению использования традиционных видов энергии и переходу к новым и возобновляемым видам энергии. В этой связи актуальное значение приобретают подготовка богатого углеводородами Казахстана к новой эпохе, принятые планы и программы, и особенно исследование производства и экспорта новых видов энергии. В исследовании были рассмотрены типы водорода, новое соглашение Казахстана о зеленой энергетике с Европейским Союзом, маршруты экспорта водорода, проблемы транспортировки, изменения в законодательной базе для развития зеленой энергетике в стране. Параллельно с этим возросла потребность Европейского Союза в зеленом водороде, уровень спроса на зеленый водород на мировом уровне до 2050 года, уровень объемов потребления воды для производства зеленого водорода в Казахстане и форма экспорта в Европу. не определены, поэтому в статье предложены возможные варианты доставки зеленого водорода.

Ключевые слова: *зеленая энергетика, водород, углерод, выбросы, ЕС, возобновляемые источники энергии.*

Мəqalə redaksiyaya daxil olub: 24.07.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.08.2023

Çapa qəbul olunub: 14.11.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**THE ROLE OF TRANS-
CAUCASUS TRANSIT
CORRIDOR IN THE ECONOMIC
DEVELOPMENT OF THE
SOUTH CAUCASUS REGION**

№ 3(8)-2023
səh. 77-87

Muhammad GULAHMADOV
Institute of Economics,
Azerbaijan National Sciences of Academy
(ANAS)

gulahmadovmahammad@gmail.com

The role of Trans-Caucasus Transit Corridor in the economic development of the South Caucasus region

Muhammad GULAHMADOV

Institute of Economics,
Azerbaijan National Sciences of Academy (ANAS)

ABSTRACT

The Trans-Caucasus Transit (TCT) Corridor has emerged as a linchpin for the economic transformation of the South Caucasus region. This article delves into the profound implications of the corridor on the region's economic expansion, trade dynamism, and heightened connectivity. It meticulously investigates the multifaceted impact, as well as the nuanced challenges and prospects that accompany this pivotal infrastructure project. The TCT Corridor has become the conduit for enhanced economic integration, fostering an environment conducive to increased foreign investments and bolstering regional collaboration. This transformative infrastructure has effectively linked the South Caucasus with broader global markets, triggering a surge in trade volumes and catalyzing economic growth. Nevertheless, the path forward is not devoid of hurdles; persistent political conflicts and institutional frailties remain impediments to realizing the corridor's full potential. Overcoming these obstacles necessitates pragmatic solutions and concerted efforts at both national and international levels. In summation, the Trans-Caucasus Transit Corridor holds the promise of catalyzing sustainable economic development across the South Caucasus region. To fully harness its potential, policymakers must address existing challenges with steadfast determination, cultivating an environment conducive to lasting prosperity through robust cooperation and strategic investments.

Keywords: *Trans-Caucasus Transit Corridor, EU, Azerbaijan, South Caucasus, economic development, transport routes.*

JEL kodu: *F00, F15, N7*

INTRODUCTION

The South Caucasus region has witnessed significant economic growth and transformation in recent years. One of the key drivers of this growth is the Trans-Caucasus Transit Corridor, which has facilitated the movement of goods, services, and people across the region [4]. The corridor has connected Azerbaijan, Georgia, and Turkey, enabling them to integrate into international commodity markets and attract foreign investment [4, 5]. This article aims to analyze the role of the Trans-Caucasus Transit Corridor in the economic development of the South Caucasus region. The Trans-Caucasus Transit Corridor has played a vital role in promoting economic integration and trade within the South Caucasus region. It has provided a reliable transit route that bypasses Russian and Iranian territories, making it an attractive option for energy transit and diversification of energy sources [3]. This has increased the region's connectivity with global markets and enhanced its economic competitiveness [3]. The corridor has also facilitated the growth of high-energy exports from Azerbaijan, which has had a positive impact on the region's economic growth [4, 5]. The Trans-Caucasus Transit Corridor has fostered regional cooperation and connectivity. It has created opportunities for collaboration among the countries in the region, leading to the development of joint infrastructure projects and the establishment of economic zones [3]. The corridor has also attracted the attention of major global players, such as China and the European Union, who see the region as strategically important for their economic interests [4]. This has further enhanced the region's connectivity and potential for economic development.

LITERATURE REVIEW

Policy initiatives aimed at reducing the developmental disparities between less developed and more developed regions hold significant promise for alleviating interregional inequality. As a result, the concepts of region and development have become increasingly intertwined, with regional development gaining prominence over time. The development of efficient transport corridors plays a pivotal role in optimizing national transit resources, localizing industrial production along their routes, expanding exports, and fortifying intercontinental connections among states and regions. Particularly for landlocked countries, international cooperation is vital for gaining transit access and advancing transport systems. [11, 12] Landlocked countries typically experience slower economic growth rates, with landlocking reducing average growth rates by approximately 1.5 percent [12].

The escalating volume of trade between Europe and Asia necessitates a comprehensive transcontinental approach to establish convenient transport systems [10]. Without a robust transport network, the development of trade relations is hampered, and regional development lags behind other areas. Historically, trade has been closely intertwined with transport activity since the Middle Ages. The famed "Silk Road," originally connecting the Chinese and Roman Empires, facilitated the exchange of goods and ideas, significantly impacting trade development. Disparities in transport infrastructure distribution among regions can exacerbate regional inequality. Various modes of transport, including road, rail, sea, and air, constitute the transport infrastructure. These systems play a crucial role in delivering end products to their intended destinations rather than merely producing goods. Therefore, developing transport infrastructure is a pivotal factor in achieving regional development. Many economists contend that there exists a direct link between economic development and the expansion of transport infrastructure. [1, 5, 6, 7, 8] The development of the transport system holds particular significance in driving economic progress, as low transport costs enhance productivity. For instance, reduced freight rates for imported goods increase profit margins, stimulate increased production, generate employment, and contribute to overall economic growth. [9, 10, 12] Efficiency in transport activities is imperative for realizing and expanding both imports and exports. The World Bank's comprehensive transport strategy includes the promotion and development of multimodal transport corridors and logistics services. The distinguishing factor among transport corridors lies in their transportation costs, duration, reliability, and safety. A region without a robust transport network will inevitably lag in terms of development. [8, 9]

Transport corridors play a pivotal role in regional development by providing transport and logistics services to the countries situated along their routes (Arnold, 2005). International transport corridors offer opportunities to enhance freight management, institute appropriate legal and regulatory frameworks, streamline border-crossing procedures, attract infrastructure investments, and enhance government-business interactions. The development of transport corridors in the context of Eurasian connectivity optimizes the utilization of national transit opportunities, encourages industrial production localization along corridor routes, and creates conditions for expanding exports and bolstering intercontinental states and regions. [9, 10]

The literature highlights that the development of efficient transport corridors, such as the TCTC, plays a crucial role in advancing regional economic development. By connecting Europe and Asia through the South Caucasus, the TCTC significantly shortens trade routes, lowers transportation costs, and promotes trade and investment. This contributes to economic diversification and growth, which are essential for reducing interregional inequalities. The literature emphasizes that investments in transport infrastructure, like the TCTC, create jobs, stimulate economic activity, and attract foreign direct investment. The expansion and maintenance of the TCTC infrastructure offer opportunities for employment and private-sector participation, fostering economic development in the region. To sum up, the literature review strongly supports the pivotal role of the Trans-Caucasus Transit Corridor in promoting economic development and reducing interregional disparities in the South Caucasus. Through enhanced connectivity, trade facilitation, infrastructure development, and strategic significance, the TCTC

catalyzes regional integration and prosperity. The insights gleaned from the literature underscore the importance of continued investment in and development of the TCTC to unlock its full potential in driving economic growth and reducing regional inequalities in the South Caucasus and beyond.

HISTORICAL CONTEXT AND GEOPOLITICAL SIGNIFICANCE

The Trans-Caucasus Transit Corridor, a comprehensive network of transportation and logistics infrastructure spanning the countries of Azerbaijan, Georgia, and Turkey, has garnered significant attention as a vital trade route connecting the landlocked Central Asian and Caspian Sea regions to global markets. This corridor not only facilitates the movement of goods but also holds the potential to catalyze economic growth, encourage foreign investment, and bolster regional integration. Historically, the Trans-Caucasus region has served as a crossroads for trade between Europe and Asia. The modern iteration of the corridor builds upon this legacy, offering an alternative route for trade that bypasses traditional maritime routes. Geopolitically, the corridor assumes strategic importance, reducing dependence on existing transit routes and enhancing the sovereignty and economic self-reliance of the participating countries. One of the primary economic impacts of the Trans-Caucasus Transit Corridor is its potential to enhance trade connectivity. By reducing transit times and costs, the corridor enables more efficient movement of goods between the Caspian and Black Seas. This improved connectivity contributes to increased trade volumes and diversification of trade partners, consequently fostering economic resilience in the region. The construction and maintenance of the Trans-Caucasus Transit Corridor necessitate significant investment in transportation infrastructure, including railways, highways, ports, and logistics facilities. These investments create a positive ripple effect, generating employment opportunities, stimulating local economies, and attracting foreign direct investment (FDI). Based on the provided arguments above, the author generalized the core aspects of the Trans-Caucasus Transit Corridor depicted in Table 1.

Table 1. Core aspects of the Trans-Caucasus Transit Corridor

Infrastructure Development and Investment	Infrastructure development is a key component of the Trans-Caucasus Transit Corridor's success. The EU's expertise and financial support can play a crucial role in modernizing and expanding transportation networks, improving border crossings, and fostering sustainable development along the route. Investment in infrastructure can create jobs, stimulate local economies, and contribute to the realization of the corridor's potential.
Geopolitical Considerations and Regional Stability	The geopolitical dynamics of the region present both opportunities and challenges for EU-Azerbaijan relations within the corridor. Cooperation in infrastructure and trade can contribute to stability and economic growth, but unresolved conflicts and tensions in the broader region may impact the corridor's effectiveness. Diplomatic efforts and multilateral cooperation are essential to navigate these challenges.
Regulatory Harmonization and Trade Facilitation	Efficient and harmonized regulations are crucial for the smooth functioning of the Trans-Caucasus Transit Corridor. The EU's experience in regulatory alignment can support Azerbaijan in implementing international trade standards, simplifying customs procedures, and ensuring the corridor's competitiveness.
Sustainability and Environmental Concerns	As the Trans-Caucasus Transit Corridor develops, it is imperative to address environmental and sustainability considerations. The EU can collaborate with Azerbaijan to implement eco-friendly practices, promote energy efficiency, and invest in green technologies to mitigate the corridor's environmental impact.
Magnetism for Foreign Direct Investment (FDI)	The corridor's operational efficacy augments the allure of the region to foreign investors. The provisioning of reliable and efficacious transit routes mitigates logistical impediments, thus engendering heightened attractiveness for enterprises seeking to establish a substantive foothold within the region.
Energy Transit	The strategic geographical positioning of the South Caucasus engenders its pivotal role as an energy transit conduit. Noteworthy pipelines such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline and the Southern Gas Corridor substantially contribute to regional economic advancement by facilitating the global distribution of energy resources from the Caspian Sea.

Source: World Bank, TCTC website, President Administration of the AR.

The Trans-Caucasus Transit Corridor serves as a pivotal catalyst for the economic advancement of the South Caucasus region. This corridor, a confluence of transportation routes encompassing roadways, railways, pipelines, and maritime facilities, is instrumental in establishing a seamless linkage between the nations of Armenia, Azerbaijan, and Georgia with international markets. Its consequential role lies in its capacity to expedite trade, amplify connectivity, and beckon investments, thereby constituting a fundamental underpinning for the economic augmentation of the region.

The corridor's development also spurs demand for ancillary services, such as banking, insurance, and technology, further contributing to economic growth. It has the potential to act as a catalyst for regional development by fostering the growth of industries along the route. New manufacturing and distribution centers can emerge, capitalizing on the enhanced connectivity and accessibility. Additionally, improved trade links may lead to the transfer of knowledge and technology, promoting innovation and skill development in participating countries. While the Trans-Caucasus Transit Corridor offers significant economic promise, several challenges must be addressed. Geopolitical tensions, regulatory harmonization, and logistical bottlenecks are potential obstacles that could impede the corridor's seamless operation. Mitigation strategies may involve diplomatic efforts to enhance cooperation among participating countries, investment in customs modernization, and the establishment of efficient trade facilitation mechanisms.

EU'S INTERESTS IN TRANS-CAUCASUS TRANSIT CORRIDOR

The European Union (EU) has a vested interest in the Trans-Caucasus Transit Corridor (TCTC) due to its multifaceted advantages and strategic significance. The South Caucasus region, comprising Armenia, Azerbaijan, and Georgia, has emerged as a pivotal geopolitical and economic nexus, and the TCTC serves as a linchpin in the EU's broader regional engagement. The strategic importance of the South Caucasus cannot be overstated. Situated at the confluence of Europe, Asia, and the Middle East, the region has been historically susceptible to geopolitical tensions. The EU views the TCTC as a catalyst for fostering stability and cooperation among regional actors, thereby reducing the risk of conflicts and promoting peaceful conflict resolution.

One of the primary motivations for the EU's involvement in the TCTC is its role in energy transit. The corridor facilitates the transportation of vital energy resources, including oil and natural gas, from the resource-rich Caspian Sea region to European markets. By diversifying energy routes and sources, the EU enhances its energy security, reducing its reliance on traditional suppliers. The TCTC also holds immense potential for trade facilitation. By shortening the distance between Europe and Asia, this corridor substantially reduces transportation costs and transit times. Consequently, the South Caucasus has become an attractive hub for trade and investment, aligning with the EU's ambitions to expand its economic influence in the region.

Furthermore, the EU is committed to promoting regional integration in the South Caucasus. The TCTC aligns with the EU's Eastern Partnership initiative, which seeks to foster closer ties and cooperation between the EU and South Caucasus nations. Enhanced connectivity through the corridor encourages economic interdependence and cooperative solutions to regional challenges.

In terms of economic growth and development, the EU recognizes the transformative potential of the TCTC. Investments in infrastructure and logistics have improved the business environment, attracted foreign direct investment, and generated employment opportunities. This economic development aligns with the EU's broader objectives of fostering prosperity and stability in its neighboring regions. [4,5]

The EU recognizes that the TCTC can play a crucial role in fostering stability and cooperation among the South Caucasus nations, including Azerbaijan. By promoting infrastructure development and connectivity, the EU seeks to reduce the risk of regional conflicts and promote peaceful conflict resolution. The corridor serves as a conduit for the transportation of essential

energy resources, including oil and natural gas, from the Caspian Sea region to European markets. Azerbaijan plays a central role in this process as a key energy producer and exporter. The EU's interest in the corridor is closely tied to diversifying energy routes and sources, thereby enhancing its energy security and diminishing dependence on traditional suppliers. [1, 2]

Therefore, Azerbaijan, as a vital player in the South Caucasus, is a key partner in the TCTC project. The EU is actively engaged in promoting regional integration through the corridor, with Azerbaijan as a willing participant. The TCTC aligns with the EU's Eastern Partnership initiative, fostering closer ties and cooperation between the EU and South Caucasus nations. Enhanced connectivity through the corridor encourages economic interdependence and cooperative solutions to regional challenges. [1]

In conclusion, the European Union's keen interest in the Trans-Caucasus Transit Corridor is driven by a confluence of strategic imperatives, geopolitical considerations, and economic motivations. By supporting infrastructure development and fostering regional cooperation, the EU aims to enhance stability, bolster energy security, and promote economic growth in the South Caucasus. The TCTC represents not just a transportation network but a bridge to a more interconnected and prosperous future for the region and the EU alike.

SIGNIFICANCE OF THE TRANS-CAUCASUS TRANSIT CORRIDOR FOR EU-AZERBAIJAN RELATIONS

The EU and Azerbaijan have been engaged in transport cooperation since the early 1990s, to enhance connectivity and promote economic integration. The establishment of the EU-Azerbaijan high-level transport dialogue has been a significant milestone in strengthening bilateral relations and addressing common challenges in the transport sector [1]. This dialogue has facilitated the exchange of best practices, the harmonization of regulations, and the development of infrastructure projects within the Trans-Caucasus Transit Corridor. The Trans-Caucasus Transit Corridor holds great importance for both the EU and Azerbaijan. For the EU, the corridor provides an alternative route for energy diversification and trade with Asia, bypassing traditional transit routes. It also offers opportunities for increased economic cooperation and investment in the South Caucasus region [1].

The given chronological progression of cooperation along the Trans-Caucasus Transit Corridor underscores the gradual evolution from individual infrastructure projects to a broader vision of comprehensive economic corridors. This journey reflects the determination of the South Caucasus nations and their international partners to foster economic growth, trade facilitation, and regional connectivity through collaborative efforts.

1. Early Collaborative Efforts (Late 20th Century - Early 2000s): The initial seeds of cooperation were sown in the late 20th century as the South Caucasus nations—Armenia, Azerbaijan, and Georgia—recognized the strategic significance of regional connectivity. The dissolution of the Soviet Union in the early 1990s paved the way for these countries to forge their independent paths. Initial infrastructure development and collaborative discussions focused on the potential for trade routes and energy pipelines to stimulate economic growth.

2. Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline (Early 2000s): The inauguration of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline in 2005 marked a pivotal milestone. This collaborative effort involved Azerbaijan, Georgia, and Turkey. The pipeline enabled the transportation of Caspian oil to international markets, bypassing traditional routes and diversifying energy export options. This endeavor showcased the region's capacity for coordinated infrastructure projects.

3. Southern Gas Corridor (2010s): Building on the success of the BTC pipeline, the Southern Gas Corridor initiative emerged. This project, comprising the Trans-Anatolian Pipeline (TANAP) and the Trans-Adriatic Pipeline (TAP), aimed to deliver natural gas from the Caspian Sea to Europe via Georgia, Turkey, Greece, and Albania. This development showcased deeper regional integration and diversification of energy transit routes. [9]

4. European Union Involvement (2010s): The European Union (EU) recognized the potential of the South Caucasus region as a crucial link in its efforts to enhance energy security

and diversification. The EU's involvement led to increased diplomatic engagement and financial support for infrastructure projects, thereby fostering a cooperative atmosphere among the South Caucasus nations and their international partners.

5. Transport Infrastructure Improvement (2010s - Present): Recognizing the broader economic benefits of enhanced transport connectivity, the countries invested in improving road and rail networks. The construction and renovation of key transit routes, such as the East-West Highway, enhanced the region's capacity to facilitate trade and transit, while also fostering cross-border cooperation.

6. Economic Corridor Initiatives (Present): In recent years, discussions have expanded beyond individual projects to encompass the development of comprehensive economic corridors. These initiatives focus on not only transport and energy infrastructure but also trade facilitation, harmonization of customs procedures, and regulatory alignment. Such comprehensive approaches reflect a more holistic vision of regional cooperation.

7. Regional Organizations and Platforms (Present): Regional organizations like the Organization for Democracy and Economic Development (GUAM) and the TRACECA program (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) have provided platforms for dialogue, cooperation, and joint project development. These organizations underscore the commitment of the South Caucasus nations to regional integration.

8. Prospects for Future Growth (Future): As the region continues to evolve, prospects for deeper cooperation remain promising. The potential expansion of trade routes, further energy projects, and advancements in digital connectivity could solidify the Trans-Caucasus Transit Corridor's role as a linchpin for economic development and integration in the South Caucasus. [9]

For Azerbaijan, the corridor enhances its strategic position as a transit hub, attracting foreign investment and promoting economic growth [1]. The corridor also contributes to Azerbaijan's efforts to integrate into the European transport network. [8] The integration of Georgia into the EU transport network is a crucial aspect of the Trans-Caucasus Transit Corridor. Georgia's strategic location and its ongoing efforts to align with EU standards and regulations have positioned it as a key player in the corridor. The EU's engagement with Georgia in transport cooperation not only strengthens EU-Azerbaijan relations but also contributes to regional stability and economic development [7]. However, geopolitical considerations, such as unresolved conflicts in the region, pose challenges to the full realization of the corridor's potential. While EU-Azerbaijan cooperation in the Trans-Caucasus Transit Corridor has made significant progress, there are still challenges to overcome. [7] Harmonizing regulations, improving infrastructure connectivity, and addressing political conflicts are crucial for maximizing the benefits of the corridor [1]. The EU should continue to support Azerbaijan's efforts to enhance transport infrastructure and promote sustainable development in the region. Additionally, closer collaboration between the EU, Azerbaijan, and Georgia is essential for ensuring the smooth functioning of the corridor and realizing its full potential.

CURRENT CHALLENGES

The Trans-Caucasus Transit Corridor has emerged as a crucial transportation route connecting Europe and Asia, with Azerbaijan playing a pivotal role in its development. This article focuses on the EU-Azerbaijan relations within the corridor, examining the historical context and the current state of transport policies and cooperation between the two parties. [1] The objective is to provide a comprehensive analysis of the opportunities and challenges associated with EU-Azerbaijan collaboration in the corridor. Despite the positive impact of the Trans-Caucasus Transit Corridor, there are still challenges that need to be addressed. Political conflicts, such as the protracted conflict in the South Caucasus region [2]. Institutional weaknesses and uneven institution-building also pose challenges to the sustainable development of the region [4]. However, there are opportunities to overcome these challenges and maximize the benefits of the corridor. Strengthening regional cooperation, improving institutional quality, and promoting innovation and entrepreneurship can contribute to

sustainable economic development in the South Caucasus region [5].

CONCLUSION

The Trans-Caucasus Transit Corridor stands as a transformative initiative with far-reaching economic implications for the region and beyond. By bolstering trade connectivity, facilitating infrastructure development, and stimulating regional growth, the corridor has the potential to reshape economic landscapes, strengthen geopolitical ties, and contribute to the prosperity of the nations involved. A sustained commitment to addressing challenges and fostering cooperation will be pivotal in realizing the full economic benefits of this corridor. The EU-Azerbaijan partnership within the Trans-Caucasus Transit Corridor holds significant promise for mutual economic benefit and regional integration. By capitalizing on trade opportunities, fostering infrastructure development, and addressing geopolitical challenges, both parties can contribute to the corridor's success. As this strategic partnership evolves, sustained collaboration and a shared commitment to sustainable and inclusive growth will be key to unlocking the corridor's full potential. Briefly, the Trans-Caucasus Transit Corridor has played a crucial role in the economic development of the South Caucasus region. It has facilitated economic integration, increased trade, and enhanced regional cooperation and connectivity. However, challenges such as political conflicts and institutional weaknesses remain. To maximize the benefits of the corridor and promote sustainable economic development, it is essential to address these challenges and focus on strengthening regional cooperation, improving institutional quality, and fostering innovation and entrepreneurship.

REFERENCES

1. Hajiyeve, B. and Hajiyeve, B. (2021). The European Union–Azerbaijan High-level Transport Dialogue: A Timely Reaction to The Structural Changes? *Journal of Eurasian Studies*, 1(13), 32-41.
<https://doi.org/10.1177/18793665211054516>
2. Imarhiagbe, B., Smallbone, D., Saridakis, G., Blackburn, R., Mohammed, A. (2021). Access to Finance for SMEs in Post-Socialist Countries: The Baltic States and The South Caucasus Compared. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 5(28), 744-774.
<https://doi.org/10.1108/jsbed-01-2021-0036>
3. Iskandarov, K. and Gawliczek, P. (2020). The "New Great Game" In the South Caucasus: Competition for Power and Influence. *Journal of Scientific Papers Social Development & Security*, 1(10), 25-33.
<https://doi.org/10.33445/sds.2020.10.1.4>
4. Niftiyev, I. (2022). A Comparison of Institutional Quality in the South Caucasus.
<https://doi.org/10.14232/eucрге.2022.9>
5. Niftiyev, I., Yagublu, N., Akbarli, N. (2021). Exploring the Innovativeness of the South Caucasus Economies: Main Trends and Factors. *Socioeconomic Challenges*, 4(5), 122-148.
[https://doi.org/10.21272/sec.5\(4\).122-148.2021](https://doi.org/10.21272/sec.5(4).122-148.2021)
Shanava, Z. (2021). Integration Policy of Georgia in the European Union into Transport Network Development. *Intercom*, 13-18.
<https://doi.org/10.51582/interconf.21-22.12.2021.002>
6. Sitikarn, B. and Kankaew, K. (2021). Factors of Trans-Boundary Tourism Sustainable Development in Dynamics of Southeast Asia Regionalization (The Case of Thailand- Laos - China Tourism Cluster). *E3s Web of Conferences*, (284), 10004.
<https://doi.org/10.1051/e3sconf/202128410004>

7. Vincent, S., Braham, W., Lavrishchev, V., Maynard, J., Harland, M. (2016). The Formation and Inversion of the Western Greater Caucasus Basin and The Uplift of the Western Greater Caucasus: Implications For The Wider Black Sea Region. *Tectonics*, 12(35), 2948-2962.
<https://doi.org/10.1002/2016tc004204>
8. Muradov, A., & Hajiyeva, N. (2020). Economic and Legal Assessment Of Illicit Activities During The Occupation Of Karabakh And Its Adjacent Districts. *Society & Politics/Societate Şi Politică*, 14(1).
9. N. Hajiyeva, How to engage with Eastern Partnership Countries, (2019)
https://www.researchgate.net/publication/372860588_THE_FUTURE_OF_EASTERN_PARTNERSHIP_PROGRAMME_HOW_TO_ENGAGE_WITH_SIX_MEMBER_COUNTRIES
10. Vinokurov, E., Ahunbaev, A., & Zaboev, A. (2022). International North–South Transport Corridor: Boosting Russia's "pivot to the South" and Trans-Eurasian connectivity. *Russian Journal of Economics*, 8(2), 159–173.
<https://doi.org/10.32609/j.ruje.8.86617>
11. De Waal, T. (2021, November 8). In the South Caucasus, Can New Trade Routes Help Overcome a History of Conflict? *Carnegie Europe*.
<https://bit.ly/3C9pPHG>
12. Regmi, M. B., & Hanaoka, S. (2012). Assessment of intermodal transport corridors: Cases from North-East and Central Asia. *Research in Transportation Business and Management*, 5, 27–37.
<https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2012.11.002>

CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNUN İQTİSADİ İNKİŞAFINDA TRANS-QAFQAZ TRANZİT DƏHLİZİNİN ROLU

Məhəmməd GÜLƏHMƏDOV

XÜLASƏ

Trans-Qafqaz Tranziti (TCT) Dəhlizi Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi transformasiyası üçün dayaq nöqtəsi kimi meydana çıxıb. Bu məqalədə dəhlizin regionun iqtisadi ekspansiyasına, ticarət dinamizminə və artan əlaqəyə dərin təsirləri araşdırılır. TCT Dəhlizi xarici sərmayələrin artırılması və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün əlverişli mühiti gücləndirərək, genişləndirilmiş iqtisadi inteqrasiya üçün kanala çevrilmişdir. Bu transformativ infrastruktur Cənubi Qafqazı daha geniş global bazarlarla effektiv şəkildə əlaqələndirdi, ticarət həcmlərində artıma səbəb oldu və iqtisadi artımı katalizləşdirdi. Buna baxmayaraq, irəliyə gedən yol əngəllərdən məhrum deyil; davamlı siyasi münaqişələr və institusional zəifliklər dəhlizin tam potensialının həyata keçirilməsinə mane olaraq qalmaqdadır. Bu maneələrin aradan qaldırılması həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə pragmatik həllər və birgə səylər tələb edir. Ümumilikdə, Trans-Qafqaz Tranzit Dəhlizi Cənubi Qafqaz regionunda dayanıqlı iqtisadi inkişafı katalizator vəd edir. Onun potensialından tam istifadə etmək üçün iqtisadçılar möhkəm əməkdaşlıq və strateji sərmayələr vasitəsilə davamlı tərəqqi üçün əlverişli mühiti inkişaf etdirərək, mövcud problemləri qətiyyətlə həll etməlidirlər.

Açar sözlər: *Trans-Qafqaz Tranzit Dəhlizi, Aİ, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, iqtisadi inkişaf, nəqliyyat marşrutları.*

РОЛЬ ТРАНСКАПАКСКОГО ТРАНЗИТНОГО КОРИДОРА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЮЖНО-КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА

Мухаммад ГУЛАХМАДОВ

РЕЗЮМЕ

Транзитный Коридор Закавказья (ТКЗ) стал ключевым элементом экономической трансформации региона Южного Кавказа. В данной статье исследуются глубокие последствия этого коридора для экономического роста, динамики торговли и усиления связей в регионе. Внимательно рассматривается многоаспектное воздействие этого инфраструктурного проекта, а также тонкие вызовы и перспективы, сопровождающие его реализацию. ТКЗ стал каналом для усиленной экономической интеграции, создавая условия для увеличения иностранных инвестиций и укрепления регионального сотрудничества. Эта трансформирующая инфраструктура успешно связала Южный Кавказ с мировыми рынками, вызвав взрывной рост объемов торговли и стимулируя экономический рост. Тем не менее, путь вперед не лишен преград; продолжающиеся политические конфликты и институциональные слабости остаются препятствиями на пути к реализации полного потенциала коридора. Преодоление этих препятствий требует прагматичных решений и совместных усилий как на национальном, так и на международном уровне. В заключение, Транзитный Коридор Закавказья обещает стимулировать устойчивое экономическое развитие в регионе Южного Кавказа. Для полной реализации его потенциала политики должны решительно преодолеть существующие вызовы, создавая среду, способствующую долгосрочному процветанию через крепкое сотрудничество и стратегические инвестиции.

Ключевые слова: Транскавказский транзитный коридор, ЕС, Азербайджан, Южный Кавказ, экономическое развитие, транспортные маршруты

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 01.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 05.10.2023

Çapa qəbul olunub: 01.11.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**FİSKAL SİYASƏTİN
TƏNZİMLƏYİCİ
FUNKSİYASINA NƏZƏRİ
BAXIŞLARIN TƏHLİLİ**

№ 3(8)-2023
səh. 88-99

Cavid SEYFULLALI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Beynəlxalq Magistratura və
Doktorantura Mərkəzinin doktorantı

cavidseyfullali1@gmail.com

Fiskal siyasətin tənzimləyici funksiyasına nəzəri baxışların təhlili

Cavid SEYFULLALI,
Azerbaijan Dövlət İqtisad Universiteti,
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin doktorantı

XÜLASƏ

İqtisad elmində dövlətin fiskal və ya digər tənzimləyici alətlər vasitəsilə iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin zəruriliyi və nəticələri barədə biri-birindən kəskin şəkildə fərqlənən empirik arqumentlərə kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Fiskal siyasətin tənzimləyici funksiyasının milli iqtisadiyyata qısa və uzunmüddətli təsirləri, fiskal siyasətin və onun komponentləri ilə iqtisadi artım arasında əlaqələrin təbiəti iqtisad elminin aktual tədqiqat obyektlərindən biri olaraq bu gün də elmi müzakirələrin diqqət mərkəzindədir. Aparılan ədəbiyyat icmalının nəticələri göstərir ki, fiskal siyasətin tənzimləyici alət kimi səmərəliliyi ölkələrin inkişaf səviyyəsi, iqtisadiyyatın strukturu və miqyası, institutların keyfiyyəti, sahibkarlıq mədəniyyəti, idarəetmə qabiliyyəti və digər amillərin təsiri ilə fərqli formalarda təzahür olunur. Məqalənin məqsədi fiskal siyasətin iqtisadi artıma təsirini öyrənən tədqiqatlarda əldə edilən nəticələrin qruplaşdırılması və təhlili əsasında nəzəri sintezin aparılmasıdır. Azərbaycan üzrə aparılmış tədqiqatların nəticələri qısamüddətli dövrdə real dövlət xərcləri ilə real qeyri-neft ÜDM arasında müsbət əlaqənin olduğunu göstərir. Başqa ölkələrdə aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, modellərdə real dövlət xərcləri ilə yanaşı, dövlət sektorunun ÜDM-də payı və tənzimləmənin keyfiyyəti (effektivliyi) göstəricilərinin də daxil edilməsi tədqiqat obyektinin daha dərinlən öyrənilməsinə imkan verir. Həmçinin, uzunmüddətli dövrdə real dövlət xərcləri və qeyri-neft iqtisadi artımı arasındakı əlaqəyə dair tədqiqatlarda birmənalı yanaşma olmadığından, bu istiqamətdə də yeni araşdırmaların aparılması təklif olunur. Eyni zamanda, dövlət gəlirlərinin və xərclərinin komponentlərinin də iqtisadi artıma təsiri baxımından qiymətləndirilməsi aktual tədqiqat istiqaməti kimi qəbul oluna bilər. Əldə edilən nəzəri və empirik arqumentlər Azərbaycanda fiskal siyasət və iqtisadi artım arasında əlaqələrin tədqiqi üçün nəzəri və metodoloji bazanı müəyyən etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *fiskal siyasət, iqtisadi artım, Azərbaycan iqtisadiyyatı, qeyri-neft ÜDM*

JEL code: *E62, F43, O40*

GİRİŞ

Fiskal siyasətin iqtisadi tənzimləmədəki qısamüddətli və uzunmüddətli rolu, dövlətin vergi və büdcə siyasətinin ölkənin iqtisadi artımına təsiri uzun illər boyunca iqtisadçılar tərəfindən araşdırılsa da, birmənalı nəticə əldə oluna bilməmişdir və bu mövzu aktiv müzakirə mövzusu olmağa davam edir. Azərbaycanda da fiskal siyasət, dövlətin vergi və büdcə siyasəti ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni araşdıran bir çox tədqiqat işləri mövcuddur.

Fiskal siyasət və iqtisadi artıma həsr olunmuş tədqiqatların nəzəri bazası əsasən Vaqner qanunu və Keyns hipotezi üzərində qurulur. Vaqner qanununa görə, iqtisadiyyatın böyüməsi vergitutma bazasını genişləndirir və beləliklə büdcə mədaxilinin artması üçün şərait yaradır. Büdcə gəlirlərinin artması isə öz növbəsində dövlətin ictimai məhsulları və xidmətləri daha böyük həcmdə təmin etməsi üçün büdcə xərclərini artırmağa şərait yaradır. Beləliklə, bu qanuna görə, iqtisadi artım büdcə gəlirlərinin və büdcə xərclərinin artımına səbəb olur. Lakin bu qanunda əks əlaqə - dövlət xərclərinin iqtisadi artıma səbəb olması barədə mülahizə yoxdur.

Keyns hipotezi isə dövlət xərclərinin məcmu tələbi artırmaq gücündə olması mülahizəsi üzərində qurulur. Dövlət xərcləri ilə məcmu tələbin artımı əlavə təklifə ehtiyac yaradır, yeni iş yerləri və investisiyaların artımını dəstəkləyir və beləliklə daha çox milli sərvətin yaranmasına

səbəb olur. Yəni, dövlət xərcləri iqtisadi artımın yüksəlməsinə səbəb olur. Əlbəttə, bu mülahizənin doğrulması üçün bir neçə şərtin ödənilməsi tələb olunur:

- yerli istehsal artan məcmu tələbin ödənilməsində idxal məhsulları ilə müqayisədə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətlidir;

- dövlət xərcləri kifayət qədər şəffaf və hesabatlıdır;

- dövlət satınalmalarında yerli istehsala üstünlük verilir və s.

Fiskal siyasəti digər tənzimləyici alətlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun dövlət tərəfindən daha çox nəzarət edilə bilən və nəticələrinin monitorinqinin aparılması nisbətən asan olması ilə bağlıdır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, bu istiqmətdə araşdırmaların icmalının aparılması, nəzəri və empirik nəticələrin müqayisəli təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında Azərbaycanda fiskal siyasət və iqtisadi artım arasında əlaqələrinin tədqiqinin nəzəri və metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi məqalənin məqsədi olaraq müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT ARAŞDIRMASI

Fiskal siyasət iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin əsas alətlərindən biri olaraq, həm dövlət gəlirlərinin mənbələrinin və həcmnin, həm də dövlət xərclərinin istiqamətləri və məbləğlərinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması funksiyalarını daşıyır. Hər iki istiqamətdə dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında ölkənin sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri, asayışın, iqtisadi və ictimai təhlükəsizliyin, eləcə də sosial müdafiənin təmin edilməsi və gələcək inkişaf hədəfləri nəzərə alınır.

Dövlətin fiskal siyasətinin əsasında siyasi, sosial, təhlükəsizlik, milli sərvətin təkrar bölgüsü kimi məsələlərin həlli kimi mürəkkəb məsələlərin həlli dayanır. Lakin bu siyasətin nəticələri milli sərvətin və iqtisadi artımın mənbələrinin inkişafına da əhəmiyyətli təsir göstərir. Fiskal siyasətin iqtisadi proseslərə birbaşa və multiplikativ təsirləri barədə də elmi mülahizələr mövcuddur.

Ölkənin milli sərvətinin əsas göstəricilərindən biri olan Ümumi Daxili Məhsulun hesablanması üçün tətbiq edilən "xərcər" və "gəlirlər" üsullarının hər ikisində fiskal siyasətin komponentləri iştirak edir.

ÜDM-nin hesablanması "xərclər" üsulunda "Dövlət xərcləri" dörd toplanandan biridir. "Gəlirlər" üsulunda istifadə edilən "vergilər və rüsumlar" toplananı da birbaşa fiskal siyasət komponentinə aiddir. Qeyd edilməlidir ki, iqtisad elmində dövlət gəlirləri və xərclərinin makroiqtisadi göstəricilərə (ÜDM, inflyasiya, məşğulluq və s.) dolayı təsirlərinin mövcudluğuna dair tutarlı arqumentlər mövcuddur.

Birbaşa və dolayı vergilər, gömrük rüsumları və idxalda tutulan vergilər, iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin sosial-müdafiə xarakterli ödənişləri, dövlət rüsumları və digər gəlir növləri həm məcmu təklifə, həm də məcmu tələbə birbaşa və dolayı təsir göstərərək iqtisadi prosesləri stimullaşdırmaq və ya məhdudlaşdırmaq imkanlarına malikdir.

Digər tərəfdən, dövlət təhsil, səhiyyə və elm sahələrinə, infrastruktur layihələrinə, əmtəə və xidmətlərin alınmasına, sosial müdafiənin təmin edilməsinə, müdafiə və təhlükəsizlik sektorlarına çəkdiyi xərclərlə məcmu tələbin strukturunda və həcmində dəyişiklik etmək imkanını da daşıyır.

Fiskal siyasət və iqtisadi artım arasındakı əlaqələrin təbiətinin öyrənilməsinə həsr edilmiş empirik və nəzəri tədqiqatlar Vaqner qanunun və Keyns hipotezinin ən müxtəlif şəraitlərdə nə dərəcədə özünü doğrultduğunu göstərməklə yanaşı, yeni ideyaları da ortaya qoyur.

Həsənov (2013a) 1998-2012-ci illər arasındakı dövr üzrə asılı dəyişən kimi real qeyri-neft ÜDM ilə müstəqil dəyişənlər kimi real dövlət xərcləri və real özəl investisiyalar arasındakı əlaqəni təhlil etmək üçün ADLBT metodundan istifadə etmiş və uzunmüddətli perspektivdə real dövlət xərcləri ilə real qeyri-neft ÜDM arasında statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqəni aşkar etmişdir. Bu araşdırmada həmçinin real özəl investisiyalar və real qeyri-neft ÜDM arasında uzunmüddətli perspektivdə müsbət, lakin statistik baxımdan əhəmiyyətli olmayacaq dərəcədə

zəif əlaqənin olduğu da təsdiqlənmişdir. Qısamüddətli dövrdə isə real dövlət xərcləri və real qeyri-neft ÜDM, həmçinin real özəl investisiyalar və real qeyri-neft ÜDM arasında statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqələr aşkar edilmişdir. Qısa şəkildə izah etməli olsaq, qısamüddətli perspektivdə həm real dövlət xərcləri, həm də real özəl investisiyalar real qeyri-neft ÜDM ilə statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqəyə malikdir, lakin uzunmüddətli perspektivdə real dövlət xərcləri real qeyri-neft ÜDM ilə statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqəsini qorusa da, real özəl investisiyaların real qeyri-neft ÜDM ilə statistik əhəmiyyətli əlaqəsi aşkar edilməmişdir. Bu tədqiqatın aparılmasında real özəl investisiyaların hansı hissəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sektoru ilə əlaqəli olması nəzərə alınsaydı daha tutarlı arqumentlər əldə etmək olardı. Real özəl investisiyaların sektorlar üzrə bölünməsi və xüsusi olaraq qeyri-neft real özəl investisiyaların qeyri-neft ÜDM-ə təsirinin təhlili fərqli və kifayət qədər maraqlı nəticələr verə bilər.

Oomes və Kalcheva (2007) "büdcə xərcləri effekti" və "resursların hərəkəti effekti"ni birləşdirərək "Holland sindromu"nun sınaqdan keçirilə bilən 4 mülahizəsini irəli sürmüşlər:

a) emal sənayesinin artımının azalması (həm birbaşa, həm də dolayı deindustriallaşma prosesinin əlaməti);

b) ticarət olunmayan sektorlarda daha yüksək artım;

c) ümumi əmək haqqı səviyyəsinin yüksəlməsi;

d) real effektiv məzənnənin ticarət olunmayan sektorda tələbin artması və nəticədə digər ölkələrə nisbətən bu sektorda qiymətlərin bahalaşması nəticəsində baş verən yüksəlişi.

Həsənov (2013b) 2000-2007-ci illəri əhatə edən tədqiqatında "Holland sindromu"nun yuxarıda qeyd edilən 4 hipotezinin Azərbaycan iqtisadiyyatı təmsalında təhlil etmişdir. Tədqiqat zamanı ticari qeyri-neft sektorunda ÜDM və neft qiymətləri arasında statistik əhəmiyyətli uzunmüddətli mənfi kointeqrasiya əlaqəsi aşkar edilmişdir. Tədqiqat zamanı üzə çıxan bir maraqlı fakt da budur ki, qeyri-neft sektorunun zaman tendensiyası müsbət olmuşdur. Bu da neft qiymətləri daxil olanda, hər şeyin sabit qaldığı ssenaridə ticari qeyri-neft sektorunun böyüyəcəyinə işarə edir. Bu fakt nisbi deindustriallaşmanın tam olaraq keçid effektinə aid etməyin mümkün olmadığını göstərir. Bu araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda "büdcə xərcləri effekti" daha güclü təsirə malikdir nəinki, "resursların hərəkəti effekti". Çünki bu dövrdə neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən büdcə xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bundan əlavə, qeyri-ticarət sektorunda və neft sektorunda məşğulluğun təhlili göstərir ki, məşğulluq qeyri-ticarət sektorunda artmış, mədənçıxarma sektorunda isə azalmışdır. Qeyri-ticarət sektorunda artan məşğulluğun səbəblərindən biri "büdcə xərcləri" effekti ilə əlaqələndirilə bilər, çünki dövlət xərclərinin əhəmiyyətli bir hissəsi infrastruktur layihələrinə yönəlir və bu sahələrdə yeni iş yerlərinin yaranmasına gətirir. Dövlət xərclərinin qeyri-ticarət sektorunda tikinti ilə yanaşı nəqliyyat, rabitə və xidmət sahələrinin də böyüməsinə müsbət təsirini qeyd etmək lazımdır. Araşdırmanın bir nəticəsi də budur ki, ümumi iqtisadiyyatda real əmək haqqı artımı qeyri-ticarət sektordakı real əmək haqqı artımı ilə yüksək korrelyasiyaya sahib olmuşdur. Qeyri-ticarət sektorunda məşğulluğun daha yüksək olması səbəbindən bu sektorun çəkisinin daha yüksək olması ilə sonuncu nəticə gözlənilən idi. Bundan əlavə, Həsənovun (2010) tədqiqatına əsasən real neft qiymətləri ilə real valyuta məzənnəsi arasında statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqə müşahidə edilmişdir. Həsənov (2013b) tədqiqatının bir başqa nəticəsi isə neft sektoruna xarici birbaşa investisiyalarla qeyri-neft ixracının həcmi arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqənin müşahidə olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, real məzənnənin bahalaşmasının əsas səbəblərindən biri də "büdcə xərcləri" effekti olmuşdur. Artan dövlət xərcləri ilə baş verən iqtisadi stimullaşdırma nəticəsində bu xərclərin mühim hissəsinin aid olduğu qeyri-ticarət sektorunda qiymətlərin bahalaşması baş vermişdir.

İdخال zamanı dövlət büdcəsinə mədaxil edilən ƏDV, aksizlər, yol vergisi və gömrük rüsumlarının məbləği ilə qeyri-neft sektorunda artım arasında əlaqəyə həsr olunmuş tədqiqatda həm də proteksionist xarakter daşıyan idخال vergiləri və rüsumlarının yerli istehsalın artımına səbəb olmadığı müəyyən edilmişdir (Seyfullayev, 2020). Eyni zamanda, hökumətin ticarət

siyasətinin açıqlığı (idxa və ixracın cəminin ÜDM-də payı) ilə qeyri-neft sektorunda artım arasında əlaqələrin zəifliyi də ölkəmizdə yerli istehsalın artımı üçün daha sistemli və ünvanlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruri olduğunu göstərir (Seyfullayev, 2022).

Həsənov və başqaları (2018) dövlətin sosial və fiziki infrastruktur xərclərinin Azərbaycanın iqtisadi artımına təsirini araşdırmaq üçün FMOLS modelindən istifadə etmiş və bu zaman qeyri-neft sektorunun ticari və qeyri-ticari sahələrinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Modeldə asılı dəyişən kimi qeyri-neft sektorunun ticari və qeyri-ticari sahələrində əlavə edilmiş dəyər göstəricisi, müstəqil dəyişənlər kimi isə büdcənin investisiya və əmtəələrin alınması xərcləri, büdcənin sosial xərcləri, qeyri-neft sektorunda kapitalın həcmi, qeyri-neft sektorunun ticari və qeyri-ticari sahələrində işçilərin sayı göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Bütün dəyişənlər ilkin səviyyədə qeyri-stasionar, birinci törəmdə stasionar olmuş, dəyişənlər arasında kointeqrasiya əlaqəsi aşkar edilmişdir. Bu nəticələr FMOLS modelini tətbiq etməyə imkan vermişdir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, dövlət xərcləri uzunmüddətli dövrdə hər iki sektora müsbət təsir göstərir, lakin qeyri-ticari sektorlar dövlət xərclərinin artımından daha yaxşı bəhrələnir. Müəyyən edilmişdir ki, qeyri-neft kapitalı, büdcənin infrastruktur investisiyaları və sosial xərcləri qeyri-ticari sektorda artımla statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqəyə malikdir. Qeyri-neft sektorunun ticari sahələrinə gəldikdə isə büdcədən infrastruktur investisiyaları ilə statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqə mövcud olsa da, sosial xərclərlə statistik əhəmiyyətli əlaqə aşkar edilməmişdir. Müəlliflər bu nəticələrin üç mümkün izahını vermişlər (Həsənov və b., 2018):

- Dövlətin investisiya xərcləri əsasən qeyri-ticari sektora daxil olan tikinti sahəsi ilə bağlıdır.
- Keçid effekti - qapalı iqtisadiyyatdan açıq iqtisadiyyata keçən ölkə xarici ölkələrlə ticarət və rəqabətə başladıqda, qeyri-ticari sektora daxil olan xidmət sahələri ticari sektora daxil olan istehsal və kənd təsərrüfatı sahələri ilə müqayisədə daha sürətlə inkişaf edir.
- Holland sindromu - neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən dövlət xərclərinin artması qeyri-ticari sektorda əmək haqqının artmasına səbəb olur, çünki istehsal və kənd təsərrüfatı kimi ticari sahələr daha çox beynəlxalq rəqabətlə üzləşir və bu fenomen əmək və kapitalın qeyri-ticari sektora rotasiyası ilə nəticələnir.

Nəzərdən keçirilən tədqiqat 1995-ci ildən 2014-cü ilə qədər olan dövrü əhatə etmişdir və bu müddətə neft qiymətlərinin enişindən sonra baş verən böhran dövrü, həmçinin Covid-19 pandemiyası ilə bağlı 2020-ci ildə baş verən böhran dövrləri daxil deyildir. Bu tədqiqat 1995-2014-cü illər dövründə müəyyən amillərin iqtisadiyyata təsiri haqqında dəyərli fikirlər təqdim etsə də, qeyd etmək lazımdır ki, son iki böhran dövrünün, yəni 2014-cü ildə neft qiymətlərinin enməsi ilə bağlı baş verən böhran və 2020-ci il Covid-19 pandemiyası ilə bağlı olan böhran dövrünün də daxil olduğu daha uzunmüddətli periodda bu faktorlar arasındakı əlaqənin tədqiq edilməsinin maraqlı nəticələr doğurması gözləniləndir.

Əliyev və Nadirov (2016) ARDLBT kointeqrasiya modelindən istifadə etməklə 2000-2015-ci illər üçün dövlət xərclərinin və qeyri-transfer dövlət gəlirlərinin Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatına uzunmüddətli və qısamüddətli təsirlərini araşdırmışlar. Bu zaman neft hasilatı və neft qiymətləri də müstəqil dəyişənlər kimi modelə daxil edilmişdir. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatı ilə neft hasilatı, o cümlədən neftin qiyməti arasında müsbət əlaqə mövcuddur. Neft gəlirləri büdcə gəlirlərinə və buna görə də fiskal siyasət mövqeyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi üçün bu nəticə gözlənilən idi. Bu fakt bəzi digər amillərin qeyri-neft iqtisadiyyatına təsirini təhlil etmək istədikdə neft gəlirləri dəyişəninə regressiya tənliklərinə nəzarət dəyişəni kimi daxil edilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu tədqiqatın digər nəticəsi ondan ibarətdir ki, uzunmüddətli perspektivdə neft qiymətlərinin təsiri hələ də əhəmiyyətlidir, neft hasilatının təsiri isə statistik əhəmiyyətliliyini itirir. Uzunmüddətli dövrdə neft hasilatı ilə qeyri-neft iqtisadiyyatı arasında əlaqənin statistik əhəmiyyətinin itməsinin səbəbi o ola bilər ki, neft hasilatının artması resursların qeyri-neft sektorunun ticari və qeyri-ticari sahələrdən neft sektoruna keçməsi ilə paralel baş verə bilər, lakin neft qiymətləri resursların hərəkətində heç bir dəyişiklik olmadan da dəyişə bilər və büdcə gəlirlərinin, dolayısı ilə xərclərinin artması ilə birlikdə qeyri-neft iqtisadiyyatında böyümə yaradır. Bu tədqiqata

əsasən uzunmüddətli perspektivdə dövlət xərclərinin artımı ilə qeyri-neft ÜDM arasında statistik əhəmiyyətli müsbət təsir, qeyri-transfert büdcə gəlirləri ilə qeyri-neft ÜDM arasında isə statistik əhəmiyyətli mənfi təsir aşkar edilmişdir. Büdcənin transfert gəlirlərinin ARDNF-dən, qeyri-transfert gəlirlərinin isə əsasən vergilərdən ibarət olduğunu nəzərə aldıqda, qeyri-transfert büdcə gəlirləri ilə qeyri-neft ÜDM arasındakı mənfi əlaqə də bir çox iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən gözlənilən idi. Bu tədqiqatın qısamüddətli təsirlərlə bağlı nəticələri çox əhəmiyyətlidir. Maraqlıdır ki, bu tədqiqat zamanı neft hasilatının artımı ilə qeyri-neft istehsalı arasında statistik əhəmiyyətli mənfi təsiri aşkar edilmişdir. Qısamüddətli perspektivdə fiskal siyasət alətlərinin qeyri-neft ÜDM-ə təsirinin mübahisəli olduğu aşkar edilmişdir. Bu araşdırmada qısamüddətli dövrdə dövlət xərclərinin artımı ilə qeyri-neft ÜDM-i arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmayan mənfi əlaqə aşkar edilmişdir. Dövlət xərcləri ilə mənfi əlaqə müəyyən dərəcədə avtomatik stabilizatorların təsiri ilə izah edilə bilər: iqtisadi böyümənin yüksək olduğu dövrlərdə vergi gəlirləri də hər hansı fiskal siyasət dəyişikliyi olmadan və eyni vergi dərəcələri ilə paralel olaraq artır. Həmçinin, iqtisadiyyat böyüdükdə əhəlinin rifah səviyyəsinin yaxşılaşması ilə birlikdə büdcədən müxtəlif sosial xərclərə ehtiyac azalır. Qısamüddətli dövrdə büdcə xərcləri və qeyri-transfert büdcə gəlirləri ilə qeyri-neft iqtisadi artımı arasındakı əlaqələrin daha dərinədən araşdırılması da mövzu üzrə biliklərimizi zənginləşdirməkdə faydalı ola bilər.

Əliyev, Dehning və Nadirov (2016) dövlət xərclərinin və qeyri-transfert büdcə gəlirlərinin uzunmüddətli və qısamüddətli təsirlərinin Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatına təsirini təhlil etmək üçün OLS, ARDL, FMOLS, DOLS və CCR metodlarından istifadə edərək tədqiqat aparmışlar. Əliyev və Nadirov (2016) tərəfindən aparılmış təhlilə əlavə olaraq, bu tədqiqat işində "Granger causality" testləri aparılmışdır. Onlar real qeyri-neft ÜDM ilə real büdcə xərcləri arasında iki istiqamətli səbəb əlaqəsini tapdılar. Bundan əlavə "Granger causality" testlərinə görə, qeyri-transfert dövlət gəlirlərindəki dəyişmələr real qeyri-neft ÜDM və real büdcə xərclərindəki dəyişmələrə səbəb olmuşdur.

Dünyanın digər ölkələrində də müxtəlif dövrlərdə iqtisadi artım və fiskal siyasət arasındakı əlaqəni araşdıran tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatların da təhlili Azərbaycana tətbiq ediləcək yanaşmaların nəzəri əsaslarını gücləndirə bilər.

Ghergota və həmmüəllifləri (2021) Azərbaycan üzrə aparılmış tədqiqatlardan fərqli bir yanaşma tətbiq etmişlər. Bu tədqiqatda dövlət xərclərindən daha çox müxtəlif vergi növlərinin iqtisadi artıma təsirinə diqqət yetirilmiş, asılı dəyişən real ÜDM-in artımı olmaqla, müstəqil dəyişənlər 3 kateqoriyaya qruplaşdırılmışdır:

- Fiskal dəyişənlərə mallara və xidmətlərə görə vergilər, ümumi vergi gəlirləri, əmək haqqı vergiləri, fiziki şəxslərin gəlir vergiləri, əmlak vergiləri, korporativ mənfəət vergiləri, sosial sığorta ödənişləri göstəriciləri adi edilmişdir.

- Dövlət idarəçiliyi göstəricilərinə Dünya Bankının Şəffaflıq və Hesabatlılıq, Vergi Azadlığı İndeksi, Siyasi Sabitlik və Zorakılığın/Terrorun olmaması, Qanunun aliliyi, Tənzimləyicinin keyfiyyəti, Korrupsiyaya Nəzarət və Hökumətin effektivliyi kimi dövlət idarəçiliyi göstəriciləri aid edilmişdir.

- Ümumi Əsas Kapital, ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri, büdcə xərcləri və idxal modelə nəzarət göstəriciləri kimi daxil edilmişdir.

"İƏİT" üzv ölkələrinin 2002-2017-ci illəri əhatə edən panel verilənləri əsasında "OLS" ("Ordinary Least Squares") və "GMM" ("Generalized Method of Moments") metodları istifadə olunmuşdur. Fiskal dəyişənlərlə bağlı "OLS" regressiyasının nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

**Cədvəl 1. İƏİT ölkələrində iqtisadi artımla
müstəqil dəyişənlər arasında əlaqələrin təbiəti**

s/s	Müstəqil dəyişənlər	"OLS" reqressiyasının nəticələri	"GMM" reqressiyasının nəticələri
1.	Mallara və xidmətlərə vergilər	statistik əhəmiyyətli "müsbət əlaqə"	statistik əhəmiyyətli "müsbət əlaqə"
2.	"Ümumi fiskal gəlirlər	statistik əhəmiyyətli "müsbət əlaqə"	statistik əhəmiyyətli "müsbət əlaqə"
3.	Fiziki şəxslərin gəlir vergiləri	əlaqə statistik əhəmiyyətsizdir	statistik əhəmiyyətli "müsbət əlaqə"
4.	Korporativ mənfəət vergiləri	əlaqə statistik əhəmiyyətsizdir	statistik əhəmiyyətli mənfəət əlaqə
5.	Sosial sığorta ödənişləri	statistik əhəmiyyətli mənfəət əlaqə	statistik əhəmiyyətli mənfəət əlaqə
6.	Əmək haqqı vergiləri	əlaqə statistik əhəmiyyətsizdir	əlaqə statistik əhəmiyyətsizdir
7.	Əmlak vergiləri	statistik əhəmiyyətli "müsbət əlaqə"	əlaqə statistik əhəmiyyətsizdir

Mənbə: (Ghergota və b., 2021).

Beləliklə, 2 reqressiya metodunda fərqli nəticələr əmlak vergiləri, fiziki şəxslərin gəlir vergisi və korporativ mənfəət vergisi ilə bağlı olmuşdur.

İqtisadi nəzarət dəyişənləri ilə bağlı nəticələr isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Əsas kapitalın formalaşmasının real ÜDM artımı ilə əhəmiyyətli müsbət əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir.

- İdxalın iqtisadi artımla əhəmiyyətli müsbət əlaqəsi olduğu da aşkar edilmişdir. Bu əlaqə müəlliflər tərəfindən belə izah edilir ki, idxalın artımı məhsuldarlığın artırılması üçün alınan məhsul və xidmətlərlə bağlıdır.

- Ev təsərrüfatlarının istehlakının real ÜDM artımı ilə əhəmiyyətli mənfəət əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir. Bu nəticə istehlakın səmərəli yerli istehsalla qarşılanmaması və dayanıqlı tələblə dəstəklənməməsi ola bilər.

- Dövlət xərclərinin iqtisadi artımla əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir. Belə nəticə dövlət xərclərinin səmərəsiz istifadəsi ilə əsaslandırılmalıdır.

Dövlət idarəetməsi göstəriciləri ilə bağlı nəticələr isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- İqtisadi artımla vergi azadlığı göstəricisinin əhəmiyyətli mənfəət əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir. Vergi yükünün artması iqtisadi inkişafın azalması ilə nəticələnir.

- Qanunun aliliyi göstəricisi ilə iqtisadi artım arasında əhəmiyyətli neqativ əlaqə aşkarlanmışdır. Belə nəticə sorğularda subyektivliyin olması ilə əsaslandırılmalıdır.

- Tənzimləmənin keyfiyyətinin iqtisadi artımla əhəmiyyətli müsbət əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir. Bu da hökumətlərin səmərəli idarəçiliyinin iqtisadi artımı dəstəklədiyini göstərir.

- Korrupsiyaya nəzarətin iqtisadi artımla əhəmiyyətli müsbət əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir ki, bu da yenidən səmərəli idarəçiliyə işarə edir.

- Siyasi sabitlik və zorakılığın/terrorun olmaması ilə real ÜDM artımı ilə statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir.

- Əksər modellərdə hökumətin effektivliyinin iqtisadi artımla statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir.

- Səs və Hesabatlılığın əksər modellərdə real ÜDM artımı ilə statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz əlaqəsi olduğu aşkar edilmişdir.

Georgeta və başqaları (2021) Azərbaycandakı bir çox araşdırmadan fərqli olaraq fiskal siyasət və iqtisadi artım arasındakı əlaqəni araşdırarkən dövlət idarəçiliyinin effektivliyi göstəricilərini də modelə daxil etmişdir. Azərbaycanda bu mövzuda ediləcək gələcək araşdırmalarda bu göstəricilərin modelə daxil edilməsi mümkün olarsa, mövzunun öyrənilməsində maraqlı nəticələr üzə çıxara bilər.

Zagler və Dürnecker (2003) fiskal siyasətin iqtisadi artıma təsirini araşdırmaq üçün dövlət xərclərini məhsuldar və qeyri-məhsuldar xərclərə ayırmışlar. Onlar təhsil və infrastruktur investisiyaları ilə bağlı xərclərin uzunmüddətli perspektivdə real ÜDM artımı ilə müsbət əlaqəsini aşkar etmişlər. Onlar həmçinin vergiləri müxtəlif qruplara ayırmış, korporativ mənfəət, istehsal sektorunda əmək haqqı, tədqiqat və inkişaf xərcləri üzrə vergilərin və aralıq məhsullar üzrə vergilərin iqtisadi artıma təsir göstərdiyini müəyyən etmişlər. Azərbaycanda bu mövzuda ediləcək gələcək araşdırmalarda da, dövlət xərclərinin və vergilərin müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması mövzunun daha dərinədən öyrənilməsinə xidmət edərdi.

Barro (1990) iqtisadi artım və dövlət xərcləri arasındakı əlaqəyə qeyri-xətti yanaşma təklif etmişdir. Dövlət xərclərinin iqtisadi artıma töhfə verə biləcəyi sualını iqtisadiyyatda dövlətin mövcudluğunun zəruriliyi sualına cavablarla da izah etmək olar: "bazar uğursuzluqları". Milli müdafiə kimi bəzi ictimai məhsullar və hökumət olmadığı təqdirdə özəl iştirakçılar tərəfindən təmin edilməyəcək məhsullar dövlətin zəruriliyinə əsas kimi göstərilir. Bundan əlavə, müsbət xarici təsirə malik bəzi xərclərin (tədqiqat xərcləri və s.) dövlət olmadığı təqdirdə özəl iştirakçılar tərəfindən optimal dərəcədə təmin edilməyəcəyi düşünülür. Çünki özəl oyunçular Pareto optimumunu həmişə təmin edə bilmir. Beləliklə, infrastruktur, təhsil, tədqiqat və digər istiqamətlərə yönəlmiş dövlət xərcləri iqtisadiyyatın məhsuldarlığını artırma və iqtisadi artımı sürətləndirə bilər. Amma unutmamaq olmaz ki, dövlət xərcləri hansısa formada maliyyələşdirilməlidir, dövlət xərclərinin bir hissəsi vergi daxilolmaları hesabına, bir hissəsi isə borclanma hesabına maliyyələşdirilə bilər. Vergilər iqtisadiyyatdakı digər iştirakçıların investisiya, işçi qüvvəsinə qoşulma kimi qərarlarına mənfi təsir etməklə iqtisadi artımı azalda bilər. Borclanmaya gəldikdə isə bu borclar da gələcəkdə vergi gəlirləri hesabına ödənilməlidir, həmçinin dövlət borclanması özəl iştirakçılar üçün daha yüksək faiz dərəcələri ilə nəticələnə bilər ki, bu da onların maliyyə xərclərinin artmasına səbəb ola bilər və özəl investisiyaların həcminə mənfi təsir etməklə iqtisadi artım sürətini azalda bilər. Bu məsələdə Azərbaycan müsbət mənada fərqlənə bilər. Belə ki, hazırda dövlət xərclərinin 30-40%-i ARDNF-in transferləri hesabına təmin edilir və əlavə büdcə xərcləri ilə bağlı yeni dövlət borcları yaranmır. Burada əsas məsələ artan dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsir mexanizminin səmərəliliyinin artırılması və təsir kanallarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır.

Aparılan müzakirədən belə nəticə çıxara bilərik ki, dövlət xərcləri məhsuldarlığı müəyyən dərəcədə artırana qədər iqtisadi artım üçün faydalı ola bilər. Barro (1990) bir ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunda dövlət xərclərinin optimal çəkisinin olduğunu iddia edir. Dövlətin iqtisadiyyatda payı həmin optimuma çatana qədər, məhsuldar dövlət xərcləri iqtisadi artımı artıracaq. Optimal nöqtədən sonra isə dövlət xərclərinin artırılması məhsuldar olmayacaq. Bu dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı vergilərin artırılması və bu xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün borc alınması özəl iştirakçıların insentivlərinə mənfi təsir edəcək və iqtisadi artıma zərər verəcək.

Barro (1990) öz məqaləsində müxtəlif məqalələrdən bəzi empirik nəticələri də sadalamışdır:

- Kormendi, Roger və Meguire (1985) II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövr üçün təxminən 50 ölkəni əhatə edən tədqiqatlarında nə real Ümumi Daxili Məhsulun artım tempi ilə dövlət istehlakının (ümumi dövlət xərclərindən əsas kapital formalaşması və sosial yardım xərcləri çıxılaraq hesablanmışdır) artım tempi, nə də real ÜDM artım tempi ilə dövlət istehlakının ÜDM-dəki payı arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə aşkar edə bilməyiblər.

- Grier və Tullock (1987) Kormendi, Roger və Meguire (1985) ilə oxşar araşdırma aparsalar da, məlumat bazasına 100-dən çox ölkəni daxil etmişlər və ÜDM-in real artım tempi ilə dövlət xərclərinin ÜDM-də payının artım tempi arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqə aşkar ediblər.

- Landau (1983) da 100-ə yaxın ölkədə yuxarıdakılara bənzər tədqiqat aparmış və ÜDM-in real artım tempi ilə dövlət xərclərinin ÜDM-də payı arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqə aşkar etmişdir. Bu araşdırmanın fərqli bir məqamı dövlətin təhsil xərclərinin modeldə sabit saxlanması olmuşdur.

- Barth və Bradley (1987) real ÜDM artımı ilə dövlətin istehlak xərclərinin ÜDM-də payı arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqə tapmışlar. Bu araşdırma zamanı həmçinin, iqtisadiyyatdakı qeyri-dövlət iştirakçıların investisiyalarının ÜDM-də payı sabit saxlanıldıqda, iqtisadi artımla dövlət investisiyalarının ÜDM-dəki çəkisi arasında müsbət, lakin statistik əhəmiyyətsiz əlaqə aşkar edilmişdir.

- Barro (1989) araşdırmasında ÜDM-in real artımı ilə qeyri-məhsuldar dövlət xərcləri (Kormendi, Roger və Meguire (1985) araşdırmasında istifadə edilən dövlət istehlakından təhsil və müdafiə xərcləri çıxılaraq hesablanmışdır) arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqə aşkar etmişdir. Bu araşdırmada, həmçinin ÜDM-in real artımı ilə dövlət investisiyaları arasında müsbət, lakin statistik əhəmiyyətsiz əlaqə aşkar edilmişdir.

Barro və Redlick (2010) ABŞ-ın büdcə xərcləri və vergi gəlirlərinin ölkədə iqtisadi artıma təsirinə həsr edilmiş araşdırmalarında dövlət xərcləri arasında müdafiə xərclərini və qeyri-müdafiə diqqət yetirmiş, mallara və xidmətlərə istehlak xərclərinin ÜDM-ə multiplikativ təsirinin kiçik olduğunu müəyyən etmişlər. Eyni zamanda, vergi multiplikatorunun (orta marjinal gəlir vergisi dərəcələrində artımın ÜDM-ə təsiri) əhəmiyyətli dərəcədə və mənfi olması da diqqət çəkən amil kimi qeyd edilə bilər. Marjinal vergi dərəcələrinin sabit saxlanıldığı halda isə federal vergi gəlirlərindəki dəyişikliklərin ÜDM-ə təsirinin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmadığı müəyyən edilmişdir. Lakin marjinal vergi dərəcələrinin artmasının federal vergi gəlirlərinin sabit qaldığı halda ÜDM-ə statistik əhəmiyyətli mənfi təsir göstərir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu məqalədə Azərbaycan və başqa ölkələr üzrə fiskal siyasət və iqtisadi artım arasındakı əlaqəni tədqiq edən müxtəlif araşdırmaların nəticələr təqdim edilmişdir. Azərbaycan üzrə aparılan bir çox tədqiqatlarda (Əliyev və Nadirov, 2016; Əliyev, Dehning və Nadirov, 2016; Həsənov, 2013a) uzunmüddətli dövrdə dövlət xərcləri ilə qeyri-neft ÜDM arasında müsbət əlaqə aşkar etmişdirlər. Başqa ölkələr üzrə aparılmış tədqiqatlarda (Barro, 1989; Barro, 1990; Barth və Bradley, 1987; Grier və Tullock, 1987; Landau, 1983) müəyyən edilmişdir ki, ekonometrik modellərə real dövlət xərcləri ilə yanaşı, dövlət xərclərinin ÜDM-də payı göstəricisi sərbəst dəyişən kimi modelə daxil edildiyi halda, fiskal siyasət və real ÜDM artımı arasındakı əlaqə ilə bağlı fərqli nəticələr əldə edilə bilər. Həmçinin, Georgeta və b. (2021) tədqiqatına uyğun olaraq, dövlət xərcləri, dövlət xərclərinin ÜDM-dəki payı kimi göstəricilərlə yanaşı dövlətin effektivliyi göstəricilərinin də empirik modellərə daxil edilməsi Azərbaycan üzrə bu mövzunun öyrənilməsində yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. Fiskal siyasət komponentlərinin iqtisadi artıma uzun və qısamüddətli dövrdə təsirinin fərqli xarakter daşması da təsbit edilmiş nəticələrdəndir. Həsənov (2013a) araşdırmasına əsasən Azərbaycanda real dövlət xərcləri ilə real qeyri-neft ÜDM arasında müsbət əlaqə mövcuddur, lakin Əliyev və Nadirov (2016) araşdırmasına görə qısamüddətli dövrdə real dövlət xərcləri ilə real qeyri-neft ÜDM arasında mənfi əlaqə mövcuddur. Qısamüddətli dövrdə Azərbaycan üzrə bu iki göstərici arasındakı əlaqənin araşdırılması növbəti tədqiqatlar üçün başlıq ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, K., Dehning, B., və Nadirov, O. (2016). Modelling the Impact of Fiscal Policy on Non-Oil GDP in a Resource Rich Country: Evidence from Azerbaijan. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 64(6), 1869-1878.
2. Aliyev, K. və Nadirov, O. How Fiscal Policy Affects Non-Oil Economic Performance in Azerbaijan? *Academic Journal of Economic Studies*, Vol. 2, No.3, September 2016: 11–29
3. Barro, Robert J. (1989). "Economic Growth in a Cross Section of Countries." Working Paper no. 3120. Cambridge, Mass.: NBER, September.
4. Barro, Robert J. (1990) Government spending in a simple model of endogeneous growth. *Journal of political economy*. Available at https://www.nber.org/system/files/working_papers/w2588/w2588.pdf
5. Barro Robert J. and Wheaton Brian (2010). Taxes, Incorporation, and Productivity. Available at https://scholar.harvard.edu/files/barro/files/taxes_inc_productivity_2019_03.pdf
6. Barth, James R. və Bradley, Michael D. (1987). "The Impact of Government Spending on Economic Activity." Manuscript. Washington: George Washington Univ.
7. Georgeta V., Gherghina, Ş.C. və Stefania, C.C. (2021) Does Fiscal Policy Influence the Economic Growth? Evidence from OECD Countries. *Economic computation and economic cybernetics studies and research / Academy of Economic Studies* 55(2/2021):229-246
8. Grier, Kevin B. & Tullock, Gordon, 1989. "An empirical analysis of cross-national economic growth, 1951-1980". *Journal of Monetary Economics*, Elsevier, vol. 24(2): 259-276. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(89\)90006-8](https://doi.org/10.1016/0304-3932(89)90006-8)
9. Kormendi, Roger C., and Meguire, Philip G. "Macroeconomic Determinants of Growth: Cross-Country Evidence." *Journal of Monetary Economics*, 16 (September 1985): 141-63. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(85\)90027-3](https://doi.org/10.1016/0304-3932(85)90027-3)
10. Hasanov, F. (2010). The Impact of Real Oil Price on Real Effective Exchange Rate: The Case of Azerbaijan. DIW Berlin, German Institute for Economic Research. Discussion Paper Series 1041.
11. Hasanov, F. (2013a). The Role of the Fiscal Policy in the Development of the Non-Oil Sector in Azerbaijan. *Hazar Raporu*, 4: 162–73.
12. Hasanov, F. (2013b). Dutch disease and the Azerbaijan economy. *Communist and Post-Communist Studies*, 46: 463–480.
13. Hasanov, F., Yusifov, S., Mikayilov, C., Aliyev, K., və Talishinskaya, S. (2018). The role of social and physical infrastructure spending in tradable and non-tradable growth. *Forthcoming Contemporary Economics*. Doi: 10.5709/ce.1897-9254.300
14. Landau, Daniel L. "Government Expenditure and Economic Growth: A Cross-Country Study." *Southern Economic Journal* 49 (January 1983): 783-92. <https://doi.org/10.2307/1058716>
15. Oomes, N., Kalcheva, K., (2007). Diagnosing Dutch Disease: Does Russia have the Symptoms. BOFIT. Discussion Paper No. 6.
16. Rosenberg, C.B. və Saavalainen, T.O. (1998). How to Deal with Azerbaijan's Oil Boom? Policy Strategies in a Resource-rich Transition Economy. IMF. Working Paper 98/6.
17. Seyfullayev, I. (2020). Protectionism and non-resource economic growth: Evidence from Azerbaijan. *Problems and Perspectives in Management*, 18(4), 121-129. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.18\(4\).2020.11](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.18(4).2020.11)

18. Seyfullayev, I. (2022). Trade openness and economic growth: Evidence from Azerbaijan. Problems and Perspectives in Management, 20(1), 564-572.
[http://dx.doi.org/10.21511/ppm.20\(1\).2022.45](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.20(1).2022.45)
19. Zagler, M. və Dürnecker, G. (2003). Fiscal Policy and Economic Growth, Vienna University. Journal of Economic Surveys, 17: 397-418.

АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ НА РЕГУЛИРУЮЩИЕ ФУНКЦИИ ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Джавид СЕЙФУЛЛАЛИ

РЕЗЮМЕ

Довольно часто в экономической науке встречаются резко отличающиеся друг от друга эмпирические рассуждения о необходимости и последствиях вмешательства государства в экономические процессы посредством фискальных или иных регулирующих инструментов. Краткосрочные и долгосрочные эффекты регулирующей функции фискальной политики государства на национальную экономику, характер взаимосвязи между фискальной политикой и ее составляющими и экономическим ростом и сегодня остаются в центре научных дискуссий как один из актуальных объектов исследования экономическая наука. Результаты проведенного обзора литературы показывают, что эффективность фискальной политики как инструмента регулирования проявляется в разных формах в связи с влиянием уровня развития стран, структуры и масштабов экономики, качества институтов, предпринимательской культуры, управленческие способности и другие факторы. Цель статьи - провести теоретический синтез на основе группировки и анализа результатов, полученных в исследованиях, изучающих влияние фискальной политики на экономический рост. Результаты исследования, проведенного в Азербайджане, показывают, что существует положительная связь между реальными государственными расходами и реальным ненефтяным ВВП в краткосрочной перспективе. Анализ исследований, проведенных в других странах, показывает, что включение в модели помимо реальных государственных расходов показателей качества (эффективности) регулирования и доли государственного сектора в ВВП позволяет более глубоко изучить объект исследования. Также в связи с отсутствием однозначного подхода в исследованиях связи между реальными государственными расходами и ненефтяным экономическим ростом в долгосрочной перспективе предлагается провести новые исследования в этом направлении. При этом оценка составляющих государственных доходов и расходов с точки зрения их влияния на экономический рост может рассматриваться как актуальное направление исследований. Полученные теоретические и эмпирические аргументы позволяют определить теоретико-методологическую основу для изучения взаимосвязи фискальной политики и экономического роста в Азербайджане.

Ключевые слова: *фискальная политика, экономический рост, экономика Азербайджана, ненефтяной ВВП.*

ANALYSIS OF THEORETICAL APPROACHES TO THE REGULATORY FUNCTIONS OF FISCAL POLICY

Javid SEYFULLALI

SUMMARY

Quite often in economics, there are sharply different empirical arguments about the necessity and consequences of state intervention in economic processes through fiscal or other regulatory instruments. The short-term and long-term effects of the regulatory function of the state's fiscal policy on the national economy, the nature of the relationship between fiscal policy and its components and economic growth remain at the center of scientific discussions today as one of the topical objects of economic science research. The results of the literature review show that the effectiveness of fiscal policy as a regulatory tool manifests itself in various forms due to the influence of the level of development of countries, the structure and scale of the economy, the quality of institutions, entrepreneurial culture, managerial abilities and other factors. The purpose of the article is to carry out a theoretical synthesis based on the grouping and analysis of the results obtained in studies that study the impact of fiscal policy on economic growth. The results of a study in Azerbaijan show that there is a positive relationship between real government spending and real non-oil GDP in the short term. An analysis of studies conducted in other countries shows that the inclusion in the models, in addition to real government spending, of indicators of the quality (efficiency) of regulation and the share of the public sector in GDP allows a deeper study of the object of study. Also, due to the lack of an unambiguous approach in studies of the relationship between real government spending and non-oil economic growth in the long term, it is proposed to conduct new studies in this direction. At the same time, the assessment of the components of government revenues and expenditures in terms of their impact on economic growth can be considered as a topical area of research. The obtained theoretical and empirical arguments make it possible to determine the theoretical and methodological basis for studying the relationship between fiscal policy and economic growth in Azerbaijan.

Keywords: *fiscal policy, economic growth, Azerbaijan economy, non-oil GDP.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 24.07.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.08.2023

Çapa qəbul olunub: 14.11.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**TOTAL QUALITY
MANAGEMENT: DESCRIPTIVE
ANALYSIS ON SUDANESE
ORGANISATION ON CRISIS
MANAGEMENT PREPAREDNESS**

№ 3(8)-2023
səh. 100-116

Ali Ahmed Suliman ELMAHDI,
Faculty of Business Management
Azerbaijan State University of Economics,

Dr. İlgar SEYFULLAYEV
Senior Lecturer,
Faculty of Business Management
Azerbaijan State University of Economics

alirahmed@live.com

Total quality management: descriptive analysis on Sudanese organisation on crisis management preparedness

Ali Ahmed Suliman ELMAHDI,
Faculty of Business Management
Azerbaijan State University of Economics,

Dr. İlgar SEYFULLAYEV
Senior Lecturer,
Faculty of Business Management
Azerbaijan State University of Economics

ABSTRACT

Organizations that have a crisis plan in place are seen to be better able to anticipate, recognize, manage, and respond to problems. A quantitative research method was used to administer a survey questionnaire in order to collect data for the purpose of assessing the level of preparedness among Sudanese companies. The survey received responses from 100 individuals who work for different companies. The participants' demographics were based on their age, gender, degree of education, employment, and marital status and work period. A two-sample t-test was performed to check for relationship between variable 1, Our organisation has a clearly defined crisis management plan in place strongly disagree and variable 2, there is a written crisis management plan in place, up to date and circulated and accepted by all stakeholders. There was a positive correlation between the two variables, ($M = 25, V = 724$) and ($M = 25, V = 790$) $t(0) = 2.353363435, p = 0.5$. We can infer from this outcome that the organizations haven't taken any steps to be prepared for a last-minute disaster. We think highly successful businesses are typically crisis-ready, indicating that there may be a direct connection between overall economic success and organizational disaster preparedness.

Keywords: Industry, Management, Improvement, Organisation, Performance, Quality

JEL code: H12

INTRODUCTION

Traditional management prioritized generating high-quality goods and services while being more concerned with the organization's internal operations. Total quality management focuses on how to satisfy the customer rather than how to manufacture a good or service. One of the fundamental differences between comprehensive quality management and conventional management strategies is the delegation of quality responsibility to management. To "establish and maintain a climate in which employees consistently enhance their capacity to deliver on-demand products and services," TQM calls for efforts from all levels of a firm. Although there is no method that is widely approved, TQM operations frequently rely on quality control methods and instruments that have already been developed. Businesses employ Total Quality Management (TQM) as a method to enhance internal processes and increase customer satisfaction. The process's goal is to raise an organization's output quality through ongoing internal procedure improvement. Standards created as part of the TQM process may consider both business priorities and any current industry standards. One illustration of industry standards is adherence to multiple laws and regulations governing the business. TQM aims to set up a shared vision for systemic change that prioritizes long-term aims over short-term ones. Despite having its beginnings in the manufacturing industry, TQM's ideas are applied to a variety of businesses. Examples include manufacturing, banking, finance, and medicine. All employees take part in

reaching shared goals. Total quality management (TQM) and total productive maintenance (TPM) are the two core operational components of the quality management system (TPM). TPM requires the full cooperation of the entire workforce to be effective. On a regular basis, assess the efficiency of the team members (Nicolas Nicolaou & George Kentas, 2017).

If the candidate is unable to support the required pace or level of quality, you will need to replace him to "establish and sustain an atmosphere within which employees are always improving their capacity to deliver on-demand products and services that consumers will find particularly value," total quality management requires efforts at all levels of a firm. The ISO 9000 series of standards was developed and published by the International Organization for Standardization (ISO), Lean manufacturing, and Six Sigma" (Sabet et al., 2016). While there is no universally accepted approach, TQM operations often rely on quality control tools and techniques that have already been created. Total Quality Management (TQM) is a management concept designed to improve the quality of production and systems through time to meet the expectations of customers. TQM is a management method based on basic concepts and principles that encapsulate how a company should operate and, as a result, contribute to high levels of performance. (García-Alcaraz et al., 2019, Bigliardi and Galati, 2014, Vukomanovic, Radujkovic and Nahod, 2014) The TQM specifies the educational component's company strategy. Initiatives, approaches, and modes of education, as well as information technology and professional development, help improve the quality of instructional goals and the educational system. Aspects of the PDC are connected to the "Plan-Do-Check-Action" cycle. (Larina, 2015) Due to poor organizational performance in the Sudanese gold mining industry because of unethical leadership abilities and a weak quality management system. The answer put out in this article review is total quality management (TQM). By setting up a quality control system and strong leadership in the industry, total quality management will make it possible to develop and conduct high-quality performance concepts. Weak organizational effectiveness, in the opinion of experts, can result from poor leadership and management.

Rationale of Study

The study aims to ascertain the impact of total quality management on the development of strategic plans in the gold industry for both locally and internationally operated businesses in Sudan based on preparedness and communication by looking at the impact of long-term strategies on crisis management among mining companies operating in Sudan.

General Objective

The overall goal is to ascertain the extents to which top management in the organization uses strategic planning in crisis response by measuring preparedness and communication using survey scales that are obvious as a strategy and recognizing strategic planning and its significance in reducing the organization's crisis.

Research Question Guiding the study

To carry out the study, the following research questions listed below were formulated to guide the study data collection and analysis to be able to provide answers to the research hypothesis.

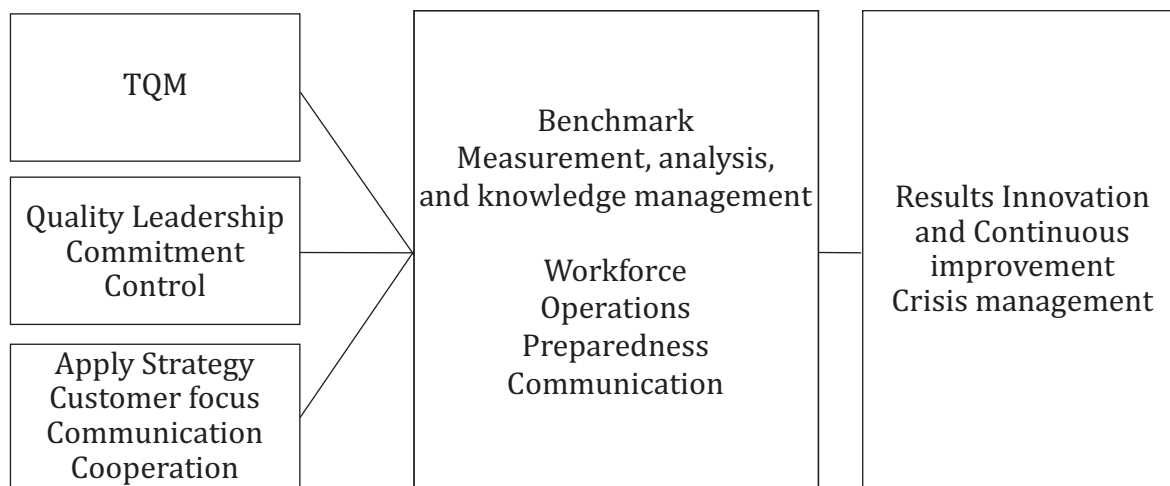
1. To what extent does the organizations in Sudan have a crisis management strategy in place for crisis management preparedness?
2. To what extent have the organizations in Sudan designated spokespersons who will communicate with all interested parties?

LITERATURE REVIEW

The review's objective is to provide a general overview of quality management practices in the Sudanese gold mining sector. A systematic review is a study that locates, gathers, and assesses all pertinent studies using systematic, repeatable techniques. The conceptual framework explains how comprehensive quality management is implemented in a firm using its seven areas. Every company leader should, for good reason, pay greater attention to customer input in order

to reframe their existing strategy and create improved communication and collaboration among employees in order to realize the same vision and goals. They also set a high bar for quality assurance and ensured that measurement, analysis, knowledge management, and retention were accurate. Employing the full quality management strategy would result in a workforce operation with high standards and ongoing improvement. These seven TQM categories are shown in Figure 1 below.

Figure 1. TQM Conceptual Framework on Communication and Preparedness

THE APPLICATION OF TOTAL QUALITY MANAGEMENT

Several studies have stated the application of total quality management (TQM) in their empirical studies ;some example a study conducted in Portugal, TQM implementation in Portuguese Higher Education Institutions(Antunes et al., 2018) and (Fitriani, 2019) This is where TQM, which values performance and consistency, can be used in the realm of education to deliver the highest quality education possible in the classroom. According to Lau, Tang and Li, (2015) Despite the fact that many of these improvement recommendations were implemented within ten years of the report's release, there is a paucity of literature documenting these accomplishments and the extent of TQM implementation. As stated by Nawelwa, Sichinsambwe and Mwanza, (2015) There is a scarcity of literature that documents accomplishments and the amount of TQM application in education. In other words, collaboration and teamwork are critical. Everyone is a client and a supplier in a TQM business; this perplexing idea underlines "the systematic structure of the activity in which all are involved." The key elements of TQM in secondary schools were discovered through research. The research focused on the principles 2, 6, 7, 10, and 13 of Deming's 14 fundamental principles, which were amended by Lockwood (1992). The "Four Pillars of Total Quality Management" are well-suited to these six ideas. Synergistic relationships, constant improvement, and self-evaluation are the four pillars(Kaiseroglou & Sfakianaki, 2020). Management, teachers as employers, students as employees and customers, and learning information as a product are all explored in this study. As stated in (Nawelwa et al., 2015) The 13 points of Deming's theory that can be applied to find improvement opportunities are seen in the table below.

According to Awwad and Mashagba, (2014) TQM is a management concept and practice that strives to maximize the effectiveness of an organization's human and material resources in order to achieve its goals. Many organizations hold organizational development programs such as seminars, workshops, and conferences to raise quality awareness and change employees' attitudes about TQM. We start out by providing a description of Edwards Deming's conceptual model, highlighting the key stages of development that have been discussed in the literature.(Busu, 2019) On the other hand, L.K. Ejionueme, (2015) also described the procedure

in their study, saying that TQM can be viewed as an administrative tool. It is a client-cantered, fact-based, team-driven, and seminar-led management approach that seeks to bring happiness in the accomplishment of organizational goals. Incorporating a range of beneficial educational trends, such as teamwork, site-based management, cooperative learning, and outcomes-based education, is also made possible by this worldview.

Total quality management is a systematic method to education improvement, according to Deming (2004). TQM highlights teacher competency, creativity, commitment, teamwork, effective communication, and how educational administrators must lead to reach the full potential of all educational employees (Okorie and Uche, 2004). In conclusion, TQM has been incorporated into Deming's mode and can be applied to any functioning organisation as stated in the literature. Evaluation of available research, comprising W. Edward Deming's publications, from the internet and other sources: fourteen quality assurance principles"(Billah & Karim, 2021).

THE IMPACT OF TOTAL QUALITY MANAGEMENT

In this comprehensive literature review, several studies have emphasized the importance of TQM in their study. Nicolas Nicolaou and George Kentas, (2017) The study's major findings imply that by implementing both TQM and JIT production techniques, flexibility performance may be improved, and TQM should be viewed as the platform for maximizing the influence of JIT production on flexibility performance. A study conducted in India by (Sinha et al., 2016) TQM principles such as "Process Approach," "Mutually Beneficial Supplier Relationship," and "Factual Approach to Decision-Making" (TQM) have a favourable impact on the performance of Indian auto component SMEs, according to the study. The article examines the important QMPs that can have an impact on organizational performance in SMEs in the Indian automotive component business. Neyestani and Juanzon, (2016) stated that ten key performance indicators (KPIs) were identified and presented as an effective quality measures framework within the BSC system, allowing for the evaluation of essential issues that are critical to the success of TQM implementation in construction firms at the project and enterprise levels.(Alanazi, 2020) In their research, they discovered that primary TQM variables and strategy have a mediating role in the relationship between supportive TQM factors and organizational outcomes: The MBNQA model was used to make an empirical assessment. Primary variables and strategy alter the link between supportive factors and outcomes, while supportive aspects boost primary factors. The results support the MBNQA model's systems-based approach. Another study conducted in Turkey by Sadikoglu and Olcay, (2014) The findings revealed that the main challenges those Turkish businesses confront are a lack of staff involvement, employee knowledge and dedication, an inadequate firm structure, and a lack of resources. Firms should continue to use TQM across all factors in order to increase performance. "Sari and Firdaus, (2018) The application of TQM has a substantial impact on competitive advantage. Similarly, a competitive edge has a major impact on the company's performance. Permana, Purba and Rizkiyah, (2021) The findings reveal that this concept is still in use by numerous firms throughout the world, and that it has helped them improve their competitiveness, company growth, and sustainability, as well as staff morale. It is a comprehensive evaluation of the literature from a variety of industry areas that was gathered and thoroughly examined.

GOLD MINING IN SUDAN

In Sudan, there are more than 40,000 gold mining locations. In the country's 13 states, there are about 60 gold processing businesses, 15 of which are in South Kordofan. In various areas of Sudan that have been damaged by gold mining, different requests are being made. Some advocate for the total demolition of mining factories. Others desire safer working conditions as well as a decrease in the usage of cyanide and other harmful chemicals that have an impact on the environment and the population. Others favours the adoption of stronger environmental regulations and standards. The million people employed in the sector, particularly in gold

mining, have been the target of government controls. However, many activities in Sudan are crude and depend on conventional extraction techniques. 60 miners perished in one disaster last year when their tunnel collapsed, which is a typical occurrence in the mining industry. The substances used to extract gold, like as mercury, offer additional risks and have been linked to high cancer rates among employees (Dabanga, 2017). According to "Fadlallah et al., (2020) The recent gold rush in Sudan has escalated and spurred internal movement throughout the nation, ultimately drawing in a huge number of migrant workers.

According to government estimates from 2015, 14 out of Sudan's 18 states are home to more than a million miners who are directly employed. As a result, even though there are large mining companies, some of which are partially owned by the government, the informal prospector business still rules the gold market in Sudan. These unofficial prospectors then sell their finds to a small number of dealers. The Central Bank of Sudan (hereafter referred to as the CBOS), which is the Government's sole gold exporter (Ahmed Elbadawi & Madani Suliman, 2018). To oversee and manage the investigation and exploitation of the nation's mineral resources, the Geological Research Authority of the Sudan was established within the Ministry of Energy and Mining. Although Sudan has a long history of traditional, unofficial gold mining, organized, large-scale commercial gold production only began in the 1990s.

TOTAL QUALITY MANAGEMENT IN MINING INDUSTRY

We examine the effects of TQM on the mining sector in this section of the review, and we highlight some of the successful implementations from those nations. As stated in "Mireku et al., (2022) other nations in Asia and South America followed Bangladesh and the United States in adopting TQM after those two countries' utility service companies did so successfully. To repair their reputation and raise consumer satisfaction, utility firms in these areas started using quality control methods. When properly implemented, the quality control idea is a procedure supported by an organization's structure that guarantees development and advancement. Internal quality control is crucial because it offers a framework for ensuring effective resource use. One of the most widely used metaphors for achieving organizational success and growth in current literature is the concept of quality control principles.

An empirical study in Ghana stated in the findings of the study that the use of total quality management (TQM) methods in the small-scale gold jewellery sector and determining the extent to which TQM practices have been applied in the jewellery industry of Ghana, this study fills a knowledge vacuum. Fening, (2022) The study found that there are disparities in managerial education levels, managerial commitment to TQM, managerial awareness of TQM, utilization of new technology, putting the customer first, effective supervision, and enforcement of quality practices amongst the industries. When it comes to managerial dedication, managerial commitment level, and effective supervision, there are differences between the industries. Managers in these industries will benefit from the findings so they may start the process of achieving organizational excellence. However, the results of this study showed that there were insufficient resources for employee education and training, which had a detrimental impact on TQM practices. Another study conducted in Ghana based on implementation of TQM in manufacturing companies provided successful evidence as stated by (Hwy et al., 2013) The study proved that Ghanaian and foreign-owned manufacturing firms think that overall quality management is a critical component of a company's ability to survive. On the other hand, in another study conducted Abubakar et al., (2018) The results of the interview responses lead researchers to the conclusion that public HEIs lack the TQM philosophy, the management's attitude toward TQM is biased. It became clear that management does not support total quality management, but rather only quality assurance and quality control, which are components of TQM. A study was also conducted in India marble mining industry and the findings showed that India's marble mining sector lags well behind other sectors of the economy, with ISO 9000 being the most often used method for quality improvement. The outcomes demonstrate the level of

understanding, implementation problems, and outcomes attained through the use of ISO in this sector(Devpura et al., 2014). Combining TQM-TPM initiatives, as opposed to concentrating just on TPM, can considerably increase manufacturing performance in the organization(Singh & Ahuja, 2015).

EFFECTIVE CRISIS COMMUNICATION

Effective crisis communication will help the organisation before, during, and after the situation. According to Ray, (1999) Inner crisis communication manages members of the organisation as they react to the situation while external situation communication calls the media and publics in order to guarantee safe, present the position accurately, guide public action, and preserve goodwill. This way can take you to focus on the team that forms the organization's crisis communication policies. You can see to do these things: Situation communicating tactics within this crisis phase may consider the following:

This recognition of this occurrence as the situation by the organization's situation management team; the collecting and process of pertinent information to the crisis management team for decision making; and also, the dissemination of crisis messages to both internal and external publics of the organization. The reason organizations should describe these questions first. However, this strategy itself is essentially counter-intuitive Fischer & Heracleous, (2012). Companies are reluctant to disclose their situation because there is a danger that the world will never learn. Also, many individuals don't find the opportunities that matter most to their job. Individuals don't move themselves enough to the beats of the market or heed to their consumers/clients. Nor are they listening and working upon what the work is attempting to say them. Often individuals lack the needed mental assets and know-how to learn when and how to take action. When they go too slowly and lack the entrepreneurial life to course correct quick, they can't exploits the resources and human assets that exist within their own organizations. (Llopis, G., Jul. 2015) Crisis communication is the sub-specialty of the PR business that is designed to protect and defend the individual, company, or organisation facing the common situation to its reputation. The communication student Timothy Coombs defines situation as "the knowledge of an uncertain event that threatens critical expectancies of stakeholders and will severely affect the organization's performance and yield bad outcomes "and crisis communication as" the collection, processing, and distribution of information needed to communicate the crisis situation.

REVIEW SUMMARY

The review's conclusions state that top management is directly accountable for quality improvement as it relates to preparedness and communication in the organisation. Quality control and in-depth analysis can enhance operational procedures, resulting in more development and higher quality. It also demonstrates how quality improvement is a continuous process in all businesses that are interested in finding rapid fixes for operational issues. TQM's considerable impact on organizational development and the delivery of high-quality services has been further demonstrated. Table 1 below present the results of the systematic review finding of the literature.

Table 1.

TQM	Findings
Quality Leadership	Customers' requirements define quality. Quality improvement is a direct responsibility of top management. Thorough assessment and enhancement of operational activities leads to increased quality. Quality improvement is a continuous process that takes place throughout the company. Organizations dedicated with resolving rapid operational concerns. Long organization transformation is the responsibility of established cross-functional teams.
Commitment	
Control	
Apply Strategy	
Customer focus	
Communication	
Cooperation	
Preparedness knowledge management	
Continuous improvement	

METHOD AND MATERIALS

The research study is quantitative, a data gathering survey to examine the organization's preparation and communication in Sudan. In Sudan, a total of 100 participants who work for various companies responded to the survey. The participants' demographics were based on their age, gender, degree of education, employment, and marital status and work period as seen in the table below:

Table 2. Participants demographic data

work period		job				education level			
more than ten	less than ten	other	seller	jeweler	metallurgist	Graduate Studies	graduate	secondary	elementary
40	60	4	25	25	46	9	42	30	19
40%	60%	4%	25%	25%	46%	9%	42%	30%	19%

Table 3. Participants demographic data

Marital status		Age			sex	
single	married	from 51 -65	from 36 -50	from 20-35	female	male
19	81	21	31	48	14	86
19%	81%	21%	31%	48%	14%	86%

Procedure and Process

The survey was distributed to our research assistant, who visited participants at various companies to ask them to complete the form. Data was gathered, then uploaded for analysis using SPSS and Excel.

Data analysis

Using SPSS and an Excel worksheet, a descriptive analysis was carried out to address the investigation's questions listed below.

To what extent does the organizations in Sudan have a crisis management strategy in place for crisis management preparedness?

Is there a written crisis management plan in place, up to date, circulated and accepted by all stakeholders?

Findings

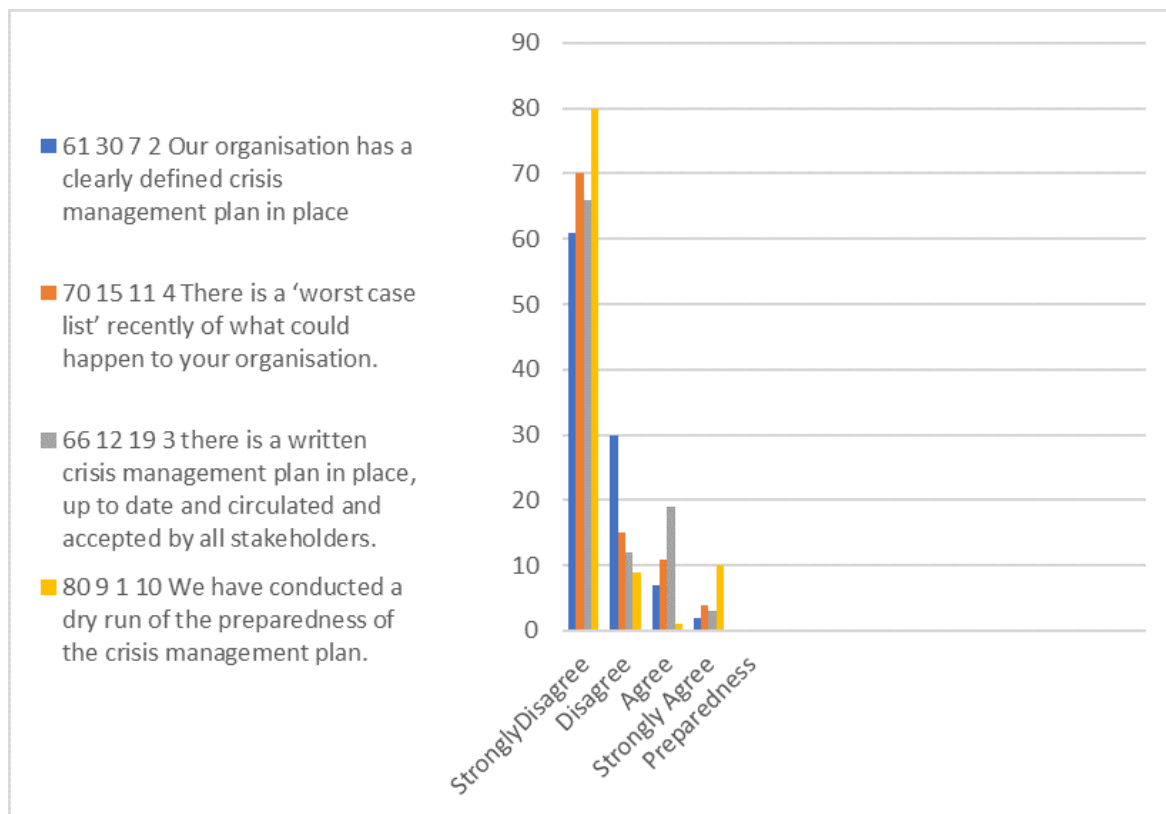
1. To what extent does the organizations in Sudan have a crisis management strategy in place for crisis management preparedness?

The descriptive analysis showed that, according to the participants n= 100, Responses to Our organisation has a clearly defined crisis management plan in place Strongly Disagree (, n=61), Disagree (n=30), Agree (n=7) Strongly Agree (n=2). Responses to There is a 'worst case list' recently of what could happen to your organisation. Strongly Disagree, (n=70) Disagree (n=15), Agree (n=11) Strongly Agree (n=4). Responses to there is a written crisis management plan in place, up to date and circulated and accepted by all stakeholders Strongly Disagree, (n=66) Disagree (n=12), Agree (n=19) Strongly Agree (n=4). Responses to there is a written crisis management plan in place, up to date and circulated and accepted by all stakeholders Strongly Disagree, (n=80) Disagree (n=9), Agree (n=1) Strongly Agree (n=10) as seen in (**Table 4**) *Descriptive table for organisation Preparedness for crisis*

Table 4. Descriptive table for organisation Preparedness for crisis

Preparedness (Items)	N	Strongly Disagree	Disagree	Agree	Strongly Agree
Our organisation has a clearly defined crisis management plan in place	100	61	30	7	2
There is a 'worst case list' recently of what could happen to your organisation.	100	70	15	11	4
There is a written crisis management plan in place, up to date and circulated and accepted by all stakeholders.	100	66	12	19	4
We have conducted a dry run of the preparedness of the crisis management plan.	100	80	9	1	10

Figure 2. Descriptive analysis

A two-sample t-test was performed to check for relationship between variable 1, Our organisation has a clearly defined crisis management plan in place strongly disagree and variable 2, there is a written crisis management plan in place, up to date and circulated and accepted by all stakeholders. There was a positive correlation between the two variables, ($M = 25$, $V = 724$) and ($M = 25$, $V = 790$) $t(0) = 2.353363435$, $p = 0.5$. on Item between and strongly disagree count. The result indicated that there is a significant correlation at 0.00 between the two variable and the result is shown below in *Table 5* t-Test: Paired Two Sample for Means.

Table 5. Test: Paired Two Sample for Means

	<i>Our organization has a clearly defined crisis management plan in place1</i>	<i>There is a written crisis management plan in place, up to date and circulated and accepted by all stakeholders 2</i>
Mean	25	25
Variance	7.246.666.667	790
Observations	4	4
Pearson Correlation	0.892115499	
Hypothesized Mean Difference	0	
df	3	
t Stat	0	
P(T<=t) one-tail	0.5	
t Critical one-tail	2.353.363.435	
P(T<=t) two-tail	1	

DISCUSSION

A word that was first accustomed describe a managerial strategy to improving quality. TQM may be a management technique that focuses on customer satisfaction as the way of achieving long-term success. During the late 1980s and early 1990s, TQM drew attention before being eclipsed by ISO 9000, Lean manufacturing, and 6 Sigma. there is no universally accepted approach, however efforts typically rely significantly on control technologies that have already been proved. The human aspect, it is visiting be said, plays a profound influence in TQM. Everyone's contribution to the attainment of one goal is exceptionally significant and beneficial, leading to their adoption of TQM. A management approach of an organisation centred on quality, supported the participation of all its members and aiming at future success through customer satisfaction and benefits to any or all or any members of the organisation and society. Total Quality Management is also a technique for continuously improving performance at every level, and everyone told areas of responsibility. one ideal is that the Sadikoglu and Olcay study in Turkey (2014). the foremost issues that Turkish enterprises confront are a scarcity of employee involvement, employee knowledge and dedication, and an insufficient organizational structure. TQM implementation has a considerable influence on performance, based on the studies. As shown in a study conducted in India, TQM themes such as "Strategic Process," "Improved Supplier Partnership," and "Truthful Methodology to Decision-Making" (TQM) have a favourable impact on the development of Indian auto sector SMEs. (Sinha, Garg, and Dhall, 2016). The article looks at the foremost QMPs which can affect the performance of SMEs within the Indian automotive part industry. These are other studies that have also supported the findings of this current review manuscript (Mehralian et al., 2016) if social responsibility toward stakeholders is entrenched in operational routines and procedures, managers can deepen their relationships with stakeholders and, as a result, increase organizational performance. This proposed framework would aid firms in implementing TQM efficiently in their organizations while taking into consideration both internal and external organizational aspects. The findings raise previous research that has revealed mixed results when it involves the direct link between social responsibility and organizational success (Nasim, 2018). Alaghbari, Al-Dubai & Arishi, (2022) result also supported the impact of TQM in organisation management they stated that there is a strong link between employee engagement and organizational performance, between understanding of the company and rewards and recognition, and between education and training and organizational performance." (Andrewis et al., 2018) also confirmed that the finding TQM is regarded as a major component in a firm's survival. Additionally, it offers actual evidence that TQM deployment in manufacturing firms improves their performance and likelihood of surviving. A study was carried out in Vietnam, and the findings matched this review's findings identically. Their analysis implies that Vietnamese businesses should adhere strictly to the TQM philosophy and put it into practice at this early stage of the process to reap significant benefits for long-term development, which is exactly what we were advocating for the Sudanese gold mining sector. On the other hand, Sader, Husti and Daróczy, (2019) provides a theoretical framework for integrating Industry 4.0 elements with TQM principles (in accordance with the ISO 9000:2015 standards family) in order to pave the way for future study into the true effects of utilizing Industry 4.0 for servicing TQM implementation methodologies. 'Kalogiannidis, (2021) According to their study's findings, marketing and TQM procedures have a significant impact on quality, hence they should constantly be used in businesses. The results of the study supported the existence of a link between TQM procedures and organizational performance.

The success of organizations and marketing strategies were positively correlated. The study's notion, which relates to its conceptual framework and shows how organizational performance and market strategies are associated, and (Jimoh et al., 2019) Better organizational performance depends on the mediating functions of methods for continual improvement. Therefore, it is essential for businesses seeking a competitive edge to place a high value on TQM processes while putting the proper continuous improvement techniques in place. Salhie & Abu-Doleh, (2015) A research by the Bank of Jordan found that TQM methods in technical systems and

human resource management influenced the technical efficiency of banks. The study found a link between TQM practices and successful organizational outcomes. Only commercial banks listed on the Amman Stock Exchange's first market were examined in this study. TQM activities, quality, and innovation performance were found to be positively correlated' (Zehir et al., 2012). In addition, (Baird et al., 2011) The research results help organizations by offering advice on how to create an environment that supports total quality management, which helps them achieve their operational goals. Nonetheless (Talib et al., 2013) asserted that there was only a tenuous relationship between TQM methods and the high calibre of the output generated by Indian service businesses. The key TQM practice in terms of quality performance was also showed to be quality culture. (Obeidat et al., 2016) stated that the concept of knowledge management relies on comprehensive quality management techniques. Their study intends to highlight the significant influences of knowledge management usage on total quality management methods based on a thorough literature assessment. Same as the intention of this current systematic review of total quality management on gold mining industry performance in Sudan.

CONCLUSION

The study's aims were to present theoretical evidence of total quality management's effects on organizational improvement and to suggest TQM as an alternative model for the development of Sudan's gold mining sector. Based on a systematic evaluation of a small number of research, the review's findings showed that TQM practices were linked to companies' quality performance, which was incredibly helpful to top management in the service industry in improving quality performance by changing their current TQM procedures. The review's findings further show that top management bears primary responsibility for quality enhancement with respect to customer expectations. Operational methods can be improved by quality control and in-depth analysis, leading to more advancement and higher quality. It also proves how quality improvement is an ongoing effort in all companies that are looking for quick remedies for operational problems. It also proven how TQM significantly influences organizational development and the delivery of high-quality services. The conclusion is that although most organizations used other methods before implementing TQM, however, TQM model delivered successful results for organizational change.

RECOMMENDATION

To contribute to future studies that are more pertinent to the global community, it is advised that the techniques used in this study be applied to other sectors of the same segment or other segments. This review study outlines and suggests total quality management (TQM) for the Sudanese gold mining industry, as well as the essential elements of TQM.

ƏDƏBİYYAT

1. Abubakar, N.-J., Sighn, G., & Mohammed, I. (2018). Development of Total Quality Management Framework for Higher Education Institutions in Ghana-A Case Study of Three Public Universities. *Asian Journal of Management*, 9(1), 383.
<https://doi.org/10.5958/2321-5763.2018.00059.8>
2. Ardila, L., Pérez-Llopis, I., Esteve, M., & Palau, C. E. (2015). Interoperable architecture for joint real/virtual training in emergency management using the MPEG-V standard. *Computer Standards & Interfaces*, 41, 39-55.
3. Ahmed El Tohami, A. B. E. S. (2018). Smart Artisanal Gold Mining from a Sudanese Perspective. *Biomedical Journal of Scientific & Technical Research*, 8(5).
<https://doi.org/10.26717/BJSTR.2018.08.001704>
4. Ahmed Elbadawi, I., & Madani Suliman, K. (2018). *THE MACROECONOMICS OF THE GOLD ECONOMY IN SUDAN*.
www.erf.org.eg

5. Alaghbari, M. A., Al-Dubai, M. M., & Arishi, N. A. S. (2022). The Relationship between Total Quality Management and Organizational Performance. In *Information Sciences Letters* (Vol. 11, Number 1, pp. 199–207).
<https://doi.org/10.18576/isl/110121>
6. Alanazi, M. H. (2020). The mediating role of primary TQM factors and strategy in the relationship between supportive TQM factors and organisational results: An empirical assessment using the MBNQA model. In *Cogent Business and Management* (Vol. 7, Number 1). Cogent OA.
<https://doi.org/10.1080/23311975.2020.1771074>
7. Androwis, N., Sweis, R. J., Tarhini, A., Moarefi, A., & Hosseini Amiri, M. (2018). Total quality management practices and organizational performance in the construction chemicals companies in Jordan. *Benchmarking*, 25(8), 3180–3205.
<https://doi.org/10.1108/BIJ-05-2017-0094>
8. Antunes, M. G., Mucharreira, P. R., Justino, M. do R. T., & Quirós, J. T. (2018). *Total Quality Management Implementation in Portuguese Higher Education Institutions* (p. 1342). MDPI AG.
<https://doi.org/10.3390/proceedings2211342>
9. Awwad, I., & Mashagba, S. (2014). The Impact Of Total Quality Management (TQM) On The Efficiency Of Academic Performance - Empirical Study - The Higher Education Sector – The University Of Jordan. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 3(4), 358–364.
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.446.3953&rep=rep1&type=pdf>
10. Baird, K., Hu, K. J., & Reeve, R. (2011). The relationships between organizational culture, total quality management practices and operational performance. *International Journal of Operations and Production Management*, 31(7), 789–814.
<https://doi.org/10.1108/01443571111144850>
11. Bigliardi, B., & Galati, F. (2014). The implementation of TQM in R&D environments. *Journal of Technology Management and Innovation*, 9(2), 157–171.
<https://doi.org/10.4067/S0718-27242014000200012>
12. Billah, M., & Karim, R. (2021). Implementation of Total Quality Management In Education. *International Journal of Scientific and Research Publications (IJSRP)*, 11(2), 259–267.
<https://doi.org/10.29322/ijsrp.11.02.2021.p11031>
13. Busu, M. (2019). Applications of TQM processes to increase the management performance of enterprises in the Romanian Renewable Energy Sector. *Processes*, 7(10).
<https://doi.org/10.3390/pr7100685>
14. Dabanga, R. (2017). *Sudanese environment expert warns for the use of cyanide in gold mining* / Radio Dabanga.
<https://www.dabangasudan.org/en/all-news/article/sudanese-environment-expert-warns-for-the-use-of-cyanide-in-gold-mining>
15. Devpura, M., Garza-Reyes, J. A., Kumar, V., Rocha-Lona, L., & Soriano-Meier, H. (2014). Exploring the application of quality improvement programmes and ISO standards in the Indian marble mining sector. *International Journal of Productivity and Quality Management*, 13(3), 310–328.
<https://doi.org/10.1504/IJPQM.2014.060420>
16. Fadlallah, M. A., Pal, I., & Chatterjee, J. S. (2020). Health disparities: A perspective on internal migration and health behavior in Sudan. *Annals of Global Health*, 86(1).
<https://doi.org/10.5334/AOGH.2589>

17. Fening, P. A. et al. (2022). TOTAL QUALITY MANAGEMENT IMPLEMENTATION : THE CASE OF GOLD JEWELLERY INDUSTRY IN THE KUMASI METROPOLIS OF GHANA . In *ISSN: 0974-5823 International Journal of Mechanical Engineering Vol.* (Vol. 7, Number 5, pp. 333–340). https://www.researchgate.net/profile/Isaac-Agyei-4/publication/360890723_TOTAL_QUALITY_MANAGEMENT_IMPLEMENTATION_THE_CASE_OF_GOLD_JEWELLERY_INDUSTRY_IN_THE_KUMASI_METROPOLIS_OF_GHANA/links/6290a52088c32b037b559f25/TOTAL-QUALITY-MANAGEMENT-IMPLEMENTATION-T
18. Fischer, O., & Heracleous, L. (2012). A counter intuitive view of the role of the communication medium in leadership and change. In *Research in Organizational Change and Development*. Emerald Group Publishing Limited.
19. Fitriani, F. (2019). PERSIAPAN TOTAL QUALITY MANAGEMENT (TQM). *Adaara: Jurnal Manajemen Pendidikan Islam*, 9(2), 908–919. <https://doi.org/10.35673/ajmpi.v9i2.426>
20. García-Alcaraz, J. L., Flor-Montalvo, F. J., Avelar-Sosa, L., Sánchez-Ramírez, C., & Jiménez-Macías, E. (2019). Human resource abilities and skills in TQM for sustainable enterprises. *Sustainability (Switzerland)*, 11(22). <https://doi.org/10.3390/su11226488>
21. Hwy, N. S., Fl, B. P., Amaria, P., & Court, M. (2013). Linkages between Total Quality Management and Organizational Survival in Manufacturing Companies in Ghana Chair-Les Reagin Professor of Strategic Management Associate Professor of Management / International Business. *International Journal of Business and Social Science*, 4(10), 1–15. <http://ir.csuc.edu.gh:8080/xmlui/handle/123456789/400>
22. Jimoh, R., Oyewobi, L., Isa, R., & Waziri, I. (2019). Total quality management practices and organizational performance: the mediating roles of strategies for continuous improvement. *International Journal of Construction Management*, 19(2), 162–177. <https://doi.org/10.1080/15623599.2017.1411456>
23. Fitriani, F. (2019). PERSIAPAN TOTAL QUALITY MANAGEMENT (TQM). *Adaara: Jurnal Manajemen Pendidikan Islam*, 9(2), 908–919. <https://doi.org/10.35673/ajmpi.v9i2.426>
24. Kaiseroglou, N., & Sfakianaki, E. (2020). A review of total quality management applications in schools. *International Journal of Management in Education*, 14(2), 121. <https://doi.org/10.1504/ijmie.2020.10026012>
25. Kalogiannidis, S. I. (2021). The Effects of Total Quality Management Practices and Marketing on Performance of SMEs. A Case of Selected Manufacturing Industries, Greece. *Business Management and Strategy*, 12(1), 48. <https://doi.org/10.5296/bms.v12i1.17995>
26. L.K. Ejionueme. (2015). Application of Total Quality Management (TQM) in Secondary School Administration in Umuahia Education Zone. *Journal of Education and Practice*, 27(1), 3–16. <https://doi.org/10.18421/IJQR11.01-01>
27. Larina, L. N. (2015). Practical Application of Total Quality Management System to Education of International Students. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 215, 9–13. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.566>
28. Lau, A. W. T., Tang, S. L., & Li, Y. S. (2015). The level of TQM application by construction contractors in Hong Kong. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 32(8), 830–862. <https://doi.org/10.1108/IJQRM-07-2013-0123>
29. Mehralian, G., Nazari, J. A., Zarei, L., & Rasekh, H. R. (2016). The effects of corporate social

- responsibility on organizational performance in the Iranian pharmaceutical industry: The mediating role of TQM. *Journal of Cleaner Production*, 135, 689–698.
<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.06.116>
30. Mireku, D. O., Dauda, S., & Danladi, B. M. (2022). IMPROVING ELECTRICITY SUPPLY THROUGH INTERNAL QUALITY CONTROL MEASURES: THE CASE OF NORTHERN ELECTRICITY DISTRIBUTION COMPANY (NEDCo), GHANA. *Proceedings on Engineering Sciences*, 4(1), 89–96.
<https://doi.org/10.24874/PES04.01.012>
31. Nasim, K. (2018). Role of internal and external organizational factors in TQM implementation: A systematic literature review and theoretical framework. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 35(5), 1014–1033.
<https://doi.org/10.1108/IJQRM-10-2016-0180>
32. Nawelwa, J., Sichinsambwe, C., & Mwanza, B. G. (2015). An analysis of total quality management (TQM) practices in Zambian secondary schools a survey of Lusaka district. In *TQM Journal* (Vol. 27, Number 6, pp. 716–731).
<https://doi.org/10.1108/TQM-06-2015-0080>
33. Neyestani, B., & Juanzon, J. B. P. (2016). Developing an Appropriate Performance Measurement Framework for Total Quality Management (TQM) in Construction and Other Industries. *IRA-International Journal of Technology & Engineering (ISSN 2455-4480)*, 5(2), 32.
<https://doi.org/10.21013/jte.v5.n2.p2>
34. Nicolas Nicolaou, & George Kentas. (2017). Total Quality Management Implementation Failure Reasons in Healthcare Sector. *J. of Health Science*, 5(2).
<https://doi.org/10.17265/2328-7136/2017.02.007>
35. Obeidat, B. Y., Hashem, L., Alansari, I., Tarhini, A., & Al-Salti, Z. (2016). The Effect of Knowledge Management Uses on Total Quality Management Practices: A Theoretical Perspective. *Journal of Management and Strategy*, 7(4).
<https://doi.org/10.5430/jms.v7n4p18>
36. Permana, A., Purba, H. H., & Rizkiyah, N. D. (2021). A systematic literature review of total quality management (TQM) implementation in the organization. In *International Journal of Production Management and Engineering* (Vol. 9, Number 1, pp. 25–36). Universidad Politecnica de Valencia.
<https://doi.org/10.4995/IJPME.2021.13765>
37. Ray, S. J. (1999). Strategic communication in crisis management: Lessons from the airline industry. Greenwood Publishing Group.
38. Sabet, E., Adams, E., & Yazdani, B. (2016). Quality management in heavy duty manufacturing industry: TQM vs. Six Sigma. *Total Quality Management and Business Excellence*, 27(1–2), 215–225.
<https://doi.org/10.1080/14783363.2014.972626>
39. Sader, S., Husti, I., & Daróczy, M. (2019). Industry 4.0 as a key enabler toward successful implementation of total quality management practices. *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 27(2), 131–140.
<https://doi.org/10.3311/PPso.12675>
40. Sadikoglu, E., & Olcay, H. (2014). The effects of total quality management practices on performance and the reasons of and the barriers to TQM practices in turkey. In *Advances in Decision Sciences* (Vol. 2014). Hindawi Publishing Corporation.
<https://doi.org/10.1155/2014/537605>

41. Salhieh, L., & Abu-Doleh, J. (2015). The relationship between total quality management practices and their effects on bank's technical efficiency. *International Journal of Commerce and Management*, 25(2), 173–182.
<https://doi.org/10.1108/IJCoMA-03-2013-0027>
42. Sari, R. P., & Firdaus, A. (2018). The Impact of Total Quality Management Implementation on Small and Medium Manufacturing Companies. *Esensi: Jurnal Bisnis Dan Manajemen*, 8(1).
<https://doi.org/10.15408/ess.v8i1.5852>
43. Singh, K., & Ahuja, I. S. (2015). An evaluation of transfusion of TQM-TPM implementation initiative in an Indian manufacturing industry. In *Journal of Quality in Maintenance Engineering* (Vol. 21, Number 2, pp. 134–153). Emerald Group Holdings Ltd.
<https://doi.org/10.1108/JQME-04-2013-0017>
44. Sadikoglu, E., & Olcay, H. (2014). The effects of total quality management practices on performance and the reasons of and the barriers to TQM practices in turkey. In *Advances in Decision Sciences* (Vol. 2014). Hindawi Publishing Corporation.
<https://doi.org/10.1155/2014/537605>
45. Sinha, N., Garg, A. K., & Dhall, N. (2016). Effect of TQM principles on performance of Indian SMEs: The case of automotive supply chain. *TQM Journal*, 28(3), 338–359.
<https://doi.org/10.1108/TQM-10-2014-0086>
46. Talib, F., Rahman, Z., & Qureshi, M. N. (2013). An empirical investigation of relationship between total quality management practices and quality performance in Indian service companies. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 30(3), 280–318.
<https://doi.org/10.1108/02656711311299845>
47. Vukomanovic, M., Radujkovic, M., & Nahod, M. M. (2014). EFQM excellence model as the TQM model of the construction industry of southeastern Europe. *Journal of Civil Engineering and Management*, 20(1), 70–81.
<https://doi.org/10.3846/13923730.2013.843582>
48. Zehir, C., Ertosun, Ö. G., Zehir, S., & Müceldilli, B. (2012). Total Quality Management Practices' Effects on Quality Performance and Innovative Performance. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 41, 273–280.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.04.031>

**ÜMUMİ KEYFİYYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİ:
BÖHRANIN İDARƏ EDİLMƏSİ HAZIRLIĞI ÜZRƏ
SUDAN TƏŞKİLATININ TƏSVİRİ TƏHLİLİ**

Ali Ahmed Suliman ELMAHDİ,
İlqar SEYFULLAYEV

SUMMARY

Böhran planı olan təşkilatların problemləri qabaqcadan daha yaxşı görmək, tanımaq, idarə etmək və onlara cavab vermək bacarığı olduğu görülür. Sudan şirkətləri arasında hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədi ilə məlumat toplanması üçün sorğu anketindən istifadə edilmiş və kəmiyyət tədqiqat metodu tətbiq edilmişdir. Sorğu müxtəlif şirkətlərdə çalışan 100 nəfər arasında keçirilmişdir. İştirakçıların demoqrafik göstəriciləri onların yaşı, cinsi, təhsil dərəcəsi, məşğulluğu, ailə vəziyyəti və iş müddətinə əsaslanıb. İki nümunəli t-testi aparılmışdır ki, dəyişən 1 -təşkilatımızın dəqiq müəyyən edilmiş böhran idarəetmə planı var, qəti şəkildə razi deyiləm və dəyişən 2 -yazılı böhran idarəetmə planı mövcuddur, aktualdır, yayılır və bütün maraqlı tərəflər tərəfindən qəbul edilir, arasında əlaqə yoxlanılsın. İki dəyişən arasında müsbət korrelyasiya var idi, ($M = 25$, $V = 724$) və ($M = 25$, $V = 790$) $t(0) = 2,353363435$, $p = 0,5$. Bu

yekundan belə nəticə çıxara bilərik ki, təşkilatlar qəfil baş verəcək fəlakətə qarşı hazır olmaq üçün heç bir addım atmayıblar. Biz hesab edirik ki, yüksək dərəcədə uğurlu bizneslər adətən böhrana hazırlıqlıdır və bu, ümumi iqtisadi uğur və instutsional fəlakətlərə hazırlıq arasında birbaşa əlaqənin ola biləcəyini göstərir.

Açar sözlər: *Sənaye, İdarəetmə, Təkmilləşdirmə, Təşkilat, Performans, Keyfiyyət*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 15.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.09.2023

Çapa qəbul olunub: 01.11.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN
İQTİSADİ BİRLİYİNİN
NƏZƏRİ ƏSASLARINA DAİR
FUNDAMENTAL KİTAB**

№ 3(8)-2023

səh. 117-120

Akademik Urxan ƏLƏKBƏROV
Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyaşının rektoru

Türk dövlətlərinin iqtisadi birliyinin nəzəri əsaslarına dair fundamental kitab

Akademik Urxan ƏLƏKBƏROV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rektoru

Bu günlərdə türk dövlətlərini bu ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlıqları nəzərə alınmaqla bir platformada iqtisadi cəhətdən xarakterizə edən **"Türk dövlətləri iqtisadiyyatı"** adlı kitab çapdan çıxıb. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Macarıstan və Türkmənistanın iqtisadiyyatlarını əhatə edən kitab türk dünyası tarixində ilk sistemli fundamental elmi əsərdir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi (İİTKM) və Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) Katibliyinin birgə nəşr etdirdiyi **"Türk dövlətləri iqtisadiyyatı"** kitabı müasir qloballaşma dövründə türk dünyasının iqtisadi birliyinin elmi-nəzəri əsasları kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma və antiqloballaşma kimi cərəyanların kəskin mübarizəsi şəraitində, dünya dövlətlərinin türk dünyasına və islam aləminə birmənalı münasibət bəsləmədiyi indiki zamanda yuxarıda sadalanan yeddi dövləti təmsil edən 35 müəllifin iştirakı ilə belə bir fundamental əsərin ortaya qoyulması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas təşəbbüskarı və aparıcı dövləti Azərbaycan və Türkiyə olan TDT-yə üzv ölkələrin

iqtisadi birliyi və sürətli integrasiyası dövlət başçıları tərəfindən hər zaman ən ümdə vəzifə kimi qarşıya qoyulur. İİTKM-in təşəbbüsü ilə **"Türk dövlətləri iqtisadiyyatı"** adlı zəngin bir kitabın hazırlanması da məhz dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin türk dünyasının birliyi istiqamətində verdiyi tapşırıqlardan, qarşıya qoyduğu vəzifələrdən irəli gələn bir zərurətdir.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən "Nobel" akademik nəşrlər şirkəti tərəfindən nəşr edilən **"Türk dövlətləri iqtisadiyyatı"** kitabı ilkin olaraq, 15 sentyabr 2023-cü il tarixində Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilən İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə İşçi qrupun 14-cü görüşündə təqdim olunub.

25 sentyabr tarixində isə İİTKM-in ev sahibliyi ilə TDT-nin Baş katibi cənab H.E.Kubanıçbek Omuraliyevin, türk dövlətlərinin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfirlərinin, ölkəmizin bir sıra tanınmış elm adamlarının, eləcə də azərbaycanlı müəlliflərin iştirakı ilə **"Türk dövlətlərinin iqtisadiyyatı"** kitabının təqdimat mərasimi keçirilib. Bütün iştirakçı ölkələrdə təqdimatının keçirilməsi nəzərdə tutulan kitab 29 sentyabr tarixində də Qazaxıstanın İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən İqtisadi Araşdırmalar İnstitutunda (İAİ) təqdim edilib.

Göründüyü kimi, kitab yalnız Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında müsbət rezonans yaradıb. Adıçəkilən dövlətlərin aparıcı beyin mərkəzləri tərəfindən birgə hazırlanmış kitab türkdilli dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, nəqliyyat-tranzit, investisiya,

"yaşıl" iqtisadiyyat, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı məsələlər, rəqəmsallaşma və müasir tələblərə uyğun tərəfdaşlığın inkişafı baxımından faydalı bir mənbədir. İİTKM-in icraçı direktoru, iqtisad elmləri doktoru, professor Vüsal Qasımlının redaktorluğu ilə ərsəyə gələn, yeddi türk dövlətinin iqtisadi xarakteristikasını əks etdirən "Türk dövlətləri iqtisadiyyatı" kitabı türkdilli dövlətlərin iqtisadi əməkdaşlığını və bu əməkdaşlığın iqtisadi inkişafa təsirini dərinlən araşdıran zəngin bir mənbədir. Kitabda bütövlükdə türk dünyasının iqtisadi vəziyyəti, türk dövlətlərinin birgə əməkdaşlığı, hər bir dövlətin türk dünyasında və regionda həyata keçirdiyi inkişaf strategiyası təqdim olunub.

Kitabın birinci fəslində türk dövlətlərinin iqtisadi əməkdaşlığının əsasları araşdırılır. Türk dövlətləri çərçivəsində formalaşan iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə, xüsusilə institusional əsaslara və tədbirlərə diqqət yetirilir, onların "World Vision - 2040" çağırışlarına uyğun iqtisadi mənzərəsi təsvir olunur. Bu fəsilə türk dünyası ölkələrinin iqtisadiyyatlarının mikro və makro səviyyəsi hərtərəfli və müqayisəli təhlil olunur. Həmçinin, ölkələrin çoxtərəfli ticarət münasibətlərinin inkişafı ətrafı izah edilir. Kitabda türkdilli ölkələrə xarici investisiyanın cəlb edilməsi və ticarətə təsir edən "Qravitasiya modeli"nin tətbiqi oxucuların diqqətinə çatdırılır. Bundan əlavə, müəlliflər Zəngəzur dəhlizinin region ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsirini və dəhlizin gələcək perspektivlərini təqdim edirlər.

Bu unikal əsərin ikinci hissəsində Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan və Macarıstan iqtisadiyyatlarının türk dünyasındakı rolları kontekstində ölkələr üzrə təhlilinə diqqət yetirilir. Müəlliflər bir sıra iqtisadi amilləri, o cümlədən ticarət tendensiyalarını, investisiya modellərini, fiskal və monetar siyasətləri, ÜDM, adambaşına düşən ÜDM, PPP əsasında ÜDM, ÜDM-nin artımı, nəqliyyat və logistika sənayesini geniş təhlil edirlər. Bundan başqa, kitabda hər bir ölkənin türk dünyası ilə ticarət əlaqələri araşdırılır, onların öz iqtisadiyyatlarına təsir edən regional və milli meqalayihələr dəyərləndirilir, digər türk dövlətləri ilə əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq statusu tədqiq edilir. Kitabda hər bir ölkənin digər türk dövlətləri ilə gələcək potensial əməkdaşlıq istiqamətləri tədqiq olunur, ayrı-ayrı ölkələrə xas iqtisadi mühitlər, ölkələrin türk dünyasındakı əhəmiyyəti, regional və global əməkdaşlıq və inkişaf imkanları haqqında maraqlı detallar geniş şəkildə araşdırılır.

Müəlliflər türk dövlətlərinin hər birinin son 10 ili əks etdirən iqtisadi dinamikasını, milli iqtisadiyyatların spesifik xüsusiyyətlərini təhlil edir və iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarına təsir imkanlarını nəzərdən keçirir. Bu fəsilə türk dövlətlərinin qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri, ixrac-idxal əməliyyatlarının statistikasını və ticarət dövriyyəsi təhlil edilir. Kitabda da qeyd edilir ki, son illər türk dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin sürətli inkişafı və ticarət dövriyyəsində nəzərəcarpacaq artımlar müşahidə olunmaqdadır və bu artımların davamlı olacağı gözlənilir.

Kitabda xüsusilə vurğulanır ki, türkdilli ölkələr arasında həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli formatlarda strateji əməkdaşlıq əlaqələri qurulub və iqtisadi münasibətlər çərçivəsində dövlətlər arasında yüksək səviyyəli razılıqlar əldə olunub, müvafiq müqavilələr imzalanıb. O cümlədən, türk dünyası ölkələrinin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın çiçəklənməsi, qarşılıqlı iqtisadi-siyasi əlaqələrin sürətlə dərinləşməsi və dünya dövlətləri arasında ən mühüm ticarət yolunun sahibinə çevrilməsi hədəfinə nail olmaq üçün atılan addımlar da müzakirə edilib.

Kitabda Zəngəzur dəhlizinin türk dövlətləri üçün yeni imkanlar açdığı, ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinin və beynəlxalq logistika sahəsində əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi öz əksini tapıb. Zəngəzur dəhlizinin açılması türk dünyası ölkələri arasında ticarət dövriyyəsinin və eləcə də beynəlxalq yükdaşımaların həcmünün artırılması üçün yeni imkanlar yaradacaq. Həmçinin türkdilli ölkələri iqtisadi baxımdan birləşdirməklə yanaşı, regionun strateji əhəmiyyətini daha da artıracaq.

Müəlliflər "Türk dövlətləri iqtisadiyyatı" kitabında türkdilli dövlətlərin iqtisadi inkişaf dinamikasını, perspektivlərini, davamlı inkişaf və regional inteqrasiya imkanlarını hərtərəfli şəkildə oxuculara izah edirlər. Türk dünyası dövlətləri arasında iqtisadiyyat, ticarət, nəqliyyat və enerji sahələrində əməkdaşlıq proqramları həm tələbələr, magistrantlar və siyasətçilər, həm də türk dünyası alimləri üçün əvəzolunmaz mənbə rolunu oynayır.

Bütün bunlarla yanaşı, kitab türk dövlətlərinin iqtisadi integrasiya və inkişaf axtarışlarında qarşılaşdıqları çətinlik və imkanların hərtərəfli təhlilini təqdim edir. Əsər regionun iqtisadi və sosial dinamikaı haqqında məlumat verir və iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf məqsədinə nail olmağa kömək edə biləcək əsas strategiya və siyasətləri müəyyən edir. Ümid edirəm ki, kitab siyasətçilər, alimlər və praktiklər üçün dəyərli mənbə rolunu oynayacaq. İnanırıq ki, türk dövlətlərini təmsil edən elm adamları gələcəkdə də birlikdə çalışaraq türk dünyasının birliyinə öz töhfələrini verəcəklər. Türk dövlətləri isə öz güclərindən istifadə etməklə davamlı inkişafa nail ola, regionun və bütövlükdə dünyanın çiçəklənməsinə və sabitliyinə töhfə verə bilərlər. Bu kitab bütün dünyada kitabsevərlər, eləcə də mövzu ilə maraqlananlar üçün zəngin və maraqlı bir mənbə olacaq.

Təsisçi: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "İqtisadi İslahatlar" jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
Çapa imzalanmışdır: 28.11.2023

Tirajı 300 ədəd

www.ereforms.gov.az

Bakı, Yasamal rayonu,
Q. Xəlilov küçəsi 47, AZ 1073
Tel.: (+ 994) 12 521 25 35
E-mail: jurnal@ereforms.gov.az